

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૭૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રત્નકુમાર લિપિ

વિષય ૬-૧૨

ગં. સ્વ. રમણલક્ષ્મીના લેખો.

લેખક,

અક્ષરવાસી ગં. સ્વ. રમણલક્ષ્મી
ત્રિભોવનદાસ મોદી.

પ્રકાશકો,

સવાઈલાલ દામોદરદાસ મોદી,
૭૫૫ ગીરગામ,—મુંબઈ.

તથા

કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરૂવાળા, સાબરમતી.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૫૦૦. સને ૧૯૧૮.

(સર્વ હક સ્વાધીન.)

અમદાવાદમાં ધી “ડાયમંડ બુચિલી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હનલાલે છાપ્યું.

મૂલ્ય ૧૪ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-સંગ્રહ

૭૭૩૪

પ્રસ્તાવના.

આ લઘુ પુસ્તકની લેખક જ્ઞેનને અક્ષરવાસ થયાં આજે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થાય છે. આટલી શ્રાદ્ધાંજલિ અર્પવામાં પણ અમે આટલો બધો વિલંબ લગાડ્યો, તેથી અમને ઘણી દિલગીરી થાય છે. વિલંબ લગાડતાં છતાં પણ તે ખામી વગરનું નથી થઇ શક્યું એ વધારે શોક ઉપજાવે છે. હવે તો જેવું છે તેવુંજ સ્વીકારી લેવા વિનંતિ કરવાપણું રહ્યું.

જ્ઞેન રમણુલક્ષ્મીનો આ દુનિયાનો નિવાસ ઘણો અદ્ય હતો. એકવીશ વર્ષની વયમાં તેણે સર્વે નાશવંત સુખદુઃખનો અનુભવ કરી લઇ, સર્વેથી મન ઉદાસ કરી નાંખી, અક્ષય પદ પ્રાપ્ત કરી લીધું. તેનો જન્મ સંવત ૧૯૫૦ ના ફાગણ વદ ૪, તારીખ ૨૫ મી માર્ચ ૧૮૯૪ ને દિને આકોલા (બિરાર) માં થયો હતો. એનાં માતા-પિતાની એ સૌથી ન્હાની લાડકી પુત્રી હતી. પ્રકાશકો પૈકી કિશોર-લાલની જ્ઞેન અને સવાઇલાલની કાકી હતા. એને ત્રણ વર્ષની મુકી, એની માતાનું દેહાવસાન થયું. માતા વગરની અને ઘરમાં સૌથી ન્હાની હોવાને લીધે સર્વેને લાડકી, અને પોતાના રમુજી અને ટિપ્પણી તેમજ તોતડી બોલીને લીધે ઘરમાં તેમજ આડોશી પાડોશીમાં અતિ-શય પ્રિય તેથી, તથા ધણુંખરું માંદી રહેતી હોવાથી એને જ્ઞેન એ તેવી શાળાની કેળવણી આપવાનું બન્યું નહતું; અક્ષરજ્ઞાન ધણું ઓછું અને મોડું મળ્યું હતું. પણ ધાર્મિક પિતાની ઉચ્ચ રહેણી, તથા ધાર્મિક માતાનો વારસો એ જ્ઞેને પોતાના જીવનમાં મેળવી દીધાં હતાં. જ્ઞેન રમણુલક્ષ્મીના પિતાનું કુટુંબ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયી છે; અને

એનાં માતા પિતા એટલાં તો સ્વામિનારાયણ-પરાયણ હતાં કે તપ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ અને ધર્મ ઉપર નિષ્ઠા એ જ્ઞેનમાં સહેજે ઉતરી આવ્યાં હતાં.

ધ. સ. ૧૯૦૭ માં એની જ્ઞેન સૌ, હરિલક્ષ્મી પોતાનાં લગ્ન પછી એ મહીનામાંજ વિષમન્વરથી સ્વર્ગસ્થ થઇ. જ્ઞેન હરિલક્ષ્મી, રમણલક્ષ્મીથી માત્ર બેજ વર્ષે મોટી હોઇ, એની જ્ઞેન કહો, સખી કહો, જે કહો તે હતી. એના અવસાન પછી જ્ઞેન રમણલક્ષ્મી માટે પણ એજ પતિ (શેઠ ત્રિભોવનદાસ ભગવાનદાસ મોદી) નિર્માણ કરી, ધ. સ. ૧૯૦૮માં એતું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. એકજ સંબંધથી એક જ્ઞેનને અખંડ સૌભાગ્ય અને ખીજને કષ્ટમય વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થશે, એમ કોને સ્વપ્ને પણ લાગતું હતું ? મશરૂવાળા કુટુંબમાં એ વર્ષ થયેલાં સર્વે લગ્નો નિષ્ફળ અને દુઃખરૂપ નીવડ્યાં, એ ઘટના ઘણી વિચિત્ર થઇ, તે વર્ષે પરણેલાં સર્વે છોકરા તથા છોકરીઓ પરણ્યા પછી યોડા કાળમાંજ વિધુર કે વિધવા થઇ ગયાં !

જ્ઞેનનો સંસાર સાસરે સુખી હતો; પણ તે સુખ લાંબો વખત ટક્યું નહીં. શેઠ ત્રિભોવનદાસ એકાએક ગળાવા લાગ્યા; એમનાં લોહીમાંના રક્ત તરંગો ઓછાં થઇ ગયાં, અને તેમના રોગની ભયંકરતાનો પૂરો ખ્યાલ હજી આવ્યો નહોતો, એટલામાં તો ખિચારી સોળ વર્ષની બાળાને અનાથ કરી તે આજ્ઞા ગયા. (સંવત ૧૯૬૭ ના પોષ વદ ૮, તા. ૨૨ જાનેવારી ૧૯૧૧). તે રવિવારની સાંજ અમારા સ્મરણપટમાંથી બુસાશે નહીં. ઘરમાં અને બહાર સર્વે સગાં-વહાલાં અને મિત્રોને આનંદ અને ગમ્મત મેળવવાતું જાણે રમકડું હોય તેવી બોલકણી અને ભોળી બાળાને વૈધવ્ય ! એ શબ્દજ્ઞ જાણે એને માટે અણુગતો હોય, જાણે એ બની શકે એવીજ વાત નહોય,

તેમ એ સમાચાર સાંભળી સર્વે મિત્રોને લાગતું ! પણ, અણકલ્પેલું
તે ખડું થયું, અને સૌભાગ્ય ખોટું થઇ, વૈધવ્યને સાચું ઠરાવવું પડ્યું !
ઈશ્વરની ધારણાઓ અગમ્ય છે !

પતિના મરણ પછી વાંચન, લેખન, ઇશ્વર-ભક્તિ, તપ અને
વ્રત એ બહેનના જીવન-મંત્ર થયા. ચાર વર્ષમાં એણે લેખન-વાંચન
વધારી દીધાં, અને શરીરનાં ગાત્રો ગાળી દીધાં. આખા બાળાપણમાં
જેટલું નહિ શિખેલી, તેટલું આ ચાર વર્ષમાં તે શીખી; આખાં બાળ-
પણમાં જેને એક કાંઈ લખતાં વિચાર થતો, અને શુદ્ધ કાંઈ નહિજ
લખી શકતી, તેણે આ ચાર વર્ષમાં નિઃશંક લખ્યા, કવિતાઓ રચી
અને એક આખાં પુસ્તકનું બાષાંતર કર્યું. પણ વ્રત-તપે કરીને દેહને
બાળી નાંખવાનો જે ક્રમ બહેને શરૂ કર્યો હતો, તે અમે કેટલુંએ
સમજાવવા છતાં એણે બંધ નજ કર્યો. સંવત્ ૧૯૭૧ના ચૈત્ર માસમાં
તે પથારી વશ થઇ. ડાક્ટરે ‘એપેન્ડિસાઇટિસ’ ધારીને શસ્ત્ર ક્રિયા
કરી, પણ શસ્ત્ર-ક્રિયા કરતાં આંતરડામાંથી ક્ષય રોગનાં જંતુઓ
નીકળી આવ્યાં. છેવટે ચૈત્ર વદ ચોથે (તા. ૩ જી એપ્રિલ ૧૯૧૫)
પ્રાતઃકાળે ૩ વાગે અમને છોડી, તેણે અખંડ શાંતિ મેળવી લીધી.

એટલું એ બહેનની ટુંકી જીંદગીનું ટુંકું વર્તીત.

બહેન રમણલક્ષ્મીના કેટલાક ગદ્ય તથા પદ્ય લેખો. “વનિતા
વિજ્ઞાન” તથા “સુંદરી સુભોધ”માં તેના છતાંજ આવી ગયા છે.
એના અવસાન પછી એના કાગળો તપાસતાં એક ઘડી કરેલી કાગ-
ળની કાપલી મળી આવી. તેની બાહરની ઘડી ઉપર લખ્યું હતું કે,
“મારાં મરણ પછી આ કાગળ જે કોઇ મારી પાછળ હોય તેઓ
એ વાંચવો, તથા અંદરનાં લખાણ ઉપર ધ્યાન આપવું એજ વીનંતી.”
સુભાગ્યે અમારાજ હાથમાં એ કાપલી આવી, અને ઉઘાડી જોતાં

એમાંથી નીચે પ્રમાણેનો આદેશ નીકળ્યો:

“ મુંબઈ, તા. ૨૭-૯-૧૪.

“ મારી રજા કળએ મારા હાથનાં લખેલાં લેખ જે ગદ્ય અને
 “ પદ્ય જેટલાં હોય તે બધાં મારા ભાઈ (કીશોરલાલ. ધ. મશરૂવાળા)
 “ ને અથવા જેને એની વ્યવસ્થા કરવાની ઇચ્છા હોય તેને સોંપવાં.

“ લી. રમણલક્ષ્મી ત્રિ. મોદી. ”

ઇશ્વર કૃપાથી એ આદેશને અનુસરી બહેને કરેલી સરસ્વતીની
 આરાધના ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ મુકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પુસ્તક પ્ર-
 ધાનપણે બહેનની ઇચ્છા મુજબ અમારા જ્ઞાતજનોમાં મદત વેંચવા
 માટે પ્રસિદ્ધ થયું છે; પણ તેને આમ પ્રજાથી છુપાવવાનું નથી,
 એટલે આમને તેની સમાલોચના કરવાનો હક્ક રહેશે જ. સાહિત્યની
 દૃષ્ટિએ ટીકાકારને તેમાં ઘણા દોષ દેખાય એ સ્વાભાવિક છે; કારણ
 કે આ પુસ્તક તે સાહિત્યના વિષયમાં તેમજ ઉમરમાં એક બાળકની
 કૃતિ છે; એ બાળકની શક્તિઓ ખીલવા પામી હોત, તો કેટલે
 દરજ્જે શોભા આપનાર થાત, તેનું જ ટીકાકાર અથવા વાંચક આ
 પુસ્તક જોયા પછી અનુમાન કરી શકે. બહેન રમણલક્ષ્મીની ખુદ્દિ
 લતાને સુંદરતા આપવા કોઈ બાહેરનો માળી મેહેનત નથી લઈ શક્યો;
 તેણે પોતાની મેહેનતથી જ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇનામ માટે
 લખેલા એ નિબંધો સિવાય બીજી કૃતિઓના વિષયો સૂચવનાર પણ
 કોઈ એને મળ્યું ન હતું; વિષય પોતેજ ચૂંટી કાઢી, તે ઉપર લખી,
 પાછળથી વખત મળે અમારી પાસે સુધરાવવા, એવી રીતે એણે
 પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો. એટલે એ લેખોમાં જે કાંઈ સુંદરતા
 રહી છે, તે સહજ છે, કૃત્રિમ નથી, એ વિચારપૂર્વક વાંચનાર જોઈ
 શકશે. અમે બહેનના નિકટ સ્નેહી ઠર્યા. પુસ્તકના પ્રકાશક રજા-એ-

ટલે અમારે પુસ્તકની સમાલોચના કરવી લાજીમ નથી. વળી આ પુસ્તકમાંથી પૈસા ઉત્પન્ન કરવાનો લોભ નથી, તેથી ત્રાહિત વિદ્વાન પાસે પ્રસ્તાવના લખાવી નથી. અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે “ગૃહિણી કર્તવ્ય” તથા “આપણી બાળાઓને શું શીખવે છે, અને શું શિખવવું જોઈએ.” એ નિર્બંધો ઉપર જ્ઞેનને પહેલાં ધનામો મળ્યાં હતાં.

સ્વર્ગસ્થ તરફથી અમારે “વનિતા વિજ્ઞાન” તથા “સુંદરી સુખોષ” ના અંપાદકોનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. એ ઉભય સંજ્ઞનોએ જ્ઞેનને લખવામાં ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

ત્રૈત્ર વદ ૪, સં. ૧૯૭૪.

સવાઈલાલ દામોદરદાસ મોદી.
કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશાડવાળા.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

૧. જય દેવ (૨) જય ત્રિભુવન સ્વામી ...	૨.
૨. નમું ભાવે દેવા, સુત શિવ તણા વિદ્ય ભર્તા ...	૩.
૩. નમું દેવી વિદ્યા, તુજ ચરણમાં હું પ્રીત ધરી ...	૪.
૪. ત્હારી ગતિ અકળ છે જગમાંહી ખ્યારા ...	૪.
૫. રઘુનંદન રામ, દીન દયાળા ...	૫.
૬. કૃષ્ણ કૃપા કરો, દુઃખ માહરાં હરો ...	૬.
૭. અગણિત સુખ થાશે, રામ દેવા બળેથી ...	૧૫
૮. મનુષ્ય દેહ પામી પામર, સાર્થ શું કર્યું ...	૭.
૯. જીવ જાણજેરે કે જુદી જન્મળ છે ...	૮.
૧૦. બળે રામ નામ સહુ ભાવેજી ...	૮.
૧૧. કે જીવ અસાની, તું ભાવે બજ રઘુનારાયનેરે ...	૯.
૧૨. સૈયર જગતમાં જન્મીને સાધન શું કર્યું જો ...	૯.
૧૩ અંગે પ્રબળ જોષ/એ, બળ વૈરાગ્ય તણું અને... ...	૧૦.
૧૪. સુખકાર દુઃખહાર સર્વ સાર છે મોરાર ...	૧૧.
૧૫. કીરતાર કિરધાર, તારનાર સાર સાર ...	૧૧.
૧૬. અરર નાથજી ક્યાં તમે ગયા ...	૧૨.
૧૭. પ્રિય તમે મ'ને મુકીને ગયા ...	૧૩.
૧૮. પતિ ગયા તજી સ્વર્ગ લોકમાં ...	૧૪.
૧૯. પ્રિય પતિ તમે ક્યાં ગયા અરે ...	૧૭.

૨૦.	લલિત મુખકું યાદ થાયરે	...	...	૧૭.
૨૧.	અરવિંદ મુખી સખી પ્રેમી અતિ	...	...	૧૮.
૨૨.	પ્રિય જ્ઞેન હતી મુજ પ્રાણ સમી...	...	...	૧૮.
૨૩.	આ પ્રાણના માલક સ્વામી માહરા	...	...	૨૧.
૨૪.	સેવું પ્રીતે ચરણ તુજ તણા સદાયે...	...	...	૨૧.
૨૫.	માથું પ્રભુ અતિ પ્રેમથી, પૂરો મનની આશ	...	...	૨૨.
૨૬.	ધરો સખી પતિ ચિત્તે	...	...	૨૩.
૨૭.	લલિત જ્ઞેનિયો, આર્ય સુંદરી	...	...	૨૪.
૨૮.	સુણો સહુ વિનતિ મારી	...	...	૨૪.
૨૯.	જ્ઞેનિયો, ધરો સદ્ગુણ શણગારનેરે	...	...	૨૫.
૩૦.	ગૃહિણી લક્ષ્મી ધર તણી	...	...	૨૬.
૩૧.	સુતી પારણે બાળ હું છેક છોટી	...	...	૨૯.
૩૨.	રમતો રમવી નિરોધ પ સદા	...	...	૩૦.
૩૩.	અહો બાળકો વેણુ સાચા સુમાખો	...	...	૩૦.
૩૪.	ભાવ કરી ભણીએ નિત બાળા	...	...	૩૧.
૩૫.	લલિત જ્ઞેની તું શાણી છે ખરી...	...	...	૩૨.
૩૬.	અરર દેશિયો, શું જુઓ થયું	...	...	૩૨.
૩૭.	શું કરું કર્મ ગતિ મ્હારી	...	...	૩૩.
૩૮.	કાગ કહે આ સમામાં	...	...	૩૪.
૩૯.	મુરખ માનવી રંગમાં રમે	...	...	૩૪.
૪૦.	અરે આશા ઘેલી, શીંદ તું પજવે સર્વ જનને.	...	...	૩૫.
૪૧.	નથી સારરે સંસાર અસાર આજરે	...	...	૩૫.
૪૨.	મળે પાંચતો તુજને દશની ઇચ્છા થાયે	...	...	૩૬.
૪૩.	જ્ઞેની, સિધાવ તું સાસરે	...	...	૩૬.
૪૪.	કરમાયું સખી મુજ પુષ્પ અરે	...	...	૩૭.

૪૫.	ધણું રૂં માસિક તું અમને	...	...	...	૩૭.
૪૬.	અહો બહાલા વીરા	...	...	...	૩૮.
૪૭.	અહો હિંદ વીરા, તમે આમ આવો	...	...	...	૩૮.
૪૮.	રાવણ-મદોદરી સંવાદ	...	...	...	૩૯.
૪૯.	નળ-દમયંતી	...	...	...	૪૧.
૫૦.	અતિ સ્વાર્થ	...	...	...	૪૩.
૫૧.	સ્નેહમાં શંકા	...	...	...	૪૮.
૫૨.	સતી સીતા	...	...	...	૫૪.
૫૩.	સાવિત્રી આખ્યાન	...	...	...	૫૬.

ભાગ ૨ જો.

૧.	હાલમાં આપણી બાળાઓને શું શું શિખવે છે ?	...	...	...	૭૩.
૨.	ગૃહિણી કર્તવ્ય	...	...	...	૮૨.
૩.	હિન્દુ પુરુષ સંસાર	...	...	...	૮૭.
૪.	હિન્દુ વિધવાનું જીવન ઉપયોગી કેમ થઇ શકે ?	...	...	...	૯૯.
૫.	શ્રી પ્રણય પ્રભુની પ્રાર્થના	...	...	...	૧૦૬.
૬.	પત્ની ધર્મ	...	...	...	૧૦૮.
૭.	સારમેય કુમારની વાગ્યાણુ વૃદ્ધિ...	...	...	...	૧૦૯.
૮.	સત્સંગ પ્રતાપ	...	...	...	૧૧૨.
૯.	ખરું સુખ જ્ઞાનું ?	...	...	...	૧૧૮.
૧૦.	ગોરવના પવિત્ર દિવસો	...	...	...	૧૨૧.
૧૧.	કન્યા વિક્રય	...	...	...	૧૨૪.
૧૨.	સત્યનું આહ્વાન	...	...	...	૧૩૮.

સ્વર્ગવાસી શેઠ ત્રિભોવનદાસ ભગવાનદાસ મેદી.

જન્મ:—

સંવત ૧૮૨૮.
શ્રાવણ સુદ ૭.

અવસાન:—

સંવત ૧૯૧૭
પાપ વદ ૮.

સ્વર્ગવાસી બહેન રમણલક્ષ્મી ત્રિભોવનદાસ માદી.

જન્મ:—

સંવત ૧૮૫૦.

ફાગણ વદ ૪.

અવસાન:—

સં. ૧૯૭૧.

ચૈત્ર વદ ૪.

ગં. સ્વ. રમણલક્ષ્મીના લેખો.

ભાગ ૧ લો.

કાવ્યો.

કાવ્યો.

(૧)

શ્રીકૃષ્ણની આરતી.

જય દેવ, જય દેવ, જય ત્રિભુવન સ્વામી, (૨)	
કૃષ્ણ દેવ દયાળુ, (૨) નિરંજન નિષ્કામી.	જય. ૧
ચરણ કમળ તમારાં, વંદુ કર જોડી, (૨)	
ચરણે ચિત્ત ધર્યાંથી, (૨) દુઃખ નાખ્યાં તોડી.	જય. ૨
પરમકૃપાળુ દેવ, દિન દાસી સ્વામી, (૨)	
કષ્ટ હર્તા જગના, (૨) જય અંતરજામી.	જય. ૩
લીલા નવ નવ કીધ, ગોકુલના વાસી, (૨)	
અડસઠ તિરથ ધરીયાં, (૨) ચરણે લક્ષ કાશી,	જય. ૪
વસુદેવ દેવકી સુતનાં, જે દર્શન કરશે, (૨)	
પાપ કર્મથી છુટી, (૨) વૈકુંઠે જાશે.	જય. ૫
લક્ષ્મિ આપી નાથ, દુઃખ બધાં હરજો, (૨)	
રમણ કહે પ્રભુ યાચું, (૨) કૃપા વૃષ્ટિ કરજો.	જય. ૬

(૨)

ગણપતિ પ્રાર્થના.

શિખરિણી હંદ.

નમું ભાવે દેવા, સુત શિવતાણાં વિઘ્નહર્તા,
થજો સાહે મુજને, ગણપતિ તમે શુભકર્તા;

રૂડી સિદ્ધિ-બુદ્ધિ, તમ ચરણ સેવે પ્રીત થકી,
ધરીછે વામાંગે, કરશી અતિશે શોભિત નકી. ૧

બહુ લાડુ શોભે, કરશું જમણે સુન્દર અતિ,
સહુ ભાવે પૂજે, પ્રથમ તમને હે ગણપતિ;
ગણે ના છો સ્વામી, પ્રથમ પદ દેવોમહીં ધરો,
અતિવિધ્નો મહારાં, શિવસુત તહમે તે દુર કરો. ૨

(૩)

સરસ્વતી અને પ્રભુ પ્રાર્થના.

નમું દેવી વિદ્યા, તુજ ચરણમાં હું પ્રીત ધરી,
ભલી માતા મહારે, મુખ તું વસજે હેતજ કરી;
નમું શ્રી ગોવિંદા, તમ ચરણમાંહી જગપતિ,
મને સાહે થાજો, કવિત કરવા દો રૂડી મતિ. ૩

(૪)

પ્રભુની અકળ ગતિ.

વસંતતિલકા છંદ.

તહારી ગતિ અકળ છે જગમાંહિ ખ્યારા,
કામે વળી અકળ છે જગદેવ તહારાં;
પોંચે નહીં મુજ મતિ ગુણ તુજ ગાવા,
ત્રાતા તમે જગતનાં, તમ કાર્ય કેવાં. ૧

કેવી રચી જગમહીં રચનાજ ભારી,
કેવાં રચ્યાં વનફળો ધન ધાન્ય વારિ;
કીધાં બહુ જગમહીં નરનાર તેં તો,
દીઠાં વળી ખગો જગમાંહિ મેં તો.

૨

કેવાં દીસે લલિત સૂર્ય શશી સુ તારા,
શોભે વળી અધિક વ્યોમ પ્રભુજી પ્યારા;
ભૂમિપરે પણ બહુ નગ વૃક્ષ કીધાં,
ખાવા મધુ જગમહીં બહુ અન્ન દીધાં.

૩

કીધા પ્રભુ દનુજ દેવ અપાર દીસે,
કીધાં વળી જગપતિ પશુઓ અતિશે;
લીલા પ્રભુ જગમહીં તુજનીજ ભારી,
ચાલે નહીં કથનકાજ મર્તિ અમારી.

૪

(૫)

(કહું શું નશીએ દુઃખીયો કીધો છે, ભેખ પ્રિયાને વિભેગે લીધો છે,
એ રાગ).

રઘુનંદન રામ, દીનદયાળા,
આપો મને તવ લક્ષ્મિ કૃપાળા. ટેક.
નયન કમલ સુંદર શોભિત,
લક્ષ્મણુ ધીર કને આંજ્ઞાકિત.

રઘુ. ૧

ક્ષમાવંત સૌતાના છો ભર્તા,
મિન-જળ સમ દો પ્રીત દુઃખ હર્તા. રઘુ. ૨

ત્રિલોકે તમવિન કેા નહીં જાણું,	
ભોગવે ભક્તિ-સુખ એવું ન પ્રમાણું.	રધુ. ૩
વન ઉપવનમાં સર્વે વસો છો,	
એક વાર નમને દુઃખડાં હરો છો.	રધુ. ૪
દાસ જાણીને નિજ પાપને હરજો,	
શરણુ તમારું દઈ સુખી કરજો.	રધુ. ૫
માયિક મોહ તે દૂર કરીને,	
દૌન નાથ ઉગારો હાથ ધરીને.	રધુ. ૬

(૬)

(લલિત ઇંદની ચાલ.)

કૃષ્ણ કૃપા કરો, દુઃખ માહરાં હરો;	
પ્રભુ દયાળુરે, તુજ આશરો ખરો.	૧
તમ કૃપા વિના નહીંજ સુખરે,	
તમ કૃપા વિના પામું દુઃખરે.	૨
કૃપાળુ હે પ્રભુ, દુઃખરે હરો,	
દયાળુ હે પ્રભુ, સુખરે કરો.	૩
દયાળુ હે પિતા, દેવ દીનના,	
કૃપાળુ હે પિતા, દુઃખ ભંજના.	૪
રમણુલક્ષ્મીની આશ પૂરજો.	
તવ ભક્તિ આપીને પાપ કાપજો.	૫

જીવને શિક્ષા.

(૭)

માલિની ૭૬.

અગણિત સુખ થાશે, રામ દેવા ભજેથી,
 જગ તુજ જશ ગાશે, રીત રૂડી સજેથી;
 નહિ સુખ કદી રે'શે, તુંજનું સર્વ વાતે,
 ધન તન સુખ મૂકી, આલવાનું જ નાતે. ૧
 અતિ કઠણ કળિકા-જે સુખી તો થવાશે,
 હરિ રટણ કરે તા-રી ગતિ શુભ થાશે;
 ભજ કરો જીવડા પ્રી-તી રઘુદેવ ભાવે.
 તજ તુજનો જુડી જ-નનના ના કામ આવે. ૨

(૮)

મનુષ્ય દેહ પામી પામર, સાર્થ શું કર્યું, (૨)
 પાપને પરિતાપથી તહારું શું સર્યું. ટેક. ૧
 કુટુંબીઓ ને બાળકોમાં મોહીને સદા, (૨)
 સંસારી તેં તો ઈશને ના ભજ્યા કદા. મનુષ્ય. ૨
 જગતના સ્વાર્મોને વિસારી તેં અરે, (૨)
 મૂઢ તું ખોટી માયા શીદને ધરે. મનુષ્ય. ૩
 લોભમાં પડી તેં પામર પાપ બહુ કર્યા, (૨)
 મોહમાં કુખી તહારાં કામ શું સર્યા. મનુષ્ય. ૪
 નારીને ગણેય મહારી, સ્વામિને એ તેમ, (૨)
 આપણા જો હોય તો, તજી જાય એહ કેમ. મનુષ્ય. ૫

જનમ્યાં ખાલી હાથે, જવું એમ છે ખરે, (૨)
 મુકયું ને મેલ્યું કાંઈ નહીં સાથ સંચરે. મનુષ્ય. ૬
 પ્રેમથી સૌ શ્યાણા થઈ પરમેશને લને, (૨)
 દુઃખ રૂપો લવાખિધની તૃણાઓ તને. મનુષ્ય. ૭

(૯)

જીવ જાણુ જેરે, કે જુઠી જન્મળ છે,
 મનસું માનજેરે, કે આળ પંપાળ છે. ૧
 નથી કોઈ કોઈનુંરે, કે ખોટો સંસાર છે,
 એક સાચા માનજેરે, કે શ્રીગિરિધાર છે. ૨
 આ ખોટું સર્વેરે, કે ખોટાં પિતાને ખાળ છે,
 એક સાચા જગમાંરે શ્રીવર ગોપાળ છે, ૩
 સૌ જાણુજેરે, કે ખોટાં કુટુંબ પરિવાર છે,
 રમણુલક્ષ્મીના પ્રભુરે કે એક મોરાર છે. ૪

(૧૦)

લને રામનામ સહુ ભાવેજી, તને અન્ય કાંઈ સાથ ન આવેજી. ૧
 છે આ જગત જુહું સર્વે જાણેજી, એક પ્રભુ લક્ષ્મીસત્ય પ્રમાણેજી. ૨
 છે આ જગની માયા સહુ ખેડીજી,
 માટે પ્રભુ સંભારે ચરણે લોટીજી. ૩
 જેથી થાશે તમારો ઉદ્ધારજી, તેને વિનવો ભાવે વારમ વારજી. ૪
 તે વિના નદેખું અન્ય કોયજી, રાખે શરણે જે ત્રિલોકમાંયજી. ૫
 એક પ્રભુનો માનો સત્ય આધારજી, રાખો શરણું સર્વે નર નારજી. ૬
 એમ રમણુલક્ષ્મી વિનવે વાર વારજી, આશા પૂર્ણકરે શ્રીમોરારજી. ૭

(૧૧)

કે જીવ અજ્ઞાની, તું ભાવે ભજ રઘુરાયનેરે,
 કે માન ખોટી રે, તારી આ મુંઢર કાયનેરે. કે જીવ૦ ૧
 કે કાચી કાચારે, જીવ તારી જાણજેરે,
 કે ખોટી માચારે, મનમાંય પ્રમાણજેરે. કે જીવ૦ ૨
 કે નથી કોઈ કોઈનુંરે, જીવે આ સંસાર છેરે,
 કે નથી કોઈ સાચારે, ખોટો કુટુંબ પરિવારછેરે. કે જીવ૦ ૩
 કે બાળા વિનવેરે, રમણસુદમી પ્રીતથીરે;
 કે ભક્તિ હરિતાણીરે, થાવો એક ચિત્તથીરે. કે જીવ૦ ૪

(૧૨)

(પૂનમ ચાંદની ખીર્ણ પૂરી અહીંરે-એ રાગ.)

સૈયર જગતમાં જન્મીને સાધનશું કર્યુંજે,
 ધન ધનરે મીરાંનો અવતાર;
 ભજીએ ભાવે સીતા પતિ શ્રીરામનેરે,
 'સૈયર સગું' ને સંબંધી નથી કોઈ કામનુંરે;
 માત પિતાને પ્યારા ભરથાર. ભજીએ. ટેક.

સાખી-ભક્તિ મીરાંએ કરી, તજી રાણાનું રાજ;
 એક ચિત્તે ભજ્યાં હરિ, તજી દુનિયાનો સાજ.

(૧૩)

ભક્તનાં લક્ષણ.

(મનહર છંદ.)

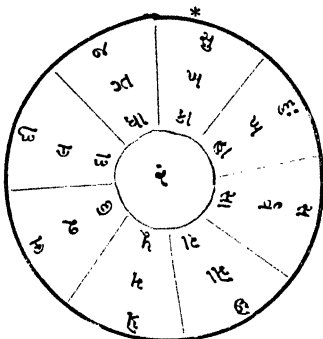
અંગે પ્રબળ જોઈએ, બળ વૈરાગ્ય તણું અને
 સર્વ ભૂત તણી દયા, મને અતિશય રાખે;
 માફ તાફ નહીં દીલે, પ્રપંચ સર્વે તણ્દિયે,
 શુભ કામ માંહી સદા, ચિત્તને પરાવી રાખે;
 નહીં જીવે રતી ભાર, દોષ ગુણ કોઈ તણાં,
 ઉત્તમ મધ્યમ તણો, ભેદ નહીં કદી રાખે;
 સર્વ પ્રાણીને સુખદે, એ લક્ષણ ભક્ત તણાં,
 વેદ અને પુરાણ બધાં, સર્વકાળ માંહી ભાખે.

(૧૪)

ક્રમલ-પ્રખંધ.

સુખકાર, દુઃખહાર, સર્વ સાર છે મોરાર;
પ્રેમપૂર, લજ્જેર, દીલદાર જગતધાર.

(૧૫)

ચક્ર પ્રખંધ.

કીરતાર ઉરધાર, તારનાર સારસાર;
શીરપર નરધાર, પરભાર હરનાર.

૧

(૧૬)

વિલાપ માળા.

(સંવત ૧૯૭૦ના ફાગણ શુદ્ધ ૧૪ (તા. ૧-૩-૧૯૧૪)થી શરૂઆત.)

લલિત ૭૬.

અરર નાથજી ક્યાં તમે ગયા, દિલ થકી તજી કેમરે દયા;
 તમ વિના હવે શું અરે કરું, તમ વિયોગથી ઝૂંસીને મરું. ૧
 તમ વિના મને ચે'ન ના કરું, તમ વિના હવે ક્યાં જઈ વસું;
 મુજ તણું હવે શું અરે થશે, દિવસ દુઃખનાં શી રીતે જશે. ૨
 સુખમહો મને રાખી'તી સદા, નવ ગમ્યુંજ તે ના કર્યું કદા;
 સુખજ માનતી હું સદા ખરે, દિન ન જાણતી દુઃખના અરે. ૩
 ભૂલ ઘણી થતી હું થકી પતિ, ધોરજ તે સમે ધારતા અતિ;
 નથી કરી તમે દુઃખીરે કદી, વચન રોષનાં મુખથી વહી. ૪
 વિનય વેણુરે બોલતાં તમે, ધોરજ આપતાં દુઃખને સમે;
 સરસ શુદ્ધ જે ધર્મ તે તણા, પિયુજ આપતાં બાધરે ઘણા. ૫
 પજવતી ખરે મૂર્ખ હું ઘણી, સહન તે કર્યું સૌ તમે ઘણી;
 મધુર વેણુને બોલોને પતિ, શીખ સુ આપતાં પ્રેમથી અતિ. ૬
 મન ગમ્યાં સદા સુખ આપતા, અધિક પ્રેમથી દુઃખ કાપતા;
 તમ વિના હવે કોણ હે પતિ, ધોરજ આપશે દુઃખમાં અતિ. ૭
 અરર માતરે મૂકીને ગઈ, વડોલ પહેનરે સુખી તું થઈ;
 સુખ તણા મ'ને દીન ના રહ્યાં, સુખ તણા વિધિવાંકડા થયા. ૮
 લલિત સુખની રાખ મેં કીધી, પતિ દઈ ગયા વેધવની વિધિ;
 લલિત સુખડું દૃષ્ટિએ તરે, મધુર વેણુને ના ભુલું ખરે. ૯

વરસ ત્રણની હુંજ જ્યાહરે, તણે મને ગઈ માત ત્યાહરે;
 વરસ ખારમે ખેન તું ગઈ, તુજ વિના પછી એકલી થઈ. ૧૦
 મનથી તેહતો સૌ ગઈ ભુલી, પતિ તણે સુખે હું રહી કુલી;
 અરર વિધિરે વાંકડો થયો, સુખડું માહડું તું લઈ ગયો. ૧૧
 દિલની હોંશ તો દીલડે રહી, પતિ વિના પડી એકલી અહીં;
 ધોરજ સ્વામીજી કેટલી ધરું, તમવિના પતિ શું હવે કરું. ૧૨
 સુખજ આપીયાં તે હવે દમે, તમ વિના હવે કાંઈ ના ગમે;
 વરસ સોળતો ના પુરાં થયાં, વયજ જોખને ક્યાં મુકી ગયા. ૧૩
 વચન મોઠડાં કોણુ બોલશે, ધોરજ દુઃખમાં કોણુ આપશે;
 તમવિના, પતિ, કોઈના દીસે, ધોરજ આપવા સૃષ્ટિને વિષે. ૧૪
 દિવસ કોઈરે નાજ જે કળ્યું, જીવન તેજ તો ધૂળમાં મળ્યું;
 નહિજ સ્વપ્નમાં જેહરે હતું, મુજની દૃષ્ટિએ તે થયું છતું. ૧૫
 અખલ નારને જગતની મહી, પતિવિના કશે સુખરે નહીં;
 શરણુ આપજો સધિકા પતિ, તમવિના નથી અન્યરે ગતિ. ૧૬

(૧૭)

પ્રિય તમે મ'ને મુકીને ગયા, તમ વિના જીવો હાલ શું થયા;
 વગર વાંકથી જુરોને મરું, તમ વિના કહો કેમ હું કરું. ૧
 ઉજડ ક્ષેત્ર આ માહડું થયું, જગવિષે હવે સુખ ના રહ્યું;
 વગર અગ્નિથી હું બળું અરે ! થઈજ વ્યર્થ આ જીવગી ખરે. ૨
 મુજ તણા કહો દુઃખ ક્યાં કહું, જગ વિષે પતિ માડું શું લહું;
 મન તણી સખે વેદનાહરે, નથીજ પ્રાણુરે એવું કો ખરે. ૩
 જનની હોતતો ધીર આપતે, અધિક પ્રેમથી હૃદ આપતે;

કદાંક ખડેનડી હોતજે પતિ, ધોરજ આપતે દુઃખમાં રતિ. ૪
 જગમહીં સખે કોઈનો ખરો, તુજ વિના નહીં અન્ય આસરો;
 મુકીં સખે અરે ક્યાં ગયા તમે, જગતમો વિના મુજને દમે. ૫
 કોડોં પરે તમે કુંજરી ધરો, જીવનનો પછી ક્યાંથી આશરો ?
 અખળનારોં હું દીનછું અતિ, તમ વિના હવે શું થશે ગતિ. ૬
 પય પોંધું નથી જન્મી માતનું, સુખ દોંડું નથી કાંઈ લાડનું;
 અધવચ્ચે તજ મુજને અરે, જનની પ્રેમને જાણુંના ખરે. ૭
 હરખ રાખતી દીલડે ઘણાં, સુખ તું આપશે સ્વર્ગરે તણાં;
 હરખ દીલનાં દીલડે રહ્યાં, અધવચ્ચે મુકીં સ્વામિજી ગયા. ૮
 ભર સમુદ્રમાં ઠેલીને મ્હને, જવુંજ ના ઘટે નાથ હે તને;
 અધિક પ્રેમથી મુજને વર્યો, કદોંજ હું પરે કોધ ના કર્યો. ૯
 સર્વદા મુખે ખોલતો અરે, તુજ વિના કશું પ્રિય ના અરે;
 વચન શું બુદ્યો, પ્રેમી, હે પ્રભુ,

તજ તમે કહો શું દયા વિભુ. ૧૦

બગર વાંકથી શીદને તજ, સમજ મુજમાં કાંઈના હજ;
 દિલ મહીં હતી હોંશ તો ઘણી, સરસ ખેરવાં ઓઢવાં તણી. ૧૧
 મુખથીં માર્ગોયું આણી સૌ દોંધું, મન કદી તમે દુઃખીના કીધું;
 અરર તે હવે દેખોંને ખળું, તમવિના પતિ સર્વ શું કરું. ૧૨
 ઘડોં ભરે કદી દુર હું થતી, થતુંજ તુજને દુઃખડું અતિ;
 મુજ તણા હુંખે દુઃખી તુંસદા, તું હરતો ખધી મુજ આપદા. ૧૩
 અરર લાડ સૌ ધૂળમાં મળ્યાં, તુજ વિના પતિ, સુખ સૌ ટળ્યાં;
 દુઃખદ દોહલું કોણ તે લહે, અરર, કો હવે માહરી કહે. ૧૪

અધિક લાડતો તેં પ્રભુ કર્યો, નિમિષમાં પછી દુઃખડાં ભર્યાં;
 રઝળતી મ્હને શીદ તેં કરી, નવ ઘટે ત્હને આમ હે હરિ. ૧૫
 કદિક રોષથી જો તજી હતે, પડો પદે પતિ, સુખી હું થતે;
 નર્થોજ રાખોયો કાંઈ તેં પ્રતિ, મનવવા તણો માર્ગ તો રતિ. ૧૬
 નજર પાસ જો હોય તો અરે, મનવવા ઘણી રીત છે જ રે;
 અખિલ વિશ્વમાં ક્યાં મળું ત્હને, સમજના પડે કાંઈ તે મ્હને. ૧૭
 તુજ છતાં મતિ બાળ મુજની; સમજના જરી સેવ તુજની;
 નર્થોજ મહેં કરી સેવના રતિ, તુજ તણી નહીં જાણું મેં ગતિ. ૧૮
 મુજ તણાં નહીં ધર્મ જાણતી, તુજ તણાં નહીં મુખ શોધતી;
 બહુજ તે સમે ધીરને ધરી, સમજ આપતો જ્ઞાનની ખરી. ૧૯
 અધવચે ત્હમે તેહ સૌ તજી, શીદ ગયા અરે પ્રેમી કંથજી;
 મુજ તણાં થતા દોષ જ્યાહરે, નહિજ આણુતા રોષ ત્યાહરે. ૨૦
 વગર વાંકથી રોષ કાંધરે, દિનજ દાસોને દુઃખી શું કરે ?
 નહિજ પ્રાણ હે આ ઘટે ત્હને, રઝળતી પ્રભુ મૂકના મ્હને. ૨૧

(૧૮)

તા. ૧૯-૧-૧૯૧૩.

પતિ ગયા તજી સ્વર્ગ લોકમાં,
 મુકો મને અહીં સિંધુ શોકમાં;
 પતિ વિના કશે ચેનના મજે,
 વિધવ દુઃખ તે શી રીતે ટળે.
 પતિ વિના હવે શું અરે થશે;
 દિવસ દોહલાં શી રીતે જશે;

અરર ઓ પ્રભુ રે દયા કરો, કરી કૃપા તમે દુઃખ તો હરો.	૨
લલિત મુખની યાદ થાય છે, નયનથી અતિ અશ્રૂ જાય છે; તમ વિના હવે કોણુ તે લૂંછે; મુખ દુઃખને કોણુ તે પૂછે.	૩
વિસરું કેમ હું મુખ બહુ દોંધાં, અખૂટ વાંક તે માફ તે કોંધા; મન લાવતાં આપોયાં સુખો, નહિ જાણતી શું હશે દુઃખો.	૪
દોષક વ્યર્થ છે દિનને વિષે, શરીર તેવું આ તું વિના દોંસે; વત્સવિના દોંસે ગાવડી યથા, પતિ વિના દોંસે નારીઓ તથા.	૫
પતિ વિના કશે મુખતો નથી, વિધવ દુઃખને શું કહું કથી; દયોળુ દેવરે જરો દયા કરો, દીન જાણીને દુઃખડાં હરો.	૬
કરું હું વિનંતિ પ્રેમથી અતિ, કર દયા પ્રભુ જગતના પતિ; મુખ સૌભાગ્ય જે નારીઓ તણાં, સતત રાખજો પ્રેમથી ઘણાં.	૭

(૧૯)

પ્રિય પતિ તમે ક્યાં ગયા અરે, તમ વિના બધું શુન્ય છે ખરે;
જગતમાં મહેને ના કશું ગમે, રઝળતી કરી શીદ આ સમે. ૧
અઢળ તુજનો પ્રેમ સાંભરે, નયનથી અતિ આંસૂડાં ઝરે;
અતિ હતોજ જે રનેહ કાપીને, રઝળતી કરી શીદ આ સમે. ૨
જવ, પતિ, થયાં લગ્ન આપણાં, તવ હતો નહીં રોગ લેશમાં,
અધિક કાળજી રાખતા તમે, રઝળતી કરી શીદ આ સમે. ૩
જનક ઘેર જો હું કદી જતી, તમ દીલે ઘણી કાળજી, પતિ;
કદો કરો નહીં દૂર તે તમે, રઝળતી કરી શીદ આ સમે. ૪
દુખો જરા મને ભેઈ ને, પતિ, નિજ દીલે થતી વેદના અતિ;
જગતમાંહી તે મુકી જતાં ગમે, રઝળતી કરી શીદ આ સમે. ૫

(૨૦)

(લલિત છંદ.)

લલિત મુખડું યાદ થાયરે, અધિક પ્રેમથી અશ્રુ જાયરે;
અથગ તો હરિ દુઃખ મોકલ્યું, પલક વારમાં સુખ સૌ ટળ્યું. ૧
મુજ અભાગીને ક્યાં તણ ગયા, મન વિષે વસી કેમ ના દયા;
તમ વિના પતિ શું હવે થશે, દિવસ દોહડયલાં શી રીતે જશે. ૨
પતિ ત્રિભુવના ક્યાં અરે હશે, રઝળતી કરી ક્યાં હવે વસો;
તમ વિના પતિ શું હવે કરું, દિવસ રાત તો દુઃખો હું કરું. ૩
વચન મીઠડાં કોણુ તે કહે, તમ વિના દયા કોણુ તે લહે;
અધવચ્ચે તણ સિંધુમાં તમે, મુજ તણું કહો કોણુ આ સમે. ૪
અરર આ પ્રભુ કોપ શો કયો, હૌન વિષે તમે રોષ શું ધર્યો;

સહન હું હવે કેમરે કરું, ધોરજ કેટલી હું હવે ધરું. ૫
 વરસ ત્રણની બાળકી હતી, સમજ ના મળે, ના મળે મતિ;
 અધિક વ્યાધિને રોગ તો દમે, તણું ગઈ મુને માત તે સમે. ૬
 મુજ તણી હતી ખેન મ્હોટી તે, વરસ પાંચની તે સમે ખરે;
 લઘુ હતી વયે એવી જે સમે, જનનીનાં દુઃખો કેમ ના દમે. ૭
 ધોરજ તે સમે ધારીને રહ્યાં, જનની બહાલીને વિસરી ગયાં;
 વય કંઈકરે ખેનની થઈ, પરણીં તેહ તો સાસરે ગઈ. ૮
 અતિ ખુરો પછી તાવ આવીયો, ત્રણજ માસમાં કાળ લાવિયો;
 પડી હું એકલી ખેન ના વિના, દિવસ તેહની શું કહું ખીના ૯
 વરસ બારની બાળ હું હતી, નવ મળે કંઈ જાડીરે મતિ;
 સુખતણે સમે ખેનોએ તણ, તદર્પો મેં ઘણી ધીરને સળ. ૧૦
 વરસ એકરે તેહને થયું, તમશું માહરું લગ્ન તે થયું;
 વરસ તેરની તે સમે હતી, અધિક માંદીને ના મળે ગતિ. ૧૧
 ધોરજ તે સમે ધારીને ઘણી, કિર્ધાજ આકરી મુજની ઘણી;
 પતિ તમે કહી કાંધ ના કર્યો, મુજ પરે કહી રોષ ના ધર્યો. ૧૨
 રડતો ખેનને યાદરે કરી, ધોરજ તે સમે આપતા ખરી;
 મુજ તણા થતા વાંક તે ઘણા, ભુલતણો હતી નહિ અરે મણા;
 વચન તે સમે પ્રેમનાં કહી, મુજ ભુલો તમે સર્વરે સહી. ૧૩
 છ મહિના લગી આકરી કરો, પતિ તમે નહીં આજસ્યા જરી;
 કંઈક સારી હું તે પછી થઈ, નવ હું બાણતી દીન આ કંઈ. ૧૪
 અરર, સ્વામીજી, સારી શું કરી? અધ વચ્ચે તમે દુઃખમાં ધરી;
 વરસ સોળતો ના મ્હને થયાં, લગ્નને હજી ના અઢી ગયાં. ૧૫

ઘણી હતી પતિ ઉરમાં દયા, મુકો કહો તમે ક્યાં જઈ રહ્યા;
 નહિ મહેને કદી વેગળી કરો, ભુલો જઈ જાયું ક્યાં તમે ફરો. ૧૬
 કંઠણ કાળ તું ફર છે અતિ, ક્યાં લઈ ગયો માહરો પતિ;
 અરર ઓ પ્રભુ શું હવે થશે, દિવસ આ કહો શી રીતે જશે. ૧૭

(૨૧)

પ્રીતિ-સ્મરણ.

(૭૬ તોટક.)

અરવિંદ મુખી સખિ પ્રેમો અતિ, પળ એક મહીં કરી ક્યાંય ગતિ;
 કમળાકર^૧ બુદ્ધિ તણીજ હતી, સખિ સ્વર્ગ વિષે કરી કેમ ગતિ. ૧
 પરિતુષ્ટ દિસે તુજ મુખ સદા, નહિ રોષ દિઠો તુજ દીલ કદા;
 મધુવેણુ સદા મુખથી વહતી, ધરણીધરને પ્રીતથી ભજતી. ૨
 દુખહારો સખી સલુણીજ ઘણી, નય વાળો'તી વૃત્તિઓ તુંજ તણી;
 મુખથીજ સદા પ્રભુ નામ લીધાં, કુળ ઉજવળ તેં સખિ તણ્ય કીધાં ૩

(૨૨)

પ્રિય ખંડેન હતી મુજ પ્રાણ સખી, તુંજ સાથ સદા મુખથી જ રમી;
 મધુ વેણુ સદા મુખથી વહતી, બહુ લાડ ખરે મુજનાં કરતી. ૧
 કદી રોષ થકી તુજ સાથ લડી, નહિ રોષ દિલે તુજનેજ ઘડી;
 રમવું જમવું મુજ સાથ સદા, દુર ના કરતી મુજને જ કદા. ૨
 મુજ દુઃખ થકી બહુ આંસુ ભરે, ધરતી અતિ પ્રેમ સદાય ખરે;
 પ્રિય ખંડેન કહે ભુલું કેમ બધું, તુજ સંગ સદા બહુ મુખ લીધું. ૩

નહિ સુખ કદી પર સાથ રમો, નહિ પ્રેમ કશે પ્રિય ખડેન સમે; ૪
 ગયું બાળ સદા બહુ પ્રેમ મહીં, ભૂલવાં ચહું તોય ભુલુંજ નહીં. ૫
 ઘડોમાં રમતાં, ઘડોમાં ફરતાં, ઘડોમાં હસતાં, ઘડોમાં લડતાં;
 લડોયે સુખથી પણ સ્નેહ મને, ઘડો એક કદી નહિ રોષ દોલે. ૫
 થઈ મોટી અને તુજ લગ્ન કર્યાં, મુજ નેણુમહીં તવ આંસુ ભર્યાં;
 પડી એકલડી સમજી રડતી, તવ ધીર દોધી મુજનેજ અતી. ૬
 ભુલું કેમ બધું પ્રિય ખડેન અરે, મુજ નેણુ કને સહુ તેહ તરે;
 મુજ નેણુ રડે સહુ યાદ થતાં, ગયું સુખ બધું તુજ પ્રાણુ જતાં. ૭
 પ્રિય ખડેન બધાં સુખ યાદ કરું, ગુણુ યાદ થતાં બહુ દોલરડું;
 પરણી ત્રણ માસ સુખેજ રહી, (પછી) મુકોં તું અમને જઈ ક્યાં
 જ રહી. ૮

હુજ આત્મ ગયો ઉડોં સ્વર્ગ લણી, સખિ, ભરમ થઈ તુજ દેહ તણી;
 રડતાં રડતાં નોર નેણુ થકી, ખૂંટશે પણ તું ન મળેજ નકી. ૯
 ખરું સુખ મળ્યું તુજનેજ સખિ, બહુ ભૂવનમાં નહીં સાર નકી,
 સમજું, પણ જોરજ પ્રેમ તણું, ન ભુલાય ઘડી તુજ હેત તણું. ૧૦
 તુજ આત્મ સદા સુખ શાંતિ મહીં, સુખ ભોગવજો પ્રભુ પાસ રહી;
 અમ અશ્રૂ ત્હને દુઃખ નાજ કરો, પ્રભુ પ્રેમ થકી તુજ હાથ ધરો. ૧૧

(૨૩)

પ્રણય પ્રભુની પ્રાર્થના.

૪૬૧બ્.

આ પ્રણુના માલક સ્વામી મહારા, આ દેહના પાલક દેવ ખ્યારા;
 સાચું ગણું છું શરણું પતિનું, ખીણું નથી આ જગમાં ગતિનું. ૧
 આવી, પ્રભુ, હું શરણે તમારે, ત્હારા વિના કોઈ નહીંજ તારે;
 દાસી, પ્રભુ, છું દૌન હું તમારી, લેજો પ્રીતે સ્વામી, તમે ઉગારી. ૨
 ભૂલો કડું હું અતિશે જ ભારે, માફી હોયો છું શરણે તમારે;
 મંદીર હૃદયા રૂપી આ તમારું, એમાં ન બાણું તલભાર મારું. ૩
 ભાવે ભરો જ્ઞાન તમેજ તેમાં, દિસે લણું, સ્વામી, અમારું જેમાં;
 સોખ્યું પ્રીતે અંતર આ તમોને, દેવા, ઉગારો પ્રીતથી અમોને. ૪
 દાખો પથો સ્વર્ગ તણા સદાયે, ઈચ્છો નહિ સ્વામિ, યુરું કદાયે;
 શોભે સુ ભક્તિ થકો મુજ કાયા, ત્હારી કૃપાયે ન રહે જ માયા. ૫
 ત્હારાં વિના આ જગનાં સુખો જે, બાણું સદા દુઃખ દિલે, પતિ તે;
 મહારી મતિ નાથ બહુજ થોડી, સુણો કડું વિનતિ હાથ બેડી. ૬
 દાસી તણા દોષ અનેક થાયે, બેશો નહીં નાથ તમે કદાયે;
 ક્ષમા કરો વાંક થયાં જ મહારાં, ઉગાર આવી શરણે છું દારા. ૭

(૨૪)

વસંત તિલકા.

સેવું પ્રીતે ચરણ તુંજ તણા સદાયે,
 બહાલા ઘડીભર ન ભૂલું ત્હને કદાયે;
 સ્વામી ત્હમે મુજ તણાં, અતિશે દયાળો,

- ઊગાર આવી શરણે તુજને કૃપાળો. ૧.
 ત્હારા વિના જગ તણાં સુખ સર્વ ખોટાં,
 ત્હારા વિના તૃષ્ણ સમા અમરેશ મોટા;
 આ દેહના પ્રિય પતિ મુજ પ્રાણુ ખ્યારા,
 ત્હારી ગતિ અકળ છે જગ માંહિ, બહાલા. ૨.
 કાયા ધરી ચરણ તુજ તણાં ન સેવે,
 માયા મહીં વરસ સર્વ ગયાં જ નેવે;
 ધારી ઉરે તુજ છળી, પ્રિય પ્રાણુ પ્રીતે,
 દોષિત થાઇશ નહીં ધરો અન્ય ચિત્તે. ૩.
 છે દેવનો દેવ મુજ તું જગમાંહિ સાચો,
 ત્હારા વિના અવર છે સહુ પ્રેમ કાચો;
 દાસી ગણી નિજતણી, પ્રીતથી ઉગારો,
 બહાલા હવે ઝટ ત્હમે મુજ બાંધ આલો. ૪

(૨૫)

દોહરા.

- માણું પ્રભુ અતિ પ્રેમથી, પૂરો મનની આશ;
 પતિવ્રતા કરજો સદા, હું છું તમારી દાસ. ૧
 દયાસિંધુ દિનનાથ હે, સાંભળજો મુજ વિનતિ;
 સદ્ગુણને આપો હરિ, વળી આપજો શુભ ભળ નીતિ. ૨
 સતી કરો મુજને હરિ, દિયો હિંદની સેવ;
 વિનતિ વારંવાર હું, કરજોડી કડું દેવ. ૩

પૂરો આશા મન તણી, આપોજી શુભ ટેક;
 નિજ ધર્મ સખીને સદા, લભું તુજનેજ હું એક. ૪

અનેક અપરાધો કરું, કરો ક્ષમા ક્ષમાનિધિ;
 હિંદ યોગ્ય નારી બનું, આપો સદા એવી સુધી. ૫

(૨૬)

પતિને લજવા વિષે.

નાગિણી સ્વરૂપ ૭૬૬.

ધરો સખી પતિ ચિતે, લભે સદા બહુ પ્રીતે;
 તને સહુ ભુઠી રીતિ, ધરો સદા ફેડી નીતિ. ૧

સતી તણી નીતિ સુણો, સતી તણાં ધરો ગુણો;
 પતિ વિના બોલું તને, પતિ સુખે સુખી થને. ૨

પતિમહીં સુખો લહો, નહીં મુખે બોલું કહો;
 ભુઠાં સુખો બધાં લહું, પતિ વિના ભુઠું સહુ. ૩

પતિ તણ બોલું લભે, પ્રભુ ખરે બહુ બોલે;
 કહું કરો પતિ તણું, સુખી થશે ત્હમે ધણું. ૪

પતિ તણ ત્હમે બહુ, કરો વ્રતો ભુઠાં સહુ;
 નહીં સુણો કહે પતિ, થશે દુખી તમે અતિ. ૫

પતિવ્રતા થને ત્હમે, સુખી થશે સહુ સમે;
 લહે વ્રતો ત્હમે તને, પતિ પ્રભુ પ્રીતે લભે. ૬

ભુઠી તને તમે વ્યથા, દુઃખી પડે ધરો કૃપા;
 નહીં ફેઠે કદી પ્રભુ, ખુશી થશે સદા વિભુ. ૭

(૨૭)

આર્ય બહેનોને વિનંતિ.

લલિત કંદ.

લલિત બહેનિયો, આર્ય સુંદરી, વિનતિ સૂણને શુભ માહરી;
 ઘણીક શ્યાણીઓ હિંદની સતી, રિઝવતી જુઓ પ્રેમથી પતિ. ૧
 સતત તેહનાં ગુણ ને ધરો, અધિક પાપને કષ્ટથી તરો;
 ગુણ રૂંડા હતા જનકી તણા, દુઃખ આપિયાં રાવણે ઘણાં. ૨
 ભૌમક પુત્રીને સ્વામીએ તણ, ધૌરજ ધારીને ઇશને ભણ;
 સત્યવાનની પત્ની સાધવી, ચમથી નાથને લાવી છોડવી. ૩
 બીજી બહુ વળી નારીઓ થઈ, સેવી સ્વામીને સ્વર્ગમાં ગઈ. ૪
 શુભ ગુણો સખી અંતરે ધરી, સુખીં પિયુજને પ્રેમથી કરી;
 સુખીં થશે ત્હમે હિંદની સતી, આશીઃ આપું છું શુદ્ધ ભાવથી. ૫

(૨૮)

ગઝલ ગરબો.

સુણો સહુ વિનતિ મહારી, અહો મુજ હિંદની નારી.
 પ્રિયે બહેની સખી ખ્યારી, હૃદય લેભેજી હૈતારી;
 સુણીને શીખ તો સારી, પતિવ્રત રાખજો ધારી. ધ્રુવ.

(સાખી)

શ્યાણી, જુઓ, સતીવરા, સીતા સુંદર રૂપ;
 કષ્ટ કેવાં ભોગવ્યાં, ધારીં ધીર અનુપ.

સુણો તેનાં ઉરે ધારી, અહો મુજ હિંદની નારી,
થજો સ્થાણી તમે એવી, થઈ સીતા સતી જેવી;
પ્રભુને પ્રેમથી સેવી, રૂંડી માગો મતિ તેવી. સુણો. ૧

(સાખી)

દમયંતી સર્તી થઈ, ભીમક તનયા સાર;
વનમાંયે પતિએ તણ, કરીને નિર-આધાર.

છતાં કેવી ધૌરજ ધારી, અહો મુજ હિંદની નારી.
સાવિત્રી સતી કેવી, થઈ તારામતી તેવી;
વળી ગિરિજા બુઝો કેવી, ધરો બુદ્ધિ સહુ તેવી. સુણો. ૨

(સાખી)

પ્રભુ પાસે નિત્ય માંગજો, જોડીને બે હાથ;
શીલ બળ આપો સર્વદા, દીન તણા હે નાથ.
મતિ નિર્મળ કરો મહારી, થઈ હિંદ યોગ્ય હું નારી.
પતિ પર કરું અતિ પ્રીતિ, રૂંડી રાખું વળી રીતિ;
સદા ધારું જ સુનીતિ, જઈ ત્રિભુવન તો ભૂંતી. સુણો. ૩

(૨૯)

ગરબો.

બહેનિયો, ધરો સદ્ગુણ શણગારનેરે,
પતિવ્રતા થઈ, ભજજો પ્રાણાધાર—

બહેનિયો.

સાખી.

મુખ દુઃખ બેઠમાં સખી, રાખો પતિવ્રત ટેક,
કષ્ટ પડે બહુધા ફઠી, તોય તબે ન બિવેક.

તન મન ધનથી સર્વે સેવો પતિરે,
હીપે આલોકે આપણો આ સંસાર—

બહેનિયો. ૧

સાખ.

અનેક તીર્થો કરીએ કહી, કરીએ વ્રત ઉપવાસ;
પતિ ભક્તિ વિના થશે, એ સર્વે ઉપહાસ.
તેથી પતિવ્રતાનાં ધર્મો ઉર લાવિનેરે,
સેવો પ્રીતે પતિને વિનવું સહુ નાર—

બહેનિયો. ૨

(૩૦)

ગૃહિણી કર્તવ્ય.

બહેનો, ગૃહિણી ઓરલે શું ?

(દોહરા)

ગૃહિણી લક્ષ્મી ઘર તણી, દેવી સ્ત્રીને રૂપ;
ગૃહિણી ઘરની રાણીઓ, સુખકારી અનુપ.

૧

પણ આ પદ કેવી સ્ત્રીને ધટે ?

ગૃહિણી તેને બાણવી, પતિવ્રતા જે નાર;
ગૃહ કાર્યમાં તત્પર સદા, સદ્ગુણનો ભંડાર.
શીખે કાર્ય સહુ પ્રીતથી, નારીનાં જે અનેક;
નિજ ધર્મ પાળે સર્વદા, રાખી મને વિવેક.

૨

૩

ગૃહકાર્ય:—

પ્રભાતમાં બહેલી ઉઠી, પતિ દેવનું સુખ ભેય;
કરે પછી ઘર કામ જે, વાસી રહેલું હોય.

૪

સુધડતાઈને સ્વચ્છતા, રાખે સ્થાણી નાર;
 ઉપજે આનંદ રે'નારને, જેથી મને અપાર.
 વાસી કામ આટોપીને, કરે પછી તે સ્નાન;
 મનને સ્થિર રાખી કરી, લજે પ્રીતે લગવાન.

૫

૬

(ચાપાચા.)

રસોઈ રૂડી સંધીને, પ્રીતે જમવા બોલાવે;
 પિરસે પાત્રમાં પ્રેમથી, જેને અન્ન જે લાવે.
 લોજન પીરસતાં સદા, અદકી પ્રીતિ દાખે;
 માત સમાં હેતે લયો, વચનો મધુરાં લાખે.

૭

૮

(દોહરા.)

ગૃહ કાર્ય કયાં પછી, કરે હુન્નરનાં કામ
 ઠંઠા મશ્કરીને હુગુણા, કરે દૂર તમામ.
 ભરતી, ગુંથતી, શીવતી, જેમાં કળા અનેક;
 વાંચતી, લખતી, ગાવતી, જેમાં વધે વિવેક.
 મધ્યાહ્ન હુન્નર શીખતી, સંધ્યા પ્રભાત ગૃહકામ;
 સર્વ કર્મ ઉપાડીને, સંતોષતી આપ્ત તમામ.
 આ સર્વ તો નારી તણાં, કહ્યાં ગૃહનાં કર્મ;
 હવે વર્ણવો ઘટે, સ્વજન પ્રતિ જે ધર્મ.

૯

૧૦

૧૧

૧૨

પતિ પ્રતિ ધર્મ:-

સ્વામીની સેવા કરે, આજ્ઞા ધરે, હેરનીશ;

મધુરાં વચન ઉચરે સદા, નમાવોને નિજ શીશ.

૧૩

અપમાન કરે ના પતિ તણું, પ્રાણ જતાં ગુણો નાર;
 પડે કદાપી કષ્ટ પણ, રાખે પ્રીત અપાર. ૧૪
 સીતા, દમયંતી તણાં, લઈને શુભ દૃષ્ટાંત;
 વિન કારણ અપમાને છતાં, રાખે નિજ મન શાંત. ૧૫
 કુટુંબી પ્રતિ ધર્મ:-

સાસુને માતા ગણે, સસરા આપ સમાન;
 દિયર જેઠ બંધુ ગણી, સદા સંભાળે માન. ૧૬
 દેરાણી, જેઠાણી પ્રતિ, વદતી પ્રીત વચન;
 નણદી જહેન સમા ગણી, સંતોષતી તે મન. ૧૭
 કુટુંબી સરવે બાલુકાં, ગણી પોતિકાં બાળ;
 દુલવે નહીં કોઈને કદી, સમજી સરે જંબળ. ૧૮

શિયળ વ્રત:-

શિયળ વ્રત ન તજે કદી, નારી સદ્ગુણી હોય;
 સ્વપ્ને પણ કુદૃષ્ટિથી, પર નરને નવ જોય. ૧૯
 પતિ વિણ અન્ય પુરૂષને, જાણે પિતા સમાન;
 શિયળ સંભાળે પ્રીતથી, કુળનું ધરી અભિમાન. ૨૦
 શિયળ ભૂષણ નારીનું, શિયળ શુભ શણગાર;
 શિયળ રૂપ નારી તણું, શિયળ સુખ કરનાર. ૨૧
 શિયળ વિનાનો નારીને, કહે જગ ધિક્કાર;
 શિયળ સંભાળને છોડતાં, કોપે જગ કિરતાર. ૨૨
 એવું મનમાં સમજીને, પાળે શીલ શુભ રીત;
 પતિ-પ્રભુની ભક્તિ કરે, આણીને ઉર પ્રીત. ૨૩

આવી ગુણવંતી વિષે, ઘટે દેવોનું માન;

આવી ગુણવંત નારીને, સાક્ષાત લક્ષ્મી પ્રમાણ. ૨૪

(૩૧)

માતા.

ભૂજંગ પ્રયાત.

સુતી પારણે બાળ હું છેક છોટી, જનેતા મને પાળીને કીધ મોટી;
 દુઃખી બાળીને સર્વથા દુઃખોં થાતાં, ભુલું કેમ આભારકો' એજ માતા. ૧
 ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં તમે મુજ કાજે, ગણી મુજને પ્રાણ જેવોં સદાજે;
 ધરી ધીરને કીધરે સુખ સાંતા, ભુલું કેમ આભારકો' એજ માતા. ૨
 ઉછેરી ઘણાં પ્રેમથી મોટોં કીધી, મને લાડમાં શીખ તે રૂડોં દીધી;
 તમે પ્રેમ રૂપોં મને પાઈ સુધા, ભુલું કેમ આભારકો' એજ માતા. ૩
 નથી માતના જેવું કેા સુખ દેવા, નથી માતના જેવું કેા 'મારી' કેવા;
 નથી માતની જેમ કેા દુઃખોં થાતાં, કોંધી ઇશ તેં પ્રેમની મૂર્તિ માતા.
 ભુલું કેમ આભાર કેા' એજ માતા. ૪

બાળ-બોધ.

(૩૨)

નિર્દોષ રમતો રમવા વિષે.

છંદ તોટક.

રમતો રમવી નિરદોષ સદા, કરવાં નહિ ખેલ સદોષ કદા;
 વડોલો સહુને પ્રીતથી નમવું, કરી ખેલ રૂડાં સહુને ગમવું. ૧
 સુણજો વચનો કરી બહાલ ઘણું, મન ના દુલવો પિતુમાત તણું;
 ધરી રીત રૂડી મનડાં ભિંજવો, વડોલો સહુને પ્રીતથી રિજવો. ૨

(૩૩)

સાચું બોલવા વિષે.

છંદ ભુજંગી.

અહો બાળકો વેણુ સાચા સુભાષો,
 સદા પ્રીતથી રીત રૂડી જ રાખો;
 બુદ્ધું બોલતાં સૌ વડીલો ખીંજશે,
 ઘણી હાંસી તો લોકમાંહિ ગવાશે. ૧
 ભરોંસો કરે ના કદી લોક સારા,
 વળી રૂંઠશે જુઠ્ઠી દેવ પ્યારા;
 વદી તેહ માટે સદા સાચી વાણી,
 રિજે તેહથી દેવ જો પ્રેમ આણી. ૨

(૩૪)

લણુવા વિષે.

છંદ દોષક.

ભાવ કરી લણીએ નિત ખાળા, હોંસ થકી જઈએ શુભ શાળા;
 શારદ માત ભજે સુખ થાશે, સૌ જગ માન દઈ જશ ગાશે. ૧

જો લણુતાં તન આળસ ધારો, દુઃખ તણો ન રહે કદી આરો;
 હોંસ થકી લણુજો નિત ભાવે, જે થકી સર્વ સુખો બહુ આવે. ૨

મકીર્ણ.

(૩૫)

દુઃખી સખીને દિલાસો.

લલિત ઇંદ.

લલિત ખેનો તું શાણી છે ખરી, ધિરજ ધારને દુઃખમાં જરી;
 હિમત રાખને કષ્ટ તો જશે, દિવસ સુખનો કાલ આવશે. ૧
 નહિ ટકે સદા દુઃખરે કદી, નહિ રહે સુખો શું કહું વદી;
 મૂંઝવે અને શિળો જેમ રે કરે, સુખ દુખો સખી તેમ રે કરે. ૨
 જન ઘણા સખી દુઃખીરે દિશે, નર્થો સુખો જરી જગતને વિષે;
 મન વિચારીને ધીરને ધરો, શિખ સુ માનોને શાંતિ રે કરો. ૩

(૩૬)

સત જવા થકી થયેલી હાનિ.

લલિત ઇંદ.

અરર દેશિયો, શું જુઓ થયું, સરવ સુખડું આપણું ગયું;
 સત જવા થકી સંપ તો ગયા, સત જવા થકી રાજના રહ્યાં. ૧
 સત જવા થકી માનખી ગયું, સત જવા થકી તેજ ના રહ્યું;
 અસતથી જુઓ લાગણી ગઈ, નથીજ કોઈને કોઈની રહી. ૨
 અસતથી બહુ લોભ વાધિયો, અધિક લોભથી ક્રોધ જાગિયો;
 ઘરતણાં સહુ સંપ તો ગયાં, અસતથી બધે કલેશીરે થયા. ૩
 નથીજ સંપરે સ્વાર્મો નારમાં, નથીજ સંપરે માત બાળમાં;
 સરવ સંપ તો આપણા ગયા, અસતનાં બધે ઝેર વાધિયાં. ૪
 (સુંદરી સુબોધ, જુલાઈ ૧૯૧૪.)

(૩૭)

અભણુ અવતાર.

ગરબો.

(રાગ-સખી કર્મગતિ મહારી, મુજ જાંઘગી દુઃખિયારી.)

શું કહું કર્મ-ગતિ મહારી, થઈ જાંઘગી દુઃખિયારી. ટેક.
બાળપણમાં ભણતાં મુજને, આજસ વાધ્યું અપાર,
હવે પસ્તાઉં અપરંપાર, જશે કેમ અવતાર,
કરું શું કિરતા—૨. શું કહું. ૧

સાસરે જાતાં સુખ નહીને, પિયરમાં નહિ માન,
બની દુઃખી હું આમ, થઈ છેક નાદાન,
કરું શું ભગવા—ન. શું કહું. ૨

ભણી સખી સૌ અંથો વાંચે, ધરતી સતી ગુણુ ધ્યાન,
રાખ્યાથી અભિમાન, રહી છેક અજ્ઞાન,
ગઈ મુજ સા—ન. શું કહું. ૩

સરખી સખી મુજ ફ્યાણી તણે, નિરખો ઘર સંસાર,
થાઉં દુઃખી અપાર, ભણી ના લગાર,
કર્યો અફળ અવતા—૨. શું કહું. ૪

દુઃખી હું માત પિતા તણે, પેટ પડો પાષાણુ;
અરે મુજ પ્રાણુ, જીવે શું કામ,
લાગે કાળ સમા—ન. શું કહું. ૫

અંતર અગ્નિ મુજને થયો, નયણે આંસુ ધાર;
બગાડયો સંસાર, બળ્યો અભણુ અવતાર,
અરે કિરતા—૨. શું કહું. ૬

(૩૮)

અ-યોજિત.

મનહર છંદ.

કાગ કહે આ સમામાં, કાળાં અંગવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અપાર છે;
પોપટનો કંઠ કાળો, મોર તણા પગ કાળા,
મનુષ્યને શિર વાળ કાળા તણા ભાર છે;
વાનરનું મુખ કાળું, ગાયનું છે પુચ્છ કાળું,
વાઘ તણે અંગે કાળાં, પટાઓ તમામ છે;
સૂણી શિયાળ કહે, અન્યનું તો એક કાળું,
આપનું સરવ જુઓ, કોયલા સમાન છે.

૧

(સુંદરી સુમેધ.)

(૩૯)

મોહવશ માનવી.

લલિત છંદ.

મુરખ માનવી રંગમાં રમે, પ્રભુતણી રતિ ભક્તિ ના ગમે;
પ્રભુ તણું નહીં નામ ઉચ્ચર્યો, તુજ તણા કહે સ્વાર્થ શું સર્યો. ૧
તન ધને સદા મોહી શું ફરે, મન વિષે વળી ગર્વ કાં ધરે;
જગમહીં નથી કોઈ તુજનું, વચન માન તું સત્ય મુજનું. ૨
ધન ન આવશે તુજ સંગમાં, શીદ રહે અરે મોહી રંગમાં;
મુરખ ઉરમાં હર્ષ શું ધરે? સરવ સ્વાર્થનાં છે સગાં ખરે. ૩

તન તણાં બહુ રક્ષણો કરે; રૂપ સુ જોઈને ગર્વને ધરે;
 તુજ તણો નથી દેહ આ રૂંડો, શીદ ધરે પછી ગર્વ તું કુડો ? ૪
 તન ગણેજ તું તાહડું અરે, મુકોં અહીં જવું એહને ખરે;
 તવ પછી કહે સાથ શું થશે ? શીદ કરી કુડાં કર્મ તું હસે ? ૫

(૪૦)

આશા.

ચિખરિણી.

અરે આશા ઘેલી, શીદ તું પજવે સર્વ જનને ?
 નવા તુરંગોથી, નજ મુઝવ તું રંક મનને;
 ખરે તું ભૂખાળી, રતિભર નહીં તૃપ્તિ તુજને,
 અરે તું રાક્ષસણી, અવગુણ વહું શું તુજ કને ? ૧
 અરે આશા તું તો, અતિશય ઉરે લોભ કરતી,
 મળે માગ્યું તોએ, નથીજ જરોએ શાંતિ ધરતી;
 દોંયે દુઃખો ભારે, ઝૂંઢ રોત થકી અંતર વસી,
 અરે પાપીણી તું, નથીજ ધરતો લાગણી કશી. ૨

(૪૧)

સંસાર.

નથી સારરે સંસાર અસાર આળરે,
 ધરી ગર્વ જૂઠ પ્રાણિ તું શીદને ફરે;
 કરી માડું માડું તું શીદ માનમાં ભમે,
 બધે સ્વાર્થના વિના ન કાંઈ જગે રમે. ૧

(૪૨)

લોભ.

મળે પાંચ તો તુજ ને દશની ઇચ્છા થાયે,
મળે બંગલા વાડિ તો પણ ના સંતોષાયે;
બધાં જગતને દુઃખમાં તુંજ પાપીયો નાંખે,
અરે લોભ મેલા તને જ્ઞાની ન કદી રાખે. ૨

(૪૩)

સાસરે જતી જહેનને શિખામણ.

(પ્રેમવતી બુલાવે પારણું, બુલે ધર્મ કિશોર — એ રાગ.)

જહેની, સૌંધાવ તું સાસરે, સિદ્ધ કર શુભ કામ,
ત્યાં સુ રીતે તું ચાલજે, જપતી હરિનું નામ— જહેની. ૧
સાસુને પાચે તું લાગજે, પ્રીતે બેડોં નિજ હાથ,
મોટાનોં આજ્ઞાઓ પાળજે, કરજે કહે તે નાથ— જહેની. ૨
ગૃહ તણ ન બાવું બારણે, કારણ વિના લગાર,
નહીં કદિએ તું રોષથી, કરતોં વચન ઉચ્ચાર— જહેની. ૩
સ્વામીનોં આજ્ઞાઓ પાળજે, અર્પી તન, ધન, કાય,
સર્વેને રાહ તું રાખજે, (ન્યાં સુધી) રહે જીવ દેહમાંય—
જહેની. ૪

સંપી સર્વદા ચાલજે, સરવે કુટુંબીઓ સાથ,
વેણ મધુરાં બોલજે, પ્રીય પતિની સંગાથ— જહેની. ૫

(૪૪)

કરમાયલા પુષ્પને.

(તોટક છંદ.)

કરમાયું સખી મુજ પુષ્પ અરે, પ્રિય પુષ્પ વિના દુઃખી હુંજ અરે;
 બહુ પ્રિય હતું સજની મુજને, બહુ સાડું હતું કહું શું તુજને. ૧
 બહુ કોમળતા સખીં તેહ તણી, હરતાં ફરતાં મન એહ લણી;
 નહિ અન્ય અરે કંઈ પ્રિય મને, કરમાવું ઘટે નહિ પુષ્પ તને. ૨
 હરતી ફરતી, તુજ પાસ સદા, નહિ રોષ થયો તુજનોજ કદા;
 નિરખી તુજને સહુ દુઃખ જતાં, મુજ ઉર વિષે બહુ સુખ થતાં. ૩

(૪૫)

“ મુંદરી સુબોધ ”ને અલિનંદન.

ગઝલ.

ઘણું રૂંડું માસિક તું અમને, પ્રાણ સમ ખ્યારું છે;
 હે “ મુંદરી-સુબોધ ” તું ખરેખર, નૂર અમારું છે. ૧
 અત્યુત્તમ લેખની સાથે, સુચિત્રો નેય આપે છે;
 જે વાંચી નીરખી દિલમાં, ઉમંગ વિશેષ વ્યાપે છે. ૨
 શુભ શિક્ષણથી હમેશ, અજ્ઞાનતાને કાઢે છે;
 પ્રીતે બોધ આપીને, જીવે આનંદ પૂરે છે. ૩
 નાર્યુપયોગી લખીં લેખો, મૂર્ખતાને ય કાપે છે;
 કરજે એવા સદાયે કામ, અંતર્ આશીશ આપે છે. ૪

(૪૬)

ભાઈને શિખામણુ સાથે આશીર્વાદની પ્રાર્થના.

(શિખરિણી છંદ.)

અહો બહાલા વીરા, વચન મુજના અંતર ધરો,
 કરી કાર્યો સારાં, મુખમય તહમે જીવન કરો;
 મતિ રૂડી ધારી, દિન જન તણા દુઃખ હરજો,
 વળી પાપો કાપી, જગતપતિમાં પ્રીત ધરજો. ૧
 સદા પૂરો આશા, મુજ દિલ તણી યાદવપતિ,
 કરો આયુ દીર્ઘ, વૌર મુજતણાની શુભ મતિ;
 પ્રીતે માંગું હું તો, દિનઅખળ બાળા નમી નમો,
 પ્રભુ ધારું હોંસો, મુખ વૌરનું જોવા મન ઘણી. ૨

(૪૭)

ભારત-સ્તુતિ.

ભૂજંગ પ્રયાત.

અહો હિંદ વીરા તમે આમ આવો,
 રૂડી માતને આજ પ્રેમે વધાવો;
 વળી હિંદ જહેની તમે પ્રીત ધારી,
 નમો માત જે હિંદ ભૂમિ તમારી. ૧
 ધરો માન દીલે તમારી ભૂમિનું,
 લહો શુભ્ર છે સ્થાન ઋષિ મુનિનું;
 ગણો હિંદ માતા તમે પ્રાણુ ખ્યારી,
 નમો માત જે હિંદ ભૂમિ તમારી. ૨

અર્તિ પકારે કૌંધા હિંદ માતે,
લહો દીલમાં તે તમે સૌ સબતે;
ભુલો ના તમે માત જે ખૂબ સારી,
નમો માત જે હિંદ ભૂમિ તમારી. ૩

કરે ઉત્તરે નાથ બદ્રી સુરક્ષા,
વળી પૂર્વમાં છે જગન્નાથ ઇશ્વા;
વસે દક્ષિણે દેવ ગંગાજી ધારી,
નમો માત જે હિંદ ભૂમિ તમારી. ૪

(૪૮)

રાવણુ-મંદોદરી સંવાદ.

મંદોદરી— (અનુદ્રુપ.)

પ્રાણુ પતિ સુણો તહમે, પ્રીતે કરું હું વિનતિ;
રાઘવને સતી આપો, જેથી રીઝે જગત્પતિ. ૧
જનક તનયા આપી, રામને ચરણે નમો;
વિરોધ વેગજો મૂકી, મહેલમાં સુખે રમો. ૨

રાવણુ— (હંદ ભૂજંગપ્રયાત.)

સુણી વેણુ આવાં મને લાજ આવે,
લહું સાચું હું નારીઓ મૂર્ખ કા'વે;
નહી આપું હું પ્રાણુ જાતાં સુ રામા,
વદે શીદને વેણુ તું આમ વામા. ૩

મંદો—

(નારાયણ હંદ.)

ઘણાજનો કહે પતિ, થશે અમાં ખરે કુડું,
 દોયો સોતા સતી ફરી, ચહો કદી તમે રેડું;
 રૂઝા રમાપતિ લજી, પ્રીતે સુખી સદા રહો,
 કહ્યું કરો સુખી થશે, ખરું દિલે તહમે લહો. ૪

રાવણ—

(તોટક હંદ.)

નહિ વેણ ઘટે વદવાં તુજને, ઘણીં ઘેલોં ખરે દિસતી મુજને;
 લડવું રણમાં મુજ પ્રાણ જતાં, નહિ આપું કદી મુજ દેહ છતાં. ૫
 કરો કે'ર કહે શીદ તું દુલવે, શું થશે અખળા તુજને વદવે;
 નહિ માનું કદી શીખ નારી તણી, લડવા દિલમાંધરું હામ ઘણી. ૬

મંદો—

બહુ શ્વાન રહે, પતિ, લાંક વિષે, કંઈ અશ્વ રહે મુજનેજ દિશે;
 ફરકે કર દક્ષિણ બહેમ અતિ, દિસતાં શુકનો નહિ શુભ રતિ. ૭

રાવણ—

(ઉદવળ.)

વાણી વદે શીદ નિરાશ કારી, થાશે રુડું જે સતિ, ધીર ધારી,
 પ્રીતે રઘુદેવ લખું વિરોધે, આવે નહિ લાગ કદીજ શોધે. ૮
 જીતું કદી તો જશ લોક ગાશે, મૂએ થકી શુભ ગતિજ થાશે;
 એવું વિચારી ઉર રોષ દાખું, જાણો ખરું અંતર રામ રાખું. ૯
 સંપે લજશે નહિ રામદેવા, થાશે નહીં શામ તણીજ સેવા;
 એકાંત દેખી ખરી વાત કીધી, થાશું સુખી રામ લજી સુવિધિ. ૧૦

મંદો—

(સાદુંલવિકીરિત હંદ.)

ધારી સ્વામી મતિ તમે શુભ ખરે, રૂડી ગતિ પામવા,
 સૂણી આનંદ વાધિયો મન વિષે, ધાર્યું રેડું જે થવા;

માણું પ્રીત વડે, પતિ, તમ કને, લાવે લળે રામને,
 ઇચ્છી શુભ સદા તળે મન થકી બુરો ગણી કામને. ૧૧

(૪૯)

નળ દમયંતી.

નૈષધ નામે સુંદર દેશ, રાજા નળ ચતુર વિશેષ;
 પતિવ્રતા દમયંતી રાણી, પુત્રી ભિમકતાણી તે સ્થાણી. ૧
 સૂણી પ્રશંસા તેણે નળ તણી, હંસે કરી હતી જે ઘણી;
 વરી નળ રાજાને મનથી નારી, સુંદર રૂપ ગુણ શીલસારી. ૨
 પાળે પ્રજા રાય વિવેક, કરે રાજ્ય પવિત્ર ટેક;
 દમયંતી રાણીને પેટ, પ્રસન્ન્યા પુત્ર પુત્રી બે નેટ. ૩
 કંઈ માસ સુખથી વિત્યા, પાપી કળીએ રાય જીત્યા;
 રમ્યા જુગટું બંધવ સાથ, બાંધ્યા રાજરિદ્ધિ નૈષધનાથ. ૪
 વિશેષમાં ભોગવીયું વન, થાય ઇશ્વરે ધાર્યું મન;
 રાજ્યપાટ સર્વે પરવાર્યા, પુત્ર પુત્રી મોશાળ સિધાબ્યા. ૫
 રાજા રાણી આલ્યાં વિકટ વન, પેર્યું વસ્ત્ર એકેકું તન;
 દિવસ ત્રણ વનમાં એમ ભમ્યા, અન્ન જળ કોઈએ નવ જમ્યા. ૬
 રાયે ઘણાં ત્યાં બગ જોવાં, નાંખ્યું વસ્ત્ર તેને લેવા;
 લઈ વસ્ત્ર બગ ઉડી ગયા, પટ એકે દમયંતી રહ્યાં. ૭
 રાત્રીએ સુતાં જ્યાં નરનારી, કપટી કળીએ નાંખી કટારી.
 ફાડ્યું વસ્ત્ર લઈને તે છરી, આલ્યા રાજા ત્યાં નીસરી. ૮
 નારીને સ્વપ્ન આવ્યું એક, રાજા જાય તણ વિવેક;
 જાગી સતી ઘણું ઘણું જુવે, રાજા વગર ફરતી ઘણું રૂવે. ૯

ભમતી ભમીરે દિવસ સાત, નૃપતિની જાણી નહીં કંઈ વાત;
 અજગરે ગળી પવિત્ર તે નાર, મોહ્યો પારધી કરવા ખ્યાર. ૧૦
 માર્યો અજગર કાઢી નાર, ચઢીયા ઇશ્વર તેની બહાર;
 સુદેવ મળ્યા રસ્તામાં ત્યાંહ, સમજાવી નારીને જ્યાંહ. ૧૧
 દુઃખ ઘણેરાં વેઠ્યાં ચોમેર, જેમ તેમ ગયાં માસીને ઘેર;
 હારની ચોરી આવી શીર, સંભાર્યા ધારીને ધીર. ૧૨
 હરીએ સહાયતા તેને દીધી, આપી હાર ઉગારી લીધી,
 વનમાં તજી નજ ગયા દૂર, દાવાનજ દીઠો ભરપૂર. ૧૩
 કાઢ્યો મહીંથી મોટો સાપ, ડસ્યો તેને આપોઆપ;
 થયો કદરૂપે તેથી નજરાય, સાપ કહે સુણ ચતુર સુજાણ. ૧૪
 આપું તુજને કપડાં લહે, જેથી તુજનું દુઃખ ઉગરે;
 વસ્ત્રો આ જ્યારે પહેરશે, રૂપ તહારું પાછું આવશે. ૧૫
 ત્યાં ચાલ્યો પૂર બહાર, આવ્યો અયોધ્યા નગર મોઝાર;
 સારથિનો લીધો છે વેશ, જાણે નહીં કે રાય નૈષધ દેશ. ૧૬
 ખખર રાણીએ શોધથી જાણી, તેડાવ્યો બહુ પ્રેમ આણી;
 દીઠો નજને બાહુક રૂપ, પણ જાણ્યાં લક્ષણ નજના અનૂપ. ૧૭
 કરી પરીક્ષા રાજા રાણી મળ્યા, ભેટયાં બાળને દુઃખ સૌ ટળ્યાં.
 હરખ આણી નૈષધ પૂર ગયા, પુષ્કર મળીને સુખીયા થયા. ૧૮
 પાળ્યો ધર્મ તેણે જો અનૂપ, મળ્યા રાજ્યપાટ ને રૂપ;
 મળ્યાં પુત્ર પુત્રી ને નાર, રાજ્ય કર્યું બહુ સારી પેર. ૧૯
 સુખ દુઃખ સહો ધીરજથી એમ, સદ્યાં રાજા રાણીએ જેમ;
 જો દુઃખમાં ધીરજ ધારો, તો નક્કી આવશે સુખનો વારો. ૨૦

(૫૦)

અતિ સ્વાર્થ તે દુઃખનું મૂળ છે.

છંદ ભૂજંગ પ્રયાત.

પૂરી શોભતી રામ રાજની સારી,
હતા એક ત્યાં વિપ્ર ને તેની નારી;
બીજવારની નાર તે તો પ્રમાણો,
મહા કોઈને ને દુર્મતી નાર બાણો.

૧

પહેલી તણા બે હતાં બાળ શાણાં,
રૂપે ને ગુણે શોભોતા બેડકાનાં;
મુકી માત તો સ્વર્ગમાંહે સિધાવી,
નસીબે કુડી તે નવી માત આવી.

૨

દિયે દુઃખડાં બાળને તે અતિશે,
દયા હૃદમાં ના રતિ ભાર દીસે;
વિતી એ રીતે ચાર વર્ષો ગયાં છે,
પિતા સ્નેહથી બાળ ઘેરે રહ્યાં છે.

૩

ટકે ક્યાં સુધી એ રીતે રોજ હોઈ,
જનુની વિના તાતની પ્રીત જૂઠી;
સુણીને જુઠાં રોજને રોજ દોષો,
ઉઠ્યો તાતનો સ્નેહડો ને ભરોસો.

૪

થતો કુદ્ધ તે નારનું સાચું માની,
અતિ મારતો બાળને રોષ આણી;

દિને એકતો બાળને કાઢી મૂક્યાં,
 રહે દુઃખથી ને વળી છેક ભૂખ્યાં. ૫
 નિચે વૃક્ષની તે ઉભાં આંસુ સારે,
 દિઠા તેહને તે સમે કેા દયાળે;
 હતો વિપ્ર તે જ્ઞાનીને શાંત શુણ્ણી,
 થયો દુઃખીયો બાળની વાત સુણ્ણી. ૬
 લઈ સંગમાં બાળકો બેઉ પ્રીતે,
 ગયો લાગલો ઘેર તે શુદ્ધ ચિત્તે;
 હતી સાધવી તેહને ઘેર નારી,
 વિના પુત્ર પુત્રી દીલે દુઃખો ભારી. ૭
 પતી સંગમાં બે રૂંડા બાળ દીઠા,
 વદી પ્રેમથી તે સતી સાદ મીઠા;
 રૂંડાં બાળકો ક્યાં થકી આજ લાભ્યા,
 ખરે ધન્ય છે જે ઘરે બાળ આવાં. ૮
 પછી પ્રેમથી વિપ્રને વેણ બોલે,
 ગણો બાળકો આ તમે પુત્ર તોલે;
 દયા આણીને બાળકો આજ આખ્યાં,
 પ્રભુયે કહો આપણાં કષ્ટ કાખ્યાં. ૯
 પ્રિતે રાખીયા બાળકો નીજ પાસે,
 ભણાવ્યાં બહુ તેહને તો ઉદ્ધાસે;
 શિષ્યા સર્વ વિદ્યા અતિ પ્રેમ આણી,
 વસાવી વળી તેમને નાર શાણી. ૧૦

- સદા સેવતાં હંપતી માન આણી,
પિતામાતના સ્નેહને તો પિછાણી;
જીવે હંપતીને સદા માન દષ્ટે,
ગણે પ્રેમીમાં પ્રેમી છે એજ સુષ્ટે. ૧૧
- વધ્યાં એ રીતે બાળકો બેઠ રૂડાં,
કરે શું જીનાં માતને તાત ભૂંડાં;
કરો વાંચકો તેમની પાસ દષ્ટિ,
જીઓ ચાલતી કેમ આ મોહ સુષ્ટિ. ૧૨
- ઘડી એકમાં સર્વએ વાત જાણી,
કોંધા બાળને દૂર તે રોષ આણી;
અરે મૂર્ખ તે બાળને દૂર કાઢ્યાં ?
ગઈ ક્યાં મતિ ? કુળના નાક વાઢ્યાં. ૧૩
- નહી આ જગે સ્વાર્થી કોતુજ જેવા,
કરે નીજનાં બાળનો ત્યાગ એવા;
અરે ધિછ છે તુજને કુળદ્રોહી,
રહ્યો મૂર્ખ તું નારો વિષેજ મોહી. ૧૪
- સહુ લોક એ રીતથી ધિછ બોલે,
ગણે છે બધાં તેહને તર્ણ તોલે;
સુણી સર્વની મર્મ લેદિત વાણી,
પુરી છોડોને તે ગયો રોષ આણી. ૧૫
- જઈને વસ્યાં ગામ કોઈ ન જાણે,
રહી નારીના સંગમાં મોજ માણે;

- હતી દેહમાં જ્યાં સુધી શક્તિ સારી,
રહી ત્યાં સુધી તેહની તેહ નારી. ૧૬
- વિત્યાં વર્ષ કાંઈક ત્યાં તાવ આબ્યો,
નસીએ જીવે પ્રહ્મ જે લેખ લાબ્યો;
રહ્યા હાથને પાદના સર્વે સાંધા,
પડે ઉઠવાના અતિ રોજ બાંધા. ૧૭
- સ્થિતિ સ્વામીની જોઈ એવીજ નારી,
દયા છાંડતી દીલથી સ્વાર્થ ધારી;
લઇ દ્રવ્ય ને માલ તે નીજ સાથે,
ગઈ નારીને નાર તે મધ્ય રાતે. ૧૮
- નહીં સ્વાર્થીને કોઈની કાંઈ ચિંતા,
પ્રભુથી નથી સ્વાર્થીઓ લેશ ખીતા;
નથી પાસ કે તેહને પાણી પાવા,
મુક્યો જીવતો બ્રાહ્મણે દુઃખિ થાવા. ૧૯
- વિચારે દિલે તે ઘણું એમ શોચી,
મતિ માહરી ના રતિભાર પોંચી;
અરે નારીના પાસમાં મેં ફસાઈ,
દીધી મેં તજી બાળકોની સગાઈ. ૨૦
- થયો જ્યાં અરે હું દિલે સ્વાર્થ-ઘેલો,
ખન્યો મૂળમાં દિલનો છોક મેલો;
દઉં શું પછી નારીને દોષ બાલી,
ગણું શીદને તેહને સ્વાર્થ વા'લી. ૨૧

- ગયો એમ તે બોલોને દેહ છોડી,
 સુણો વિનતિ હું કહું હાથ જોડી;
 મળે ના કદી સ્વાર્થોને સુખ ચિત્તે,
 કરો સ્વાર્થોઓ સ્વાર્થને દૂર પ્રીતે. ૨૨
- કરી વિપ્રના દેહની વાત થોડી,
 નથી વીતિ તે નારીને કાંઈ થોડી;
 જતાં માર્ગમાં તેહને કેા લુટારે,
 ઠગીને લોધી છે વળી સર્વ વાતે. ૨૩
- લહી ચાલોયો તેહને ગુપ્ત સ્થાને,
 ખતાવ્યું પછી જાતનું રૂપ એને;
 હતું દ્રવ્ય તે લુટીને મુકી જાણો,
 અતિ દુઃખથી રીખતી તેહ ત્યાં તો. ૨૪
- વદી વાક્ય આ નારોએ દેહ છોડયો,
 પ્રભુ સ્વાર્થોનો આજ તેં ગર્વ તોડયો;
 નહીં હું સમો સ્વાર્થ કેા દીલ આણો,
 ગણી સ્વાર્થને દુઃખનું મૂળ છોડો. ૨૫

(૫૧)

સ્નેહમાં શંકા.

- દિન એક બેઠી ગોખ મધ્યે, રાજા નૃપ તણી રાણી;
 છે રૂપ અતિ મનોહર, શોભે સદ્ગુણે શાણી. ૧
- વીરાએ ભેટજ મોકલ્યા, ખેરખા માણેક રત્નના;
 હાથ પહેરી પ્રેમથી, બહુ ગુણ ગાયે વીરના. ૨
- કહે સખીઓને પ્રીતથી, જયસેનનું હેતજ ગણું;
 “ચહાય મુજને તે સદા, શું કરું વર્ણન તે તણું.” ૩
- સૂણી વચન બોલી એકજ સખી, હતી જે સ્થાણી ઘણી;
 “જેવી કુમુદી પર ચંદ્ર પ્રીતિ, તેવી પ્રીત તે વીરનર તણી. ૪

(૭૫૫ની ચાલ.)

- સુણ્યું વચન એટલું, રાયે ગોખ નીચેથી જાતાં;
 આણી જહેમ સતી પર મનમાં એમજ પરતાતાં. ૬

૭૫૫.

- “હું મુખ નવ સમજ્યો, નારીની ખોટી પ્રીતિ;
 “મોહવશ થયો પ્રેમથી, નહિં જાણી શુભ નીતિ.
 “હું શુદ્ધ પ્રેમથી ચાહું, સતી સાધવી તેને જાણી;
 “તે તો કોઈ અવરને, ચહાય, વદે પ્રીતિની વાણી.”
- મનમાં એવું સમજીને, રોષ ઘણું ઉર આણીયો;
 “હવે ન રાખું ઘર ભણે, ગુણ એનો મેં જાણીયો.” ૬

વિચાર એવો ધારીને, બોલાવ્યા ચંડાળો ચાર;
રાબ કહે સૂણો તમે, “ કરો રાણીને હદ પાર. ૭

“ હાથ છેદી બેરખા સહ, મુજ પાસે તે લાવીયે;
“ એ નારીને લયાનક, અરણ્યમાં મુકી આવીયે.” ૮

આજ્ઞા સુણી તે રાયની, રાણીને વનમાં લઈ ગયા;
બેઠ એવું તે સાધવી, દીલ અતિ દુઃખી થયાં. ૯

પૂછે રાણી ચંડાળને, શા કાજ મુજને આણી છે ?
દીન થઈ મારા વદે, “ કશું ન જાણીયે, મહારાણી હે. ૧૦

“ રાયે આજ્ઞા કીધી અમને, વનમાં તેને મુકી આવીયે;
“ બેરખાં સહિત કર છેદીને, અમ સમીપે લાવીયે. ૧૧

“ આજ્ઞા પાળક સેવક અમે, અમ થકી શું થાય;
“ જો આજ્ઞા નવ પાળીયે, જીવ અમારો જાય.” ૧૨

કહે સાધવી તેહને, “ રાય આજ્ઞા ઉરે ધરો;
“ જે કહ્યું રાયે હોય તમને તે સિદ્ધ કાર્ય સત્વર કરો.” ૧૩

વચન સૂણી રાણીના, સેવકે હાથજ કાપી લીધાં;
ગર્ભવંતી રાણીને એકલાં વનમાં મુકી દીધાં. ૧૪

પ્રસન્ન્યો પુત્ર વન માંહી, સુંદર રૂપવંતો સારો;
બાળ રડે વનમાં ઘણું, જે રાણીને પ્રાણુ સમ ખ્યારો. ૧૫

રડતો બેઠ સાધવી, કરુણાજનક વાણી વદે;
અહીં નથી રાજપાળ, બાળક શીદને રડે. ૧૬.

- જો જન્મ્યો હોત રાજ્યમાં, ઉત્સવ પ્રીતે થાત;
પ્રેમથી સર્વ વદત, ખમાખમાં કહેવાત. ૧૭
- એટલામાં મોટું આગ્યું પૂરજ નદીની માહી;
રાણીને મનથી લાગ્યું, પુત્ર જેવાઈ જાશે આંહી. ૧૮
- એવું જોઈને સાધ્વીએ, સ્તુતિ પ્રભુની કીધી;
જો પતીવ્રત મેં પાળ્યું હોય, નહિ અન્ય તરફ કોઈ પ્રીતિ. ૧૯
- તો આ પૂર સમાઈ જજો, પુત્ર મ્હારો બચાવજો;
હાથ મારા આપીને, કષ્ટ મ્હારું કાપજો. ૨૦
- વહી એટલું નારી ત્યાં; હાથ નવા ઉત્પન્ન થયા;
ખીજી તરફ નદી તણું પૂર પાછાં વહી ગયાં. ૨૧
- ફરતા આવ્યા કે ઋષિ, સતીને રૂદન કરતી દીઠી;
એકલી જોઈ સાધ્વીને, વાણી વહીયા મીઠી. ૨૨
- અરે નારી તું અહીં ક્યાંથી, એકલી બાળક સાથ;
રૂદન શાને કરે બાળા, શું દુઃખ તુજને માથ. ૨૩
- રક્ષક કે દીસે નહિ, પુરૂષ તુજની સાથે;
નહિ નારીને યોગ્ય, રહેવું એકલું રાને. ૨૪
- કહે રાણી ત્યાં ઋષિ પ્રતિ, એકલી મુજને નવ જાણો;
મુજ રક્ષક વીર મુજ પાસ છે, સત્યજ એહ પ્રમાણો. ૨૫
- કરે રક્ષા સદા મુજ તણી, અદૃશ્ય હમેશાં રહીને;
શીલ તે બંધનું નામ, સેવું છું તેહને પ્રીતે. ૨૬
- વચન એવું સુણીને, ઋષિ ઘણા પ્રસન્ન થયા;
અતિ પ્રેમથી રાણીને, નિજ આશ્રમે લઈ ગયા. ૨૭

ઉછેરે છે બાળને સતી, આશ્રમમાંહી રહીને;
પ્રતિવ્રતાના ધર્મ પાળે છે, કષ્ટ સર્વે સહીને. ૨૮

તહીં રાજા કને સેવક ગયા કર આખ્યા બેરખાં સાથે;
નામ દીઠું જયસેન બેરખાંઓને માથે. ૨૯

પુછયું બોલાવી કોટવાળને, કાલે નગ્ર વીશે કો આવીયું;
રાણીને મળવા કો ગયું, ભેટ શું તે લાવીયું. ૩૦

જોડીને બે હાથ બોલ્યો, કોટવાલ શીર નમાવી;
હુત આબ્યા'તા જયસેન નાથના, ભેટ લાબ્યા'તા ભારી. ૩૧

દેવીને કાળે બેરખાં બે, તેમના વીરે મોકલ્યાં,
હુત જઈ દેવી સમીપ, બેરખાં ભેટ ધરાવ્યાં. ૩૨

વચન સુણી કોટવાળનાં, રાજા ધરણી પર ઢળી પડ્યા;
વિલાપ કરવા માંડીયો, રાણી કાળે ઘણું રડ્યા. ૩૩

વિલાપ કરતાં જોઈને, પ્રધાન પુછે કરગરી;
રુદ્ધન આવું શાને કરો, કારણ શું છે ભારી. ૩૪

દીનપણે વાણી વહે, રાજા અશ્રુ આંખથી સારી;
વણુ વાંકે મેં રાણી તણ, લાગ્યો ઘાવ છે કારી. ૩૫

મેં મૂખાંએ કોધથી, વિચાર કશે નવ કીધો;
લાગ્યો શંકા મન થકી, દેશવટો મેં દીધો. ૩૬

અથથી ઈતિ માંડી ને, વાત રાજાએ કીધી;
પસ્તાવો મનમાં ઘણો, પ્રતિજ્ઞા ભારી લીધી. ૩૭

પછી વહે સામંતો પ્રતિ, ચિતા તો ખડકાવો તમે;
બળી મરું છું હું હવે, જેથી મનનું દુઃખ શમે. ૩૮

ધીરજ ઘણેરી આપી ત્યાં, સામંતોએ સહુ મળી;
 પણ મન માને નહી રાયનું, કોઈ તાણું માને નહિ. ૩૯
 એવે ફરતાં આવીયા, તાપસ કો નગ્રની વિષે;
 પુછે રાજાને પ્રીયથી, કાં તું આમ નિરાશ દીસે. ૪૦
 શંખરાજે તિહાં સર્વ કથા, મુનિને દુઃખ આણી કરી;
 વણુ અપરાધે મેં તજી, સુંદર સતી શિરોમણિ. ૪૧
 ઉપદેશ ઉંઝે આપીને, રાજાને સમજાવીયો;
 ધીરજ તે થકી ધારીને, નિજ મહેલે તે આવીયો. ૪૨
 સ્વપ્નું એક દિન આવીયું, રાજાને રજની વિષે;
 એક ફળ પડ્યું આમ્રથી, બે થઈ પાછાં ચઢતાં દીસે. ૪૩
 ઉઠી પ્રભાતે રાય તે, ગયો મુનિની પાસ;
 વાત કહી સ્વપ્નાં તણી, મનમાં ધરી ઉલ્લાસ. ૪૪
 કથા સુણી રાજા તણી, આનંદે મુનિએ કહ્યું;
 માન વચન મુજ રાય, આજથી દુઃખ તારું સર્વે ગયું. ૪૫
 દીકું વૃક્ષ જે તેં, તે તું પોતે બાણજે;
 આમ્ર તે તારી સતી, સત્ય કહું મન આણજે. ૪૬
 તે તુજ હાથેથી ગઈ, તે તેં પડતા બેઈ;
 ગર્ભવંતી તે હતી, તેણે પુત્ર પ્રસવ્યો કોઈ. ૪૭
 તેથી બે રૂપ થઈને, સ્વપ્ને તુજ નજરે પડ્યાં;
 હવે આવશે બાળ સહિત સતી, એમ સૂચવી

- વચન સુણીને ગુરૂ તણું, રાજા બહુ હર્ષિત થયો;
સંદેશો અતિ પ્રેમથી; સામંતો સહુને કહ્યો. ૪૯
- શોધ કરવા મોકલ્યા, ફૂતો ચતુર ચોમેર;
ફરતાં ફરતાં જઈ ચઢ્યાં, પેલા ઋષિને ઘેર. ૫૦
- દીઠાં ત્યાં તો સાધ્વીને, ફૂત કહે સુણો રાણી;
તમ વિયોગે રાજા ઝૂરે, શુદ્ધ કહું હું વાણી. ૫૧
- માટે ચાલો રાજ્યમાં, આનંદ ધરીને મન;
રાજાજી ઘણું રીઝશે, જોઈ આપનું તન. ૫૨
- વચન સુણીને ફૂતનાં, મુનિ પાસે રાણી ગયાં;
આજ્ઞા ને આશીશ લહી, પુત્ર સહિત રસ્તે થયાં. ૫૩
- ખખર કહાવી રાયને, રાજા હર્ષ થેલો બન્યો;
પુત્ર સહિત સ્ત્રી આવીયાં, ભાગ્યવંત પોતે ગણ્યો. ૫૪
- સ્વારી સહિત સૌ આવીયા, સામેયું કરવા સતી;
આનંદિત સહુ મુખ થયાં, રાજા તો હરખે અતિ. ૫૫
- પુત્ર લહી ઉછરંગમાં, માગી ક્ષમા નારી તણી;
ગદગદ કંઠે ઉચ્ચરે, મારી થઈ છે ભૂલ ઘણી. ૫૬
- ભૂત વાત મુખ આવતાં, રાજા પસ્તાવો કરે;
પણ સતી શ્યાણી પ્રેમથી, પતિ તણું સહુ દુઃખ હરે. ૫૭
- નર નારી સૌ જુવો તમો, કષ્ટ કેવાં ભોગવ્યાં સતી;
તોપણ ક્રોધ ન લાવીયો, તજ્યા નહીં દીલથી પતિ. ૫૮
- એવા ગુણ નરનારીયો, જો તમો ઉરમાં ધારશો;
ઘૈર્ય હમેશાં રાખશો, તો નિશ્ચય સુખીયાં થશો. ૫૯

(૫૨)

સતી સીતા.

લલિત.

જનક બાળકી જનકી સતી, અધિક રૂપને શૃલ સુમતી.
 વરસ સોળની જ્યાહરે હતી, વરી પ્રિતે સતી રામ શ્રીપતિ. ૧
 શ્વસુર સાસુને સેવતી સદા, નહિંજ દૂલવે દેહને કદા;
 વચન પાળતી સ્વાર્મોનાં પ્રીતે, વડિલનું કહ્યું ધારતી ચિત્તે. ૨
 વચન તાતનું પાળિને પ્રભુ, વન વિષે ગયા જ્યાહરે પિયુ;
 તવ ગયાં પ્રીતે સાથમાં સતી, વનતાણું દુઃખો ભોગવ્યાં અતિ. ૩
 દિવસ એકતો રામ સાથમાં, વનવિષે ફરે પ્રેમથી રમા;
 કનકનો દોઠો મૃગલો તિહાં, વન ચરે અને નાચતો જહાં. ૪
 સ્વરૂપ જોઈને મોહ લાગ્યો, પતિ કને પ્રીતે તેહ માગિયો;
 પ્રભુ કહે સુણો જનકી તમે, કનકના મૃગો ના સુણ્યા અમે. ૫
 પ્રભુજીએ રચી સૃષ્ટિ આ બધી, કનકના મગો ના કર્યા કદી;
 વનમહીં ઘણા રાક્ષસો ફરે, મન ગમ્યાં સદા રૂપતે ધરે. ૬
 કપટ રૂપ આ કોઈ રાક્ષસે, કંઈક લેદથી ધારીયું હશે;
 રઘુપતિ કહે એ રીતે ઘણું, મન ન માનતુ માનિની તણું. ૭
 સતી ભૂલ્યાં બધી દેહશુદ્ધિ ને, હઠ કરી ઘણી નારી બુદ્ધિએ;
 વચન ના સુણ્યાં કાંઈ જ્યાહરે, રઘુપતિ થયા સજ્જ ત્યાહરે. ૮
 ધનુષ્ય બાણને હાથમાં ધરી, મૃગ તણી પૂંઠે સંચર્યા હરિ;
 બહુજ ખેલતો ફૂલતો વણી, મૃગ ગયો ઘણો દૂર નીકળી. ૯

જઈ પૂઠે પછી રોષથી અતિ, મૃગ પરે મુકયું બાણ શ્રીપતિ;
 પ્રભુતાણું ઉરે બાણ વાગતાં, કપટ ના મુકયું પ્રાણના જતાં. ૧૦
 કપટથી ઘણી રાડ પાડતો, મરણ પામીયો રામ બોલતો;
 અરર, વીર ઓ પ્રાણ જાય છે, જલદી આવજો કેર થાય છે. ૧૧
 વચન તે સુણી જાનકી સતી, ભય થકી વહે હૌયરની પ્રતિ;
 રઘુપતિ તણી ખુમ આ ખરે, ઝટ જઈ જુઓ કોણ છે અરે, ૧૨
 તવ પ્રભૂતાણા વીર ઉચ્ચરે, કપટ જાણજો ભાભી આ ખરે;
 ત્રિભુવને નહિ રામજી નકી, ભય ધરે કદી કોઈના થકી. ૧૩
 વચન તે સુણી જાનકી વહે, વૌર તણી ધરો લાગણી હ્રદે;
 બળતણો ધરો ગર્વ ના તમે, જીત નથી થતી સર્વ કો સ્થળે. ૧૪
 વચનને સુણી અનુજ તો વહે, ધૌર ધરો તમે ભાભી ઓ હ્રદે;
 પ્રભુજીએ હ્રદે ધારિયું હશે, નહીંજ જાણજો સર્વ તે થશે. ૧૫
 વન વિષે અહીં આપને તજી, જવુંજ યોગ્યતો મુજને નથી;
 સતી વહે અરે શું કહે મને, કપટ છે કંઈ દિલ તુજને. ૧૬
 ઉપરથી મધુ વાણી ઉચ્ચરે, વૌર તણી નથી લાગણી ઉરે;
 સતી તણી મતિ ક્રોધમાં ગઈ, કઠણવાણી તો દેરને કહી. ૧૭
 દુર્ખો થયા અતિ વેણે તે સુણી, વનવિષે ગયા ત્યાં થકી ગુણી;
 દિયરને પતિ બેઉરે ગયાં, જનક બાળકી એકલાં રહ્યાં. ૧૮
 સતી દિલે કરે શોકતો ઘણો, નહિ હતો કશો વાંક દેરનો;
 કઠણ વેણ મેં શીઘ્રને કહ્યાં, દિલવિષે કશી ના ધરી દયા. ૧૯
 મન વિષે અતી શોકરે કરે, પતિ તણું ચિતે ધ્યાનતો ધરે;
 સરસ લાગ આ જાણીને અતિ, સતીકને ગયો લંકનો પતી. ૨૦

કપટથી ધર્યો વેષ લેખનો, સતીકને જઈ વેણ ઉચ્ચર્યો;
 ભિક્ષુક છે ઉભો તુજ દ્વારમાં, કંઈક આપને દેવિ હે રમા. ૨૧
 વચન તે સુણી જાનકી સતી, સરવ ધર્મને જેહ જાણતી;
 નિજ તણો લહી ધર્મ તે ચિતે, મૃગનું પાથર્યું ચર્મ ત્યાં પ્રિતે. ૨૨
 (અધુરું.)

(૫૩)

સાવિત્રી આખ્યાન.

રાજુ છંદ.

નૃપતિ અશ્વપતિની સુતા, શુભ સાવિત્રી નામ જાણો,
 અતિ શોભે રૂપગુણે શાણી, વળી વિદ્યાવંતી પ્રમાણો;
 પરણી ભાવે સતી સત્યવાન સુગુણો જોઈને સારા,
 ગણિ તુચ્છ વૈભવ સર્વને વનવિ રીઝી તે દ્વારા. ૧
 વનમાં સાસુ સસરા ને ભાવ કરી નિત્ય સેવે શાણી;
 મન સ્વામીનું રિઝવે તે અંતરડે કંઈ પ્રીતિ આણી,
 કરતાં સેવા રૂઢી વર્ષ એકજ તેને પુરૂં ત્યાં થયું;
 પછી સ્વામિને વનમાં સાથે લઈ જવાં નારીએ કહ્યું. ૨

સાવિત્રી—

છંદ ભુજંગી.

સુણો સ્વામિજી પ્રેમથી મારી વાણી,
 લઈ સંગ જાઓ મને હોંશ આણી;
 વને ચાલવા હું ઘણી હોંશ રાખું,
 બતાવો પ્રીતે મૂજને આજ આખું.

સત્યવાન—

ફેડી હોંશ શાણી તમે આજ ધારી,
લલે આવજો સાથમાં ગુણી નારી;
રજા માત પિતા તણી માંગી લાવો,
પછી ચાલવાને તથ્યાર થાવો.

૪

ગઈ સાધવી ત્યાં થકી સાસુ પાસે,
રજા આપજો માત પિતા ઉલ્લાસે;
વને ચાલવાની મને હોંશ ઝાઝી,
રજા આપશો તો જઈ આવું માણ.

૫

સૂણી સાસુ બોલ્યાં સુખે ફ્યાણી જાઓ;
ફરીને વને તો તમે રાજ થાઓ,
સૂણી વેણ ચાલી સતી રવામી સંગે;
નમી પાદ સાસુતણે તે ઉમંગે.

૬

તોટક.

ફરતી વનમાં પતિ સંગ સતી,
નહિ દુઃખ દિલે દિસતુંજ રતિ;
વદતી મુખ વેણ મધુર ફેડાં,
મનમાંહિ દિસે કંઈ કષ્ટ કુડાં.

૭

વદિયા પતિ વેણ મધુર અતિ,
હમણાં ચઢી લાવું હું કાષ્ટ સતી;
રહિ સ્થિર જીવો મુજ વાટ તમે,
ચઢું વૃક્ષ પરે સતિ આજ સમે.

૮

ઉપેંદ્રવચ્ચા.

રહી ઉભી વૃક્ષ તળેજ નારી,
 દિલે પતિ વેણુ પ્રિતેથી ધારી;
 વિતી ઘડી બે ત્રણ કાંઈ જ્યારે,
 પાછા ફર્યા નિજ પતિ તરુ થકીજ ત્યારે. ૯

હુએ ઘણું શીર મુંઝાય છાતી,
 ન વેદના આ થકી હું ખમાતી;
 મુખેથી એવું વદિ આવી સૂતા,
 દિલે કરે શોક બહુ વનિતા. ૧૦

કહું ખરું નારદતુંજ થાશે,
 નક્કી પતિનાં અહિં પ્રાણુ જાશે;
 છુપાવીને શોક દિલેજ વામા,
 દિયે પતીને ધૌર શાણૌ ફ્યામા. ૧૧

લલિત.

વખત વીતતાં ભાન તો ગયું,
 સતૌ દિલે ઘણું કષ્ટરે થયું.
 નર દિઠો પછી નાથ પાસમાં.
 વદન ફ્યામને પાશ હાથમાં. ૧૨

નિરખી તે સતી ધ્રુજતી ઘણી,
 કર શું જોડીને જોલી તે ભણી;
 નરપતિ તમે કેણુ છો કહો,
 શિદ્ધ કરે વને ક્યાં પ્રભુ રહો. ૧૩

યમ કહે સૂણે, સાધવી તમે,
સતિ સુ જાણીને જોલશું અમે;
મરણ જાણજે તુંજ નાથનું,
રતન લે જશું તુંજ હાથનું. ૧૪

સતી પતિ લહી, કાળ નાશીયો,
વખત જોઈને, હુંજ આવીયો;
સતી વળો હવે, રાત જાય છે,
ઘર વિષે જવાં, મોડું થાય છે. ૧૫

નયણ જે થકી, આંસુરે ઝરે,
વચન સાંભળી, સાધવી કહે;
ધરમ રાજરે, શુંજ આદ્યું,
અરર હે પ્રભુ, આમ શું કર્યું. ૧૬

ઘર જઈ કહો શું હવે કરું,
ધિરજ શી રીતે, હું પ્રભૂ ધરું;
પતિ વિના નહિં સુખરે રતિ,
પતિવિના પ્રિયા દુઃખી છે અતિ. ૧૭

જીવન વ્યર્થ છે સ્વામિના વિના,
મુખર્થી શું કહું દુઃખની બિના;
ધરમ રાજરે શાંત છો અતિ,
ફરી દિયો તમે મુજના પતિ. ૧૮

વચન મુજના ધારિને ચિતે,
લઈ મને પ્રભુ જાને પ્રીતે;

વિનતિ માહરી ઉરમાં ધરો,
મુજ તણું તમે દુઃખડું હરો.

૧૯

યમ—

લલિત બાળકી સ્થાણી છે ઘણી,
સુણ સુ વાણી તું મુજરે તણી;
ઘણીજ દૂરતું આવી છે અતિ,
વળ ફરી હવે સાધવી સતી.

૨૦

મધુર વેણથી રાજી હું અતિ,
પતિ વિના બોળું માગ તું સતી;

સાવિત્રી—

મુજ તણા પિતા માતનાં સમાં,
શ્વશુર સાસુજી દુઃખિ છે ઘણાં.

૨૧

નયનથી નથી દિસતું રતિ,
વગર રાજ્યથી દુઃખિ છે અતિ;
વચન આપીયું તો દિયો પ્રભુ,
સરવ સુખડું તેહને વિભુ.

૨૨

ગયલું રાજ્યતો તેહને મળે,
નયન આવીને દુઃખડું ટળે;

યમ—

મધુર વેણથી રાજી હું થયો,
વર તને સતી શુભ આપીયો.

૨૩

ઘર વિષે હવે જાવ હે સતી,
મુજ પૂંઠે નહીં-આવશે રતિ;
અધિક કોમળી કાય આપની,
શ્રમ થકી જુઓ દુઃખિ તેજની. ૨૪

સાવિત્રી:—

નથિજ લાગિયો થાકતો રતિ,
મુજતાણી સુણો દેવ વિનતિ;
સજન સંગતો પ્રિય છે મને,
અધિક પ્રેમથી આવું છું વને. ૨૫
નહિંજ રોકશે દેવ હે તમે,
સત્યસંગ ના મૂકવો ગમે.

યમ:—

વચન તુજનાં મીઠાં ઘણાં,
ગુણ મહીં નથી દીસતી મણાં. ૨૬
ગુણ સુ જોઈને સાધવો સતી,
દિલવિષે થયા રાજ હું અતિ;
વગર સ્વામિના અન્ય માગજો,
વર લઈ રૂંટે જુખ માનજો. ૧૬

સાવિત્રી:—

પરમ પ્રિય જે તાત હું તણા,
વગર સુતથી દુઃખી છે ઘણા;
સરસ વીર સો આપીને મને,
સુખી કરો તમે મુજ માતને. ૧૭

યમ:—

ધન્ય સતી રૂડી તુજ જાતને,
ધન્ય સતી વળી તુજ માતને;
તુજસમી સુતા શ્યાણી જેહને,
નથીજ દુઃખરે કાંઈ તેહને.

૨૯

જીવન તેહનું ધન્ય છે ખરે,
તુજસમી સુતા સાધવી મળે;
અધિક પ્રેમથી તુજને સતી,
વર રૂંડો દઉં સાધવી અતિ.

૩૦

સરસ વીર સો તુજને મળો,
ધર પ્રતિ હવે સાધવી વળો;
વર રૂંડા સતી બેઉ પામિયા,
શ્વશુર તાતનાં દુઃખ સૌ ગયાં.
મુજ પૂંઠે તમે ના હવે થશો,
ધર વિષે જઈ સાધવી વસો.

૩૧

સાવિત્રી:—

ધરમ રાજરે શું વહું ગુણો,
દિનદયાળ હો વિનતિ સુણો.
દિન પરે તમે રોષ ના ધરો,
સજન સંગથી દૂરના કરો;
સજન સંગથી શુભ મતિ મળે,
સજન સંગથી પાપ સૌ ટળે.

૩૨

૩૩

સજન સંગથી સુખ છે બહુ,
સજન સંગ ના લાલ શું કહું.

ચમ:—

સરસ વાણી તું પ્રેમદા વદી,
તુજ સમી સુણી વાણી ના કદી.
સરળ નીતિથી રાજી હું અતી,
પતિ વિના કશું માગ તું સતી.

૩૪

સાવિત્રી:—

મુજ પતી થકી મુજને પ્રભુ,
સરસ બાળ સો થાય હે વિભુ.

૩૫

ચમ:—

તુજ તણી પુરી આશ સૌ થશે,
સરવ હું બહું તાહરું જશે;
વર રૂઠા સતી ત્રણ આપીયા,
તુજ તણાં પ્રિતે હું કાપિયાં.
પતિ તણા હવે લોભને તણે,
ઘર જઈ પ્રિતે ધશને લણે.

૩૬

સાવિત્રી:—

સજન સંગ તો વ્યર્થ ના જશે,
સરવને સદા લાલ આપશે.

૩૭

સજનની કદી વાણી ના કરે,
 વચન જે કહે તેજ તે કરે;
 વરશું આપીયો તાતજી તમે,
 સરસ ખાજ સો મુંજને થશે. ૩૮
 વચન નિજનાં સત્ય તે કરો,
 મુંજ તાણું પ્રભુ દુઃખ આ હરો;

યમ:—

ધન્ય રમા ભક્તી તાહરી મતિ,
 વચનથી જીત્યો મુંજને સતી. ૩૯
 તમ પતી લઈ સાધવી વળો,
 સસુર સાસુને પ્રિતથી મળો;
 સતી પરે થયાં રાજી તે અતિ,
 પ્રિતથી આવિયા તેહના પતી. ૪૦

શાર્દૂલ.

- આપી જીવનદાન ધર્મભૂતિ અદૃશ્ય ત્યાંથી થઈ,
 — ઉઠ્યા સ્વામી સતી તણા તબ નભેથી પુણ્ય વૃષ્ટિ થઈ;
 — રાત્રી જોઈવઢે મધુ વચન સત્યવાન શ્યામા કને,
 વીત્યો દીન ઘણો સતી નવ ઉઠાડ્યો કેમ તેં મુંજને ! ૪૧
 ચિંતા માત પિતા તણે મન વિષે, થાતી હશે આપણી,
 દુઃખેથી રડતાં હશે પ્રિયજનો, શોધો કરીને ઘણી;
 માટે ચાલઉતાવળી ઘર પ્રતિ, શ્યાણી સતી સુન્દરી,
 — ચિંતા થાય મુંજને અતિ મન વિષે, જાશે નહીં તે મરી. ૪૨

સાવિત્રી—

માલિની.

સમય રજનીનો છે મેઘનું જોર ભારી;
અતિશય વનનો છે માર્ગ આ દુઃખકારી;
નયનથી નવ દિશા સ્વામિજી એક દીસે,
શી રીતથી પ્રભુજી ચાલશે માર્ગ વિષે.

૪૩

પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે—

કદિકે જપતપો મેં શુદ્ધ ભાવેથી કીધાં;
વચન શુભ વદીને દીનને દાન દીધાં,
શુભ પતિવ્રત ધારી સત્યથી ચાલનારી,
જગપતિ કદિ કીધી હોય જો ભક્તી તારી.
કંઈકે પશુ કદી જો મેં કીધ હોં કર્મ સારાં,
જગપતિ સુણજો તો જે કહે રંકદારા;
વગર વિધન આવે આજની રાત જાજો,
મુજ સસુર અને સાસૂ બેઠિનું શુભ થાજો.

૪૪

૪૫

સત્યવાનને—

રજની ધીરજ ધારી આજની આંહી કાઢો,
ઝટ નિકળશું ચાલી ઉગતાં સે'જ દા'ડો.

સત્યવાન—

જનની જનક વિયોગે વખત મારો ન જાશે,
વખત વધુ જાણે તો નકી હાણુ થાશે.

૪૬

લલિત.

વચન સ્વામીનાં સાંભળી સતી,
ધર પ્રતિ કરી તુર્તરે ગતિ;

પતિ તણે ગ્રહી હાથ પ્રેમથી,
તિમિરના છતાં માર્ગ કાપતી.

૪૭

(પુત્ર તથા પુત્રવધૂનાં વિયોગે સત્યવાનના માત-
પિતાનો શોક.)

(ઇદ્રવળ.)

નેત્રો થકી આંસુ અતિ પડે છે,
શોધે અને પ્રિયજનો સાથે રહે છે;
બાળો ગયાં ક્યાં હમને સુકીને,
નીશા પડી છે શું ગયાં ચુકી તે. ૪૮
આવી મળો પ્રાણુ સમાન બાળો,
લેટી અમારા મન શાંત પાડે;
જાશે વિયોગે અમ પ્રાણુ ખ્યારા,
બાળો તમે જીવન છે અમારા. ૪૯
રાત્રી દીસે છે ધમધાર ભારો,
તેમાં કરો ક્યાં ગતિ દુઃખહારી;
ઋષિ મુનિઓ પણ એમ શોચે,
આરે દિશામાં ફરતાંજ શોધે. ૫૦

લલિત.

સમય રાત્રિનો જ્યાહરે થયો,
તવ દુખો તણે પાર આવિયો;
ફૂર થકી દિઠાં આવતાં સતી,
યમ કરે થકી છોડવી પતી.

૫૧

વડીલ વર્ગને આવીને નમ્યાં,
 પ્રિયજનો તણાં દુઃખડાં હર્યાં;
 પ્રિયજનો પુછે વાર ક્યાં થઈ,
 અધિક રાતડી આજતો ગઈ. ૫૨

વચન સાંભળી શ્યાણી તે સતી,
 કહિ કથા વને જે બની હતી;
 વચન સાંભળી પ્રેમથી અતિ,
 જન કહે સહુ ધન્ય હે સતી. ૫૩

પ્રિયજનો પુછે પ્રેમથી અતિ,
 મરણ જાણ્યું તેં કેમ હે સતી;
 નમન પ્રેમથી સર્વને કરી,
 મધુર વેણથી શ્યાણી ઉચ્ચરી. ૫૪

“ સમય જ્યાહરે લગ્નની થઈ,
 “ પતિ સુ શોધવા આવી હું અહીં;
 “ જનકને કહી સ્વામી શોધમાં,
 “ ફરતી હું સખી સંગ વનમાં. ૫૫

“ વન મહીં દિઠા મુજના પતી,
 “ મન થકી વરી હું પ્રિતે અતી;
 “ ઘર જઈ કહી વાત માતને,
 “ મન થકી વરી સત્યવાનને. ૫૬

- “ કરતી વાત એ રીતે, હું માતતાતણ કને;
 “ આવ્યા નારદણ એવે, કરી કૃપા તે અમ ધરે. ૫૭
 “ સર્વ વાત કહી મુજ, તાતે નારદ મુનિને;
 “ કહે મુજ પિતા કહો, ગુણ દોષ એનાં મને. ૫૮
 “ કહે નારદ તે સુણી, ગુણ તેનાં સર્વે રૂંડાં;
 “ જાણો રાજા તમે ખરું, નહિં લક્ષમણ એકે ફૂંડાં. ૫૯
 “ સર્વ સારા ગુણો પાણ, એક દોષ મોટો અતિ;
 “ વર્ષ એક રહી થશે સ્વર્ગમાં તેહની ગતિ. ૬૦
 “ વચન તે સુણી થયું, દુઃખ દિલમાં અતિશય,
 “ બહુ દુઃખી પિતામાતા, સર્વ સલાસદો દિસે; ૬૧
 “ વરવા મુજને બીજે, સર્વે મળી કહે ઘણું,
 “ પણ જ્યારે નહીં દીઠું મનમાનતું હું તાણું. ૬૨
 “ તવ ઋષિ કહે પ્રીતે મુજ તણા પિતા કને,
 “ વરાવો રાયણ તમે વરી પુત્રી જેને મને. ૬૩
 “ નારદણ મુજને કહે સુણ પુત્રી તું પ્રેમથી,
 “ કરજે વ્રત જે કહું સૌભાગ્ય કાજે નેમથી. ૬૪
 “ જેષ્ટ સુદી પુનેમે છે મૃત્યુ તુજ સ્વામી તાણું,
 “ દિન તે યાદ રાખજે કહ્યું કરજે હું તાણું. ૬૫
 “ તેરશ જેષ્ટ સુદથી વડ સાવિત્રીનું પ્રિતે,
 “ વ્રત પુનેમ સુધીનું કરજે શુદ્ધજ ચિતે. ૬૬

- “ પુનેમે કરજે પૂજા વડને પીપળા તણી,
 “ વડીલોને નમી ચર્ણુ તું લહેજે આશિશો ઘણી. ૬૭
 “ સંધ્યાકાળે પતિ સંગે, કાષ્ટ વિણ્યાવાં તુજને,
 “ આવશે યમ વનમાં તે જોઈને ધીર ધારજે. ૬૮
 “ હસ્તમાં પાશ ધરીને અંગે વર્ણુ શ્યામ અતિ,
 “ ખાંધશે તુજ સ્વામીનાં આત્માને તે પાશથી. ૬૯
 “ વ્રત પ્રભાવથી સર્વે તે તુજ દૃષ્ટીએ થશે,
 “ જો પ્રસન્ન થાશે પ્રભુ તો, દુઃખ તારૂં સર્વે જશે. ૭૦
 “ અખંડ આપશે તને સૌભાગ્યને સંપતિ,
 “ વરદાનો ખીજાં પણ આપશે, પ્રેમથી અતિ; ૭૧
 “ એવું કહી મુનિ વળ્યા અમ તણે ધર થકી,
 “ ઋષિ વચને જાણ્યું મે કે પતિ તણું મરણ નકી. ૭૨
 “ વિશ્વાસ રાખી ઋષિનો હું આજે વનમાં ગઈ,
 “ વરદાન મુજને સ્વામીનું આપ્યું યમે રાજ થઈ. ” ૭૩
 એવું કહી સતી નમી વડીલો સહુને ફરી,
 જુવે સર્વ સતી સામે દૃષ્ટિમાં અમી છે ભરી. ૭૪

છંદ્રવન.

પાળે પતિવ્રત સદાય પ્રીતે,
 ધારે કહ્યું જે વડીલોનું ચિત્તે.
 થાશે સુખી તે જગમાંહી નારી,
 ગાશે સહુ તેની સુકીર્તિ ભારી.

ગં. સ્વ. રમણલક્ષ્મીના લેખો.

(ભાગ ૧ જો.)

—
ગદ્યલેખો.

ગદ્યલેખો.

(૧)

(રા. વિઠ્ઠલદાસ પ્રેમજી-ઝારોળા વિદ્યોત્તેજક ફંડ-નિબંધ.)

હાલમાં આપણી બાળાઓને શુ' શુ' શિખવે છે
અને શુ' શુ' શિખવવું જોઈએ.

બહેનો તથા બંધુઓ,

(૧) ખરેખર આપણા દેશનાં હતભાગ્ય છે કે હાલમાં આપણી બાળાઓને ઘણીખરી પુરૂષના જેવીજ કેળવણી આપવામાં આવે છે. પહેલેથી તે સાતમી ચોપડી સુધી, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વ્યાકરણ અને ગણિત સાથે સ્ટેજસાજ ભરત, ચિત્ર વગેરે ધણુંખરું પુરૂષોની જેમજ શિખવવામાં આવે છે.

વળી અમુક બાબત અમુક વર્ષમાં તૈયાર કરી પાસ થવુંજ જોઈએ, એવી રીતે પાસ થવાની લાલુતાથી અને શિક્ષકોને પાસ કરાવવાના કોડ હોવાથી જોઈએ તેવું સમજાવીને શિક્ષણ તૈયાર કરાવવાને બદલે ફક્ત ગોખણપટ્ટી ચલાવવામાં આવે છે.

પરીક્ષાનાં આવાં વિચિત્ર કારણને લીધે બાળાઓનાં મન. ઉપર હદ બહાર બોળે આવી પડે છે. તેથી તેનાં તન મન તવાઈ જાય છે. વળી એ ઉપરચોટીયું આપેલું જ્ઞાન તેમને શાળા છોડ્યા પછી કશા કામમાં આવતું નથી. ગૃહબ્યવસ્થા, બાળરક્ષણ, સ્ત્રીધર્મ, નીતિ, વગેરે જે વિષયો ઉપરથી તેની જીંદગીમાં ઘણું શિખવાનું મળે તથા જે વિષયો લોકની સાંસારિક સ્થિતિનો વિચાર કરી શિખવવામાં

ફાયદો છે, તે વિષયોને મૂળી વધુ કેટલાક નકામા વિષયો શિખવી કુમળી વયની બાળકીઓને કાયર કરવામાં આવે છે.

(૨) હાલમાં અપાતી કેળવણીથી આપણી સમાજ પર શી અસર થઈ છે:—

હાલમાં અપાતી ધર્મ—નીતિ વગરની લુખ્ખી કેળવણીથી ઉલટી સ્ત્રીઓ તથા બાળાઓ એવી બનતી જાય છે કે, ન પુછો વાત ! કેટલીક સ્વતંત્ર વિચારની, મરજીમાં આવે તેમ વર્તી, ટેબલ ખુરશી ઉપર બેશી, નાટક, ચેટક અને રસીલી નાવેલો વાંચવામાં શોખીન, બટક બોલું બોલવામાં બહાદુર, વડિલો કહે તે સહન ન કરતાં યુક્તિ બંધ ઉત્તર આપવા માટે તૈયાર, વાંક થયો હોય તો તે ન કબુલ કરતાં યુક્તિથી ઉડાવી દેવામાં હુશીયાર, જેમાં પોતાની મર્યાદા ન સમજવાય એવાં ભપકાદાર તથા બારિક લુગડાં પહેરવાની પ્રેમી, અને મરજી માફક વસ્ત્રોની હોંશીલી, એવી ઘણી સ્ત્રી તથા બાળાઓ આજે જોવામાં આવે છે. આશું થોડાં અફસોસની વાત છે ? આનું નામ શું ખરી કેળવણી ?

બહેનો તથા બંધુઓ, મારું કહેવું કાંઈ એમ નથી કે બધી સ્ત્રીઓ તથા બાળાઓ આવા ખોટા સુધારાવાળા હોય છે, કે દરેક શાળામાં આવું શિક્ષણ અપાય છે. પરંતુ હાલમાં ઘણી જગ્યાએ આવો દેખાવ જોવામાં આવે છે. જો કે હવે નિશાળોમાં કેટલોક સુધારો થવા માંડ્યો છે, પણ હજી જોઈએ તે પ્રમાણમાં તે ઘણો ઓછો છે. વળી ઘણીખરી જગ્યાએ ઈંગ્લાંડના ધોરણે કેળવણી અપાય છે. કેટલાંક ઘરમાં તો બાળકો કે બાળાઓ નિશાળેથી આવે પછી તે શું શિખ્યા છે કે તેમને શું શિખવે છે તે તરફ પણ બેદરકારીથી જરાએ લક્ષ આપતા નથી, ને નિશાળમાં ભણ્યા કે બધું આવડી ગયું એમ

માને છે. આજકાલ ધણીખરી બાળાઓ સુધરેલી અને ફેશનની શીશી-ચારીમાં ફૂલીગયેલી જોવામાં આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ મારા વિચાર પ્રમાણે આજ માતા-પિતાની બેદરકારી હોવી જોઈએ. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે બહુવાથી છોકરીઓ બગડી જાય છે પણ તેઓનું તે ધારવું આજ અપાતા શિક્ષણથી થયેલું છે.

બહેનો તથા બંધુઓ, જે બહેથી સ્ત્રીઓ બગડતી હોય તો, ને ઉછાછળી થતી હોય તો, પહેલાં આટલી બધી જે સતીઓ થઈ છે તે કદી પણ થઈ શકત નહિ. પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને વિદ્યા આપવાપર પહેલું લક્ષ આપવામાં આવતું હતું, તેને કાંઈ મૂર્ખ રાખવામાં આવતી નહોતી, તેની ખાત્રી આપણને સતીઓનાં ચરીત્રો વાંચવાથી પૂર્ણ થઈ શકે છે.

પ્રાચીન કાળની સતીઓનાં ચરિત્રો ઉપરથી આપ સર્વ એમ તો ખાત્રી કરી શકશો કે બહુવાથી કોઈપણ દુર્ગુણ આવતા નથી પણ ઉલટું સારાજ ગુણ આવે છે. માટે બહેથી બાળા કે સ્ત્રી ઉછાછળી થાય છે એ વિચારને તમારા મનમાં કદીપણ સ્થાન આપીને તમારી પ્રિય બાળાઓને વિદ્યાદેવીના પવિત્ર સંસર્ગથી વિમુખ રાખશો નહિ. વિદ્યા કદી પણ દોષદ્વંદ્વરૂપ છેજ નહિ. પરંતુ સ્ત્રીની પ્રકૃતિમાં ક્રોધજનતાનો અધિક અંશ છે તેમજ તેના હૃદયના ગુણો આગળ પડતા છે. વળી અધિરતા, અબળાપણું, મનોભાવની પ્રબળતા, દયાભાવની અધિષ્ઠાત્રી, પ્રેમ, ઉત્સાહ, નમ્રતાનું સ્થાન અને દુર્બળતા; નાણુકાર્ષ, વિગેરે ગુણો છે. તે ધરતું રક્ષણ કરનારી, સંસારને સુખરૂપ કરનારી છે. તેમજ કુદરતી રીતે સ્ત્રીપુરુષોના કામનાં વિભાગો પણ એવીજ રીતનાં રાખવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે પુરુષોએ ટાઢ, તડકો અને વરસાદ વેઠીને મહેનત કરવાનું કામ પોતે રાખ્યું છે; ત્યારે સ્ત્રીઓને ધર-

ને શીજે રહી ધર તથા ખાળક સંભાળવાનું કામ સોંપ્યું છે. આ વ્યવસ્થા બરાબર છે, સંસારને ઉપયોગી થઇ પડવા તેમની પ્રકૃતિ અને શરીરનાં બંધારણ અનુસારજ તેમને કેળવણી આપવી જોઇએ. પણ પુરૂષોના જેવીજ કેળવણી આપી પુરૂષોનાં જેવાંજ કામ કરવાને યોગ્ય કરવી એ કદી પણ લાભદાયક નથી, અને થઇ શકશે પણ નહિ.

જેને તથા બંધુઓ, હાલમાં કેવી કેળવણી આપવામાં આવે છે, અને તેનાં શું પરિણામ થાય છે તેથી મારા કરતાં આપ સર્વે વધારે જાણીતા છો. માટે એ વિષે હવે વધારે ન કહેતાં મુખ્ય શું કેળવણી આપવી જોઇએ ને તે શું ઉદ્દેશથી તથા કેવી રીતે આપવી જોઇએ, તેનાં પરિણામો શું આવવાની આશા રાખી શકાય, એને સારું હું મારી સાધારણ મતિ પ્રમાણે બે બોલ કહી મારો આ ટુંક લેખ આટલેથી જ બંધ કરીશ:—

આર્ય માતાઓ અને પિતાઓ, જે તમે તમારી પ્રિય બાળાઓને ભવિષ્યમાં સ્ત્રીની અવસ્થામાં આવતાં ખરી સહાયક અને ઉપયોગી કરવાને ચહાતા હો, તો તેમને માટે ગૃહ શિક્ષણ, ગૃહકાર્ય, ધર્મ, નીતિ સાથે વ્યવહારોપયોગી ઉચ્ચ પ્રકારનાં જ્ઞાન આપવાનાં ઉપાયો તમારે યોજવા જોઇએ. તે જ્ઞાન જે બરાબર આપ્યું હોય તો તેથી કરીને કદાચ સાસરે જતાં જે તરતજ ગૃહકાર્યનો સંઘર્ષ ભાર તેને આવી પડશે તો પણ તે ન મુઝાતાં સહેલાઇથી ઉપાડી શકશે. તેમને શુદ્ધ લખતાં, વાંચતાં તથા ધરને આવક જનવકનો હિસાબ રાખવા જેટલું દેશી નામું શિખવવું જોઇએ. જે સાધારણ પણ લખતાં વાંચતાં આવડતું હશે, ને વાંચનનો ક્રમ મનમાં ઠસાવ્યો હશે તો તે પોતાના નવરાશના વખતમાં નકામી કુચલી ન કરતાં કંઈ પણ સારાં પુસ્તકો વાંચી શકશે; અને તેનો સાર ગ્રહણ કરીને પોતાના સુખનો માર્ગ

શોધવા પ્રયત્ન કરશે. ખીજી બહેનોનાં લેખો વાંચીને પોતે પણ લખવા હિમ્મત કરશે. હિસાબી કામ શીખવાથી તે ધરની આવકઝવકનો ખર્ચ રાખશે ને ગળ ઉપરાંત ખર્ચ ન થાય તેની સંભાળ રાખશે, અને તેથી કરીને પુરૂષોની પૈસા સંબંધી ચિંતા પણ ઓછી કરશે. સાથે સાથે પાકશાસ્ત્ર પણ મુખ્ય કરીને શિખવવું જોઈએ, કેમકે મનુષ્યની જીંદગીનો આધાર ભોજન ઉપરજ રહેલો છે; સારાં અને સ્વચ્છ ભોજન શિવાય શરીર નિરોગી રહી શકતું નથી. માટે ખાસકરીને પાકક્રિયા શિખવવા ઉપર પહેલું ધ્યાન આપવું જોઈએ છે. વિશેષ જ્ઞાનમાં સાધારણ વૈદક, તે ધરકુટુંબને ઉપયોગી થવા ઉપરાંત બાળક વિગેરેની સારી સારવાર કરવામાં કામ આવે તેવું, તથા ભરત, ગુંથણ, શિવણ વિગેરે શિખવવાની પણ જરૂર છે, કે જેથી કરીને ધરસંસારી સાધારણ અડચણોથી મુજાવું પડે નહિ. તેમને સાઈ શિક્ષણ મળવાથી તેઓ પોતાના સંતાનોને બચપણથીજ સાઈ શિક્ષણ આપી શકશે, કે જે શિક્ષણ તેની નિશાળમાં ભાગ્યેજ મળશે, અને એવી સુઘ માતાઓની દેખરેખ નીચે તેમનાં બચ્ચાંઓ પણ સુઘ અને સારાં નિવડશે. આર્યો, આ ઉપર જણાવેલા વિષયોનું નિશાળમાં શિક્ષણ આપવું યોગ્ય છે. આ શિવાય કેટલાંક સાંસારીક રૂાં ઉપયોગી વિષયો છે કે જે માત-પિતા તથા વડીલોએ શીખવવાની ખાસ જરૂર છે.

આર્યો, સ્ત્રીઓને બાળપણથીજ સતીચરિત્રો સંભળાવીને તેનાં કામળ હૃદયમાં સતીઓની છાપ બેસાડીને, તેઓને શિયળ સંભાળવા સાઈ નાનપણથીજ શિક્ષણ આપવું જોઈએ, કેમકે શિયળ એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે, અને સાચો સંગાર છે.

શિયળ બૂષણ નારીનું, શિયળ શુભ શલ્યુગાર;
શિયળ રૂપ નારીતણું, શિયળ સુખ કરનાર.

શિયળ વિનાની નારીનો, કરે જગ દિટકાર;
શિયળ નીજ ગુમાવતાં, કોપે જગ કિરતાર.

તે માટે શિયળની સંભાળ રાખતાં માત-પિતાએ સ્ત્રીઓને બાળ-પણથીજ શિખવવું જોઈએ.

સ્ત્રીની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે શું ફરજ છે તેનું જ્ઞાન પણ આપવું જોઈએ. ક્લેશ ન કરતાં સર્વની સાથે કેવી રીતે વર્તવું, વડિલો પ્રત્યે કેવો ભક્તિભાવ રાખવો, બાળકો પ્રત્યે કેવો પ્રેમ રાખવો, દેરાણી, જેઠાણી વગેરે કુટુંબીઓની સાથે કેવી રીતે ચાલવું, આ વિગેરે જ્ઞાન જે નાનપણથી મળ્યું હોય તો સાસરે ગયા પછી ફજેતી થતી નથી, કે કોઈનાં મનને દુભવવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. આજકાલ ઘણી જગ્યાએ કુસંપ અને ક્લેશ જેવામાં આવે છે તેનું મુખ્ય કારણ આ સમજણની ખોટ છે. માટે કરીને આ વિષયનું શિક્ષણ આપવા ચુકવું નહિ. આ સાથે નમ્રતા, સર્વની ઉપર દયા દષ્ટિથી જેવું, સર્વની સાથે પ્રીતિથી વર્તવું, શાંતિ, ધીરજ સમયસૂચકતા, વિનય, કોઈ આવે જય તેને સલુકાઈ અને મર્યાદાથી માન કેમ આપવું, તેની સાથે કેમ વર્તવું, પારકાની ભૂલ તેને ખોટું ન લાગે તેમ સુધારવી, એ વિગેરેનું સાદું પણ ખરું શિક્ષણ માતપિતાએ બાળપણથીજ બાળાઓને આપવાની જરૂર છે. આ શિવાય પણ ઘણું શિખવવાનું છે, પણ આટલું જ્ઞાન જે માતપિતા તરફથી બરાબર મળ્યું હોય તો આજ કાલ જે ઘરોમાં ક્લેશ જેવામાં આવે છે તે જેવાનો વખત આવશે નહિ.

કેવી રીતે શીખવવું જોઈએ અને તેનાં પરિણામ શું આવવાની આશા રાખી શકાય.

નિશાળમાં શિક્ષક કેવા જોઈએ ?

શિક્ષક માયાળુ અને શાંત સ્વભાવના જોઈએ. શિખવનારાઓ

બાળકો ઉપર સદાયે પ્રેમ દૃષ્ટિ રાખે, અને દરેક છોકરાને સમ દૃષ્ટિથી શીખવે. એટલે કે બાળક શિક્ષકો પૈસાચાળાના છોકરાંઓને સારો નખર આપે છે ને તેને વઢતા નથી, તે પ્રમાણે પક્ષપાતી શિક્ષકથી વિદ્યાર્થી ને બરાબર જ્ઞાન મળી શકતું નથી; જેમ અને તેમ ઓછી મારકુટ કરનારા, ને સમજાવીને કામ લેનારા શિક્ષકો જોઈએ. કેમકે જો શિક્ષકો બહુ મારતા હોય તો બાળકો નિશાળે જતાં કંટાળે છે, ને બાળવાની હોંશ કરતા નથી. કેટલીક વખતે બાળકો બહુ મારને લીધે શિક્ષકનો ધાક ખાઈ જાય છે, માટે કરીને શિક્ષકોએ નિષ્પક્ષપાતપણે ને શાંત સ્વભાવથી ઝાઝી ગોખણુપટ્ટી શિવાય શિખનારાંઓની શક્તિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

માત પિતાએ કેવી રીતે શિખવવું જોઈએ.

માત પિતાએ પણ ઉપર બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવું જોઈએ. બાળાઓને ધરનાં દરેક નાના મોટાં કામ તેની ઉમ્મર પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે તેને શિખવવાં જોઈએ. કોઈ કામમાં કાંઈ ભૂલ આવે તો ગુસ્સે ન થતાં, તેની ભૂલ ધીમેથી તેને સમજાવવી જોઈએ. બાળાઓની પાસે હમેશાં સારી વાતો કરવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. ને સારાં પુસ્તકો વાંચવાં, અને પોતે નમ્રતાથી વર્તી તેને નમ્રતાથી વર્તતાં શિખવવું, તેને સારી શીખામણુ આપવી, એ વિગેરે માત પિતાનો ધર્મ છે.

(આ શિક્ષણના પરીણામની શું આશા રાખી શકાય ?) આર્યો, મેં મારી સાધારણુ મતિ પ્રમાણે શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું જોઈએ એ વિષે કહ્યું. હવે આ શિક્ષણથી શું આશા રખાય એ વિષે બે બોલ કહીશ. વધારે નહિ પણ આટલુંજ શિક્ષણ જો બરાબર રીતે અપાશે તો પણ મારા વિચાર પ્રમાણે આજનો ખોટો સુધારો, અને હાલનું

કલેશમય જીવન જોવામાં આવશે નહિ. અને આપણી સારી સ્થિતિને વખત પાસે આવવાની આશા રાખી શકાશે. કેળવાયલી માતાના હાથમાં ઉછરેલા બાળક પણ સારા કેળવાયલાં અને બુદ્ધિશાળી થવાની આશા રહેશે. સંપ અને તેને લીધે આનંદી જીવન જોવાનો સંભવ વધારે રહેશે, અને તેજ પ્રમાણે દરેક ચીજમાં ફાયદો થવાની આશા રહેશે. કેમકે કવિએ કહ્યું છે કે:—

કહે નેપોલીયન દેશને, કરવા આબાદાન;
સરસ રીતતો એજ છે, દયો માતાને માન,
વળી બીજા એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

દાહરો.

બહુ બણાવો પુત્રીને, તો શાણી થાનાર;
સદૈવ સુખ પામી કરે, આશિર્વાદ ઉચ્ચાર. ૧
સ્ત્રીઓ સુધરશે તોજ ફળ, ઉત્તમ થશે અધાગ;
પૃથ્વી સુધરશે તોજ ત્યાં, પાકે સારો પાક. ૨
નારી તણી શોભા ધણી, બણી ઠણી રહી હોય;
તે તો સારી નહીં દીસે, બણી ગણી નહીં હોય. ૩

બહેનો અને બંધુઓ, આ આખા લેખનો ખરો ઉદ્દેશ તો એ છે કે હાલમાં અપાતા શિક્ષણથી આપણે જે કુલકટાક, ઉપરથી ડાહી ડમરી પણ ફેશનના ભારમાં ડબાઈ ગયેલી, શરીરે તવાઈ ગયેલી, નાણુ-કમાં ગણાવવાની ઇચ્છા રાખનારી, બળહીન, રોગગ્રસ્ત, શરીરે અશક્ત એટલે સાધારણ રીતે કામકાજ કરવા તરફ અભાવ વાળી, કોઈપણ પ્રકારના ઉપયોગી વાંચન, ગ્રંથણ, શિયળ, ગૃહચુંગાર, અથવા ગૃહકાર્યના કામથી અચાન, પોતાના સંબંધીઓ, મિત્રો અને અન્ય ત્રાહિત, અપરિચિત, જનો

વચ્ચેનો સંપૂર્ણ ફરક નહીં સમજનારી, ઉઠાંછળાં, નિષ્કપટ પણ અમ-
ર્યાદિત વર્તનવાળી બાળાઓનો, અને યુવલિઓનો જે ચારે તરફ ફેલાવો
જેવામાં આવે છે, અને જેના પરિણામે કુટુંબોમાં વિભક્તપણું વધે
છે, પુરૂષો નિરુપયોગી ખર્ચના બોજમાં કચડાઈ, ચિંતાથી ઉદાસ અને
દુઃખી બનતા જાય છે, ઘરોમાં શાંતિ અને આનંદને સ્થાને કલેશ
અને ચિંતા, અવ્યવસ્થા અને અસ્વચ્છતા જેવામાં આવે છે, તે દૂર
થઈ જાય ને તેને સ્થાને, સુશીલ, વિવેકી, કામકાજ કરવાને ઉત્સુક
અને ખાંતી, શરીરે નિરોગી અને સ્વચ્છ, ઘરને સુવ્રંડતાથી પોતાના
પતિ અને શ્વસુર કુટુંબની શક્તિ પ્રમાણેના મળતાં નિર્ભય જેવાં
પદાર્થોથી પણ જાતમહેનત અને બુદ્ધિ બળથી અને સર્વ દક્ષતાથી
શૃંગારનારી, ઠરસકસર અને ગૃહવ્યવહારનો લાભ સમજનારી, રસોઈ
પાણીના કામમાં ઉત્સાહ અને આવડવાળી, સઘળા સાથે સંપ, પ્રેમ,
મર્યાદા અને વિનયથી વર્તનારી, ઘરમાં ઐક્ય, વડિકોને સંતોષ, પતિને
શાંત સુખમય જીવન, બાળકો પ્રતિ સાદું પણ સત્ય પરાયણ અને સુખ-
મય શિક્ષણ અને આનંદમય જીવન આપનારી, ટુંકમાં બાહેરથી બંધે
મરીબ અને સાદી જણાતી પણ અંતરના સદ્ગુણોથી અને સદ્વર્ત-
નથી ભરેલી, સત્યાચરણ અને સદ્વર્તનશાલી પ્રેમી બાળાઓ બહેનો,
ગૃહિણીઓ, (ભાર્યાઓ અને નહિ કે બિરુઓ) માતાઓ, અને મિત્ર
પત્નીઓથી આપણા ઘરો શોભાય.

આર્યો, માટે જેમ બને તેમ બાળાઓને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ
આપવાની સર્વને વિનંતિ કરીને આપનો જે અમૂલ્ય વખત મેં લીધો
છે તેને માટે ક્ષમા માંગુ છું.

લી. આર્યોની બાળા.

(૨)

“ ગૃહિણી કર્તવ્ય. ”

(ઝારોળા વિદ્યોત્તેજક ફંડને અંગે રા. વિઠ્ઠલદાસ પ્રાધ્જ-નિબંધ.)

માનવતા પ્રમુખ સાહેબ તથા પ્રિય બહેનો,

હું મારી મંદમતિ પ્રમાણે “ ગૃહિણી કર્તવ્ય ” એ વિષય ઉપર એ બોલ લખું છું; પણ તે શરૂ કરતાં પહેલાં હું એટલી વિનંતિ કરવા રજા લઉં છું કે આ કાર્ય આજે મેં પહેલ બહેનું આરંભ્યું છે, માટે મારી કાંઈ પણ ભૂલ આવે તો તે મારી સુઘ બહેનો સુધારી લખને મને આભારી કરશો.

બહેનો, “ ગૃહિણી ” એટલે શું ? સ્ત્રી તે દેવી અને ધરની લક્ષ્મી રૂપ છે. ધર તે ધર નથી, પણ ગૃહિણી-ધરની સ્ત્રી-એજ ધર છે.

બહેનો, પુરૂષના સુખ દુઃખનો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપરજ રહેલો છે. જો સ્ત્રી સુશીલ અને વિદ્વાન હોય તો તે પોતાના આખા કુટુંબને સહેલાઈથી સુખી કરી શકે છે અને પોતે પણ સુખી થાય છે. સ્ત્રીઓએ મુખ્ય ગૃહ કાર્ય શિખવાની ખાસ જરૂર છે, કેમકે સ્ત્રી પરણીને સાસરે આવે છે, ત્યારે તેના પતિનું ધર તેજ તેનું ધર ગણાય છે, અને પતિના ગૃહ કાર્યની ચિંતાનો સઘળો ભાર તેના પર આવી પડે છે; માટે કરી સ્ત્રીઓએ આટલી ચીજ તો ખાસ કરીને શિખવાની જરૂર છે:—સાધારણ લખતાં વાંચતાં, રસોઈ કરતાં, પોશાક તૈયારી કરતાં, ચાકર રાખતાં, અને તે સાથે યોગ્ય પણે વર્તતાં, શિયળ સાચવતાં, પતિવ્રતાના ધર્મ પાળીને પતિને સુખી કરતાં, તથા સાસુ, સસરા, મા, બાપ, છોકરાં, ભાઈ, દીયેર, જેઠ, નણદ, ભણેજ, ભત્રીજા, વગેરે સગાં રનેહીની સાથે યોગ્ય પણે વર્તતાં. બહેનો, જો કે આના કરતાં ઘણું

શિખવાનું છે, પણ આટલું તો સ્ત્રીઓએ મુખ્ય કરીને શિખવું જોઈએ.

૧. સ્ત્રીઓને વધારે નહીં તો પણ સાધારણ લખતાં વાંચતાં શિખવાની ખાસ જરૂર છે. જે સ્ત્રી સાધારણ પણ બણી હશે, તો તે નવરાશના વખતમાં સારાં પુસ્તકો વાંચીને, પોતાની જીંદગીને કાંઈ પણ સુધારી શકશે, અને પોતાના દુઃખો દૂર કરવાને હિમ્મતવાન થશે. માટે સર્વે જહેનોએ અને તેટલો વિદ્યાભ્યાસ વધારવો, એ તેઓના મુખ્ય એક મોટું સાધન છે.

૨. રસોઈ કરતાં આવડવી એ સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કાર્ય અને ચતુરાર્થ છે. આ સંસારમાં સૌના જીવનનો આધાર ભોજન છે. આ શરીર એક યંત્ર છે; અન્નજળ એ એ વસ્તુ યંત્ર ચલાવનારી કળ છે; એ કળવિના શરીર બરાબર ચાલી શકતું નથી એટલુંજ નહિ પણ ટકી શકતું નથી, માટે તેને ચોખ્ખું અન્નજળ આપવું એ અગત્યનું છે. અન્નજળથી જેમ શરીર દીર્ઘાયુષી થાય છે, તેમ એની અયોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવાથી શરીર નાશ પામે છે, માટે એ સંબંધી ઘણી ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે.

૩. સ્વચ્છતા.—આ ગુણ સ્ત્રીઓને એક પરમ ભૂપણ રૂપ છે. સ્વચ્છતા એટલે ઘરની સર્વ ચીજો સાફ રાખવી; કશે પણ કચરો કે વાસ આવે તેવી ચીજ ન રાખવી, તેમજ ખાવા પીવાની વસ્તુની પણ અને એટલી સંભાળ રાખવી, કે જેથી કરીને કોલેરા વગેરે ભયંકર રોગોની ખીક ઓછી રહે.

૪. માંદાની માવજત કરવી એ પણ સ્ત્રીઓને શિખવું જોઈએ. માંદા મનુષ્યને રહેવાની જગ્યા સાફ રાખવી, તેનું ખીજાનું સ્વચ્છ રાખવું, તેમાં કેઈ પણ રીતની ગંદકી થવા દેવી નહિ, તેના પહેરવાનાં લુગડાં ધોયેલાં અને સ્વચ્છ રાખવાં, ઓરડાનો અંદર સાંજ સવાર

ધૂપ કરવો, - કે જેથી અંદરની હવા સુધરે - તથા આનંદી પ્રકૃતિ, ધીરજ, સમયસૂચકતા, આપણી મરજી પર કાબુ વગેરે, ઘણી ચીજો શિખવાની ખાસ જરૂર છે.

૫. પરોણા ચાકરી કરીને આવનારને સંતોષવા - આપણે ઘેર કોઈ પણ સમુદાય અથવા સ્નેહી પરોણા તરીકે ઉતર્યું હોય તો આપણી યથાશક્તિ પ્રમાણે તેની બરદાસ્ત લેવા ચુકવું નહિ; કેમકે જે આંગણે આવેલા અતિથિની બરદાસ્ત આપણે બરોબર લેતા નથી, તો આવનાર મનુષ્ય નિરાશ થાય છે, અને તેના નિરાશ થવાથી ધરધણીના પુણ્યનો નાશ થાય છે; તેમજ કીર્તિ પણ ઓછી થાય છે. માટે અને ત્યાં સુધી પરોણા-ચાકરી કરવી, ને આવનાર મનુષ્ય નિરાશ ન થાય તે પ્રમાણે વર્તવું.

૬. ચાકર કેવા રાખવા ને તેની સાથે કેવી રીતે વર્તવું એ એક સીઝોને ખાસ કરી જાણવા યોગ્ય છે. ચાકર સ્વભાવના શાંત હોય, અને સામું ન બોલે કે ચોરી લુચ્ચાઈ ન કરે, તેની પરીક્ષા કરી ધરમાં રાખવા. પછી ગમે તો તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી હોય, પણ તેની પરીક્ષા કર્યા વિના તેના ઉપર બધો વિશ્વાસ રાખીને રહેવું, એ લુલ્લ બરેલું છે. તેમજ ચાકર માણસો સાથે વધારે ખેસવા ઉઠવાનો કે બોલવા ચાલવાનો કે હસવાનો વ્યવહાર ન રાખવો, કેમકે તેથી કરીને આપણું માન બગ કરતાં તેઓ વાર લગાડતાં નથી, આપણું કહું માનતા નથી ને તેથી કરીને લોકમાં આપણી હલકાઈ ગણાય છે. આજકાલ ધરમાં જેવામાં આવે છે કે ચાકર માણસને બહુ છુટ આપાય છે, અને તે છુટને લીધે તેઓ ગમે તેના દેખતાં સામું બોલી માન બગ કરતાં વાર લગાડતાં નથી, માટે કરીને આ વિષયમાં સહુ બહેનોએ ચોક્કસાઈ રાખવા કદી પણ ચુકવું ન જોઈએ.

૭. બહેનો, શિયળ એ આ સંસારમાં સ્ત્રી તેમજ પુરૂષનું

બૂપણ તથા નૂર છે. જે મનુષ્ય શીયળનું રક્ષણ કરતાં નથી, તેનું જીવતર આ દુનિયામાં ધિક્કારને પાત્ર થાય છે. બહેનો, જ્યારે આપણે લગ્નની પવિત્ર ગાંઠમાં જોડાઈએ છીએ, ત્યારે આપણે ઇશ્વરરૂપ માનેલા અગ્નિ અને હજારો મનુષ્ય સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઈ બંધાઈ ચુક્યા છીએ, કે દોઈ પર સ્ત્રી-પુરૂષ સાથે પ્રીતિથી બંધાવું નહિ, અને પરસ્પરના દેહનો અધિકાર બીજાને સોંપવો નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના દેહને પરસ્પર અર્પણ કરી દેએ છીએ, અને એક બીજામાં ખરી પ્રીતિ રાખવાને વચન આપીએ છીએ; તે છતાં જે સ્ત્રી પુરૂષ ક્ષણિક સુખને વાસ્તે કામને વશ થઈને, ઇશ્વરી આજ્ઞાઓનો તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે, તેને ધિક્કાર છે; તેના જેવો આ દુનિયામાં બીજો એકે ગુન્હો નથી; માટે કરીને પોતાના અમુલ્ય શીયળ વ્રતનું રક્ષણ કરવા, કોઈ પણ બહેનોએ કદી ચુકવું ન જોઈએ.

૮. બહેનો, દરેક સ્ત્રીએ પતિવ્રતાના ધર્મપાળી પતિને સુખી કરવા, એ આપણો મુખ્ય ધર્મ છે, ને તે ધર્મ પાળવાની આપણી ફરજ છે, તેમ આપણાં સુખનો રસ્તો છે. કદી પુરૂષો ગમે તેવા નિર્દય કે કઠોર હશે, તોપણ આપણો સ્વભાવ શાંત અને સહનશીલતા વાળો હશે, તો જરૂર પુરૂષો પણ સુધરો આપણને સુખી કરવા ઇચ્છશે. બહેનો, જ્યાં સુધી આપણે પતિને સુખી ન કરીએ, ત્યાં સુધી આપણે સુખની આશા રાખવી, એ હિંમતમાં કિલ્લા બાંધવા જેવું છે; માટે જેમ બે તેમ સ્ત્રીઓએ પતિની પ્રકૃતિને અનુસરી ચાલવા કોશીષ કરવી, ને ધરની સર્વે ચીજની પોતે સંભાળ રાખવી; તેમજ ખર્ચ વગેરે આવકના પ્રમાણમાં રાખવો, કે જેથી કરીને પતિને કરજના ખાડામાં ઉતરવાનો વખત આવે નહિ.

૯. બહેનો, આપણે આપણા કુટુંબી જનો જોડેની પણ આપણી

ફરજ ચુકવી જોઈતી નથી. આપણે ગમે એટલા ડાહ્યા અને હોંશીયાર હઈશું, પણ જ્યાં સુધી કુટુંબી તરફની ફરજ બજાવશું નહિ, અને આપણા ઘરમાં સંપ નહિ રાખીએ, ત્યાં સુધી આપણી હોશિયારી તદ્દન નકામી છે. બહેનો, આજ કાલ ઘણી જગ્યાએ જોશું, તો સાસુ વહુ તથા નણંદ ભોજનપત્રે તેમજ બધાં કુટુંબીઓને સોમાં પાંચ ઘેર બતાવ હશે. બહેનો, તેનું મુખ્ય કારણ બીજું કંઈ નહિ, પણ આપણે આપણી ફરજ બજાવતા નથી, કે આપણા ધર્મને પણ જાણતા નથી. સ્ત્રીએ સાસુ સસરાને પોતાના માતા પિતા સમાન ગણવા જોઈએ, અને તેની આજ્ઞાને સદાયે માન સહિત પાળવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જેની રીતે આપણે આપણા પિયરમાં માત પિતાની આજ્ઞા નિવાર કંઈ પણ કાર્ય કરતા નથી, ને આપણી ભુલ આવે ત્યારે માતા કે વડીલ ઠપકો આપે તોએ ગુસ્સો કરી તેનું અપમાન કરતા નથી, તેજ પ્રમાણે જો સાસુ સસરાની જોડે આપણે વર્તેશું, તો તેના અજબામણ થવાનો વખત આવશે નહિ. વળી જેઠને સસરાની સમાન કે વડીલ ભાઈની સમાન તથા જેઠાણીને સાસુની સમાન ગણી માન આપવું. તેમ જેઠાણીએ દેરાણીને પુત્રી બરોબર તથા દીયરને પુત્ર બરોબર ગણી સદાયે તેનું મન સંતોષાય તેવી રીતે કરવું; નણંદ ભોજનપત્રે એક બીજા ને બહેન સમાન ગણી માન આપવું, ને એક બીજાનાં મન દુઃખાય તેવી રીતે વર્તવું નહિ; તેમ દીયર, જેઠ, નણંદ, વગેરેનાં છોકરાંને પોતાનાં છોકરાં બરોબર ગણીને તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે અસંતોષ લાગવા જેવું આપણી તરફથી થવા પામે નહિ, તેની બંને ત્યાં સુધી સંભાળ રાખવી; તેમજ આપણે ઘેર પતિ વગેરેના મિત્ર આવે તો તેને મર્યાદા સહિત યોગ્ય માન આપી બોલાવવાં. આ વગેરે આપણી ફરજો બજાવવા ચુકવું નહિ, તેમજ આજ કાલ ઘણી સાસુઓ

વહુઓને ધાટણ સમાન ગણી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ દે છે, પણ સાસુએ સમજવું જોઈએ કે આપણે પણ એક વખત વહુ હતાં, જે આપણને આટલું દુઃખ પડ્યું હોય તો કેવું લાગે. માટે સાસુએ વહુને દીકરી સમાન ગણી ધીમે ધીમે તેની ભુલ સુધારવી. બહેનો, આપણે જે એક બીજા આવી રીતે સંપીને ચાલ્યું તો નક્કી સુખી થઈશું. માટે એક બીજા રાજ રહે તેથી ક્ષમા એ ગુણ ધારીને સદા વર્તવું; કેમકે કહ્યું છે કે,

ક્ષમા સખકો વશ કરે, ક્ષમા સમાન નહિં કોય,
ક્ષમા જાણ જેહી હસ્તમેં, દુરીજન રહે ન કોય.

બહેનો, આપનો અમુલ્ય વખત જે મેં લીધો છે, તેને માટે સર્વે બહેનો મને ક્ષમા કરશો, એવી હું આશા રાખું છું.

(૩)

હિન્દુ પુરુષ સંસાર.

પ્રિય માતાઓ અને બહેનો,

આજે હું “ હિન્દુ પુરુષ સંસાર ” એ વિષય ઉપર એ બોલ બોલું છું. પણ તે શરૂ કરતાં પહેલાં સર્વ વાચક ભગિનીઓને તથા માતાઓને એટલી વિનંતિ કરું છું કે આ લખાણમાં કાંઈક વધારે પડતું છે એમ જો કોઈને લાગે તો મારા ઉદાર મનના વાંચકો મને ક્ષમા આપશો.

પૂજ્ય માતાઓ તથા પ્રિય બહેનો, આપણે જ્યારે ત્યારે “ હિન્દુ સ્ત્રી સંસાર ” એ વિષય ઉપર અનેક જાતના લેખો લખેલા જોઈએ

છીએ, અને આપણા દુઃખના રોદધ્યાં રડીએ છીએ. જોકે તેમાં એકે વાત અસત્ય હોતી નથી, પણ આપણે જેમ પુરૂષોના દોષ કાઢીએ છીએ તેમ આપણને આપણા દોષ પણ જોવા જોઈએ. જે રીતે આપણાં દુઃખના કારણનો આપણે ધણી વખત પુરૂષો ઉપર આક્ષેપ મુકીએ છીએ તેવી રીતે સ્ત્રીઓ પણ ધણી વખત તેઓનાં દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. માટે તેઓના ઉપર પણ તે આક્ષેપ આવી શકે છે.

પ્રિય વાંચકો ! હું કંઈ એમ નથી કહેવા માંગતી કે સર્વ સ્ત્રીઓ મારા કહેવા પ્રમાણે પુરૂષોને પજવે છે અને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે; જેમ સર્વ સ્ત્રી આપણા કથા પ્રમાણે દુઃખી નથી તેમ સર્વ પુરૂષો પણ દુઃખી નથી. પરંતુ જે પ્રમાણે અગ્નિ વર્ગનાં પુરૂષોની સ્ત્રીઓ આપણે દુઃખી થતી અને રીખાતી જોઈએ, તેનાં કરતાં એ વધારે, અમણ તથા ભણેલી સ્ત્રીઓના પતિ પણ સ્ત્રીઓની અગ્નિતાને લીધે તથા ખોટા સુધારાને લીધે કેટલીક જગ્યાએ અનેક જાતનાં માનસિક દુઃખ ભોગવતા, તથા ગૃહસંસારથી કંટાળેલા આપણે જોઈએ છીએ. ખરૂં જોતાં તો ભણેલા પુરૂષોની સ્ત્રીઓ જેટલી દુઃખી નીકળશે તેના કરતાં, મોટા ભાગ ભણેલી સ્ત્રીઓના પતિનો નીકળશે. કોઈ કદાચ કહેશે કે જો ભણેલી સ્ત્રીઓ પુરૂષોના દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે, તો પહેલાં દરેક સતીઓ ભણેલી હતી અને તે વિદ્યાને લીધે પુરૂષોનાં દુઃખ ઓછા કરવાને શક્તિવાન થતી હતી તે શી રીતે થઈ શકે ?

હું કમુલ કહું છું કે તે તમારી શંકા યથાર્થ છે. અને સ્ત્રીઓ ભણેલી બગડી જશે એ માન્યતા બૂલ ભરેલી છે. સ્ત્રીઓને ભણાવવી તો જોઈએજ; કેમકે જેની પાસે વિદ્યા નથી તેનું સર્વ સુખ નથી. તેનું જીવતર બ્યર્થ છે. અવિદ્યાવાન મનુષ્યમાં તથા પશુમાં કંઈ પણ ફરક નથી. ભણેલી સ્ત્રીઓ પુરૂષોનાં દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે તેમાં

વિદ્યાનો દોષ નથી, પણ જે તમે પહેલાંની સતીઓને અપાતું હતું તેવું જ્ઞાન આપશે તોજ બહેલી સ્ત્રીઓના પતિ સુખી થઈ શકશે. બાકી આજનાં ગોખલુ પટ્ટીવાળાં, જેમાં સ્ત્રી ઉપયોગી કંઈ પણ શિક્ષણ ન મળે, ને વેપાર ધંધા કરનાર પુરૂષોને તથા ઘર કામ કરનાર સ્ત્રીઓને એકજ સરખાં મળતાં જ્ઞાનથી કદીપણ તે પુરૂષોને સુખી કરી શકશે નહિ.

પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓને કેવી જાતનું શિક્ષણ મળતું હતું ને તથા કરીને તે પુરૂષોને કેટલી સુખી કરી શકતી હતી તે તરફ આપણે પહેલાં નજર નાંખીએ, ને પછી હાલનું સ્ત્રી શિક્ષણ અને તેને લીધે પુરૂષોને ભોગવવું પડતું કષ્ટ એ તરફ આપણે તપાસ કરશું, તો પુરૂષોના દુઃખનું કારણ આપણે સમજી શકશું.

પ્રાચીન કાળનું સ્ત્રીશિક્ષણ તથા તેને લીધે પુરૂષોની ભોગવી શકાતું સુખ.

પ્રાચીન કાળમાં કેવું સ્ત્રી શિક્ષણ મળતું હતું? શું હાલની જેમ અર્ધું અને ગોખલુપટ્ટીવાળું મળતું હતું? નહીં. જે એવું શિક્ષણ મળતું હોત તો તો સ્ત્રીઓ એવી રીતે નામાંકિત થઈ શકતજ નહિ, અને પુરૂષોને કે કુટુંબીઓને સુખી કરી શકતજ નહિ, ત્યારે શું આપણા ગામડીઆ લોકોની જેમ સ્ત્રીઓને અમલુ રાખવાની રીતિ હતી? ના, તેમ પણ નહોતું. પ્રાચીન સતીઓનાં જેટલાં ચરિત્રા આપણે વાંચીએ છીએ તેમાંથી ઘણા ખરાં ચરિત્રમાં એમ નથી મળતું કે અમુક ચરિત્રની નાયક સતી અમલુ હતી. દરેકને સરવાળે તે બહેલી હતી એમ જાણવામાં આવે છે. ત્યારે તેને કેવું શિક્ષણ આપતા હતા?

તેમને પહેલાં તો સ્વભાષાનું જ્ઞાન સારી રીતે આપતા હતા, અને પછી વયમાં આવતાં “ગૃહસંસારનું” એટલે ઉત્તમ શિક્ષણનું,

સ્વચ્છતાનું, સર્વ કુટુંબી સાથે તથા પતિની સાથે કેમ વર્તવું તેનું, બાળકોને કેમ ઉછેરવા, તેઓને કેવું શિક્ષણ આપવાથી તેઓ ઉત્તમ અને નામાંકિત થાય, તેઓની સંભાળ કેવી રીતે રાખવી, તેઓના ખોરાક કેવો રાખવો, તથા તેઓના તરફ પોતાની ફરજ શું છે તે શિખવતા હતા. તેની સાથે સાધારણ ઘરકપયોગી વૈદ્ય, શીવણ કામ, ભરતકામ વગેરે, હમેશની ઉપયોગી ચીજોનું ખાસ જ્ઞાન આપતા હતા. તેઓને કંઈ આજની જેમ, સ્કુલમાં વાંચતાં લખતાં શિખ્યાં કે શિક્ષણની સમાપ્તિ થઈ જતી નહોતી. તેઓને ઘરમાં પણ માતાપિતા તથા કુટુંબીઓ તરફથી ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું, તથા લખવા વાંચવાનું જ્ઞાન થયા પછી ધર્મશાસ્ત્રો શિખવવામાં આવતાં; એ ઉંચા પ્રકારના જ્ઞાનને લીધે તે સ્ત્રીઓ કેટલી સુખી હતી, અને પતિને તથા કુટુંબીઓને કેટલાં સુખી કરી શકતી હતી, તે સતીઓના ચરિત્રો વાંચવાથી આપણને સમજાઈ શકે છે. તે સ્ત્રીઓના સ્વામીઓને કંઈ આજની જેમ ઘરની ચિંતા રાખવી પડતી નહોતી, કે ઘરમાં આવતાંની સાથે આંધળી વાક્યબાણવૃષ્ટિ, માતાનો તિરસ્કાર, અને સ્ત્રીનાં રોદણાં સાંભળવાં પડતાં નહોતાં. આગળની સતીઓ સુશિક્ષણને લીધે સ્વામીનો તિરસ્કાર, વડીલોનું અપમાન, કે દિયર, નણંદ કે જેઠ વગેરે સ્વજનો તરફ અભાવ, એમાંનું કંઈપણ કરતી નહોતી; તેથી પુરૂષો સદા પોતાના કામધંધામાં નિશ્ચિંત વળગી રહેતા હતા. અને તેઓ સ્વર્ગનું સુખ અહિંયાંજ છે એમ માની શકતા હતા. સ્ત્રીઓ ઘરકામ તથા ગૃહ વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે શિખેલી હોવાથી પતિ ઉપર કોઈ પણ જાતનો ઘરનો બોલો નાંખતી નહોતી. બહેલીને વિદ્વાન હોવાથી આજની સ્ત્રીઓની જેમ આડોસી પાડોસી સાથે કે

ધરના બીજાં માણસો સાથે આખો દિવસ લડી વઢી સાંજે પતિ આવે
 ત્યારે તેની પાસે કર્મકથા કાઢી તેને પજવતી નહોતી. નવરાશનો
 વખત તેઓ નિંદા કાઢવાને બદલે સારા પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે,
 એટલે તેનાં જ્ઞાનમાં શું ન્યૂનતા રહે ! ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હોવાને
 લીધે પોતાના ધર્મ શું છે તે તો સારી રીતે સમજતી હતી. અને
 માતૃપિતા તરફથી સુશિક્ષણ મળેલું હોવાથી તે પોતાના ધર્મો
 સારી રીતે પાળતી હતી. તેઓ પોતાના પતિને પોતાના પૂજ્ય દેવ
 પ્રમાણે સમજતી હતી. સદા તેમની તરફ માનની દૃષ્ટિએ જોતી હતી.
 તેનું વચન ઉલ્લંઘીને કદી પણ તેને દુઃખ કરતી નહોતી. સદાએ
 તેની સાથે નિષ્કપટથી વર્તીને વખત આવે તેઓને સાર પ્રાણ
 આપવા પણ વિલંબ કરતી નહોતી. પતિની ઈચ્છાની તે કદી
 વિરુદ્ધ વર્તન રાખતી નહોતી, પતિના માતૃપિતા તથા કુટુંબીઓને
 તે પોતાનાજ માતૃપિતા તથા કુટુંબીઓ ગણતી હતી. આજે આવા
 પ્રકારનું શિક્ષણ ક્યાં છે ? ક્યાં આવી ભારત રમણીઓ છે ! જો
 તે નથી તો તમે કહો કે પુરૂષો શી રીતે સુખી હોઈ શકે ? આજે
 કેટલીક જગ્યાએ ધર તરફની તથા સ્ત્રી તરફની પુરૂષોને કેટલી ચિંતા
 રાખવી પડે છે, તથા મૂર્ખ સ્ત્રીઓને લીધે તેઓને કેવો કલેશ સહન
 કરવો પડે છે, તેનો વિચાર કરતાં તો મને એમ લાગે છે કે
 આપણે “ હિન્દુ સ્ત્રી સંસાર ” ની દયા ખાઈએ છીએ તેના કરતાં
 વધારે “ હિન્દુ પુરૂષ સંસાર ” ની દયા ખાવી જોઈએ; કેમકે સ્ત્રીઓને
 ગમે તેવું દુઃખ છતાં એક ધરનીજ ચિંતા રાખવાની છે. ત્યારે
 પુરૂષને તો મૂર્ખ સ્ત્રીઓને લીધે ધરની, કુટુંબની તથા ઉદર પોષણને
 માટે બહારની પણ ચિંતા રાખવી પડે છે.

હાલનું સ્ત્રીશિક્ષણ અને તેને લીધે પુરુષાને ભોગવવાં પડતાં કષ્ટો.

પ્રિય વાંચકો ! શું હાલમાં સ્ત્રીઓને પ્રાચીન કાળમાં બતાવેલા-
માંનું એક પણ શિક્ષણ સારી રીતે મળી શકે છે ? શું તેઓને માતા
પિતા તરફથી ઉત્તમ જ્ઞાન મળે છે ? જો કે બધે નથી મળતું એમ
ન કહી શકાય પરંતુ તે બહુ થોડીજ જગ્યાએ મળી શકે છે. હાલનું
સ્ત્રીશિક્ષણ કેવા પ્રકારનું છે ? તે અધુરું છે. કદાચ તમે કહેશો અધુરું
કેમ ? તો તેના જવાબમાં એટલુંજ કહેવું ખસ છે કે હાલમાં
ઇતિહાસ, ભૂગોળ ને વ્યાકરણ વગેરે ગોખણપટ્ટોવાળા શિક્ષણ સિવાય
બીજું કંઈજ શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. અંગ્રેજી શિક્ષણનો
મોહ ધણી જગ્યાએ વધી ગયો છે. જો કે અંગ્રેજી શિક્ષણ કંઈ
સ્ત્રીઓને માટે ખરાબ તો નથી; પુરું અપાય તો સારું છે, પણ સ્વ-
ભાષાનું જ્ઞાન પુરું આપીને પછી પરભાષાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ.
બાકી તો બહુજ થોડું થોડું આપવાને લીધે જેમ, “અધુરો ઘડો
ઘણો છલકાય” તેવી સ્થિતિ આપણી બહેનોની થાય છે. તેઓ ખોટાં
સુધારાના મોહમાં પડે છે.

અધુરા શિક્ષણનું પરિણામ તથા તેવી સ્ત્રીઓના
પતિના સંસાર.

કેટલીક સ્ત્રીઓ તો એવી પણ મળશે કે જે અંગ્રેજી, ગુજરાતી
વિગેરે બણેલી હોય પણ રસોઇ કેમ થતી હશે તેની તો જરાએ
ખબરજ ન હોય, બાળકને કેમ ઉછેરવાં તે તો આયા કે નોકર
ચાકર જાણે, જો બટ ન હોય તો બજારનું મંગાવીને ખાવાનો વખત
આવે, ઈશનની શીશ્યારી તો તેના મગજમાંથી એક ઘડી પણ ખસે

નહિ. બાપસાહેબને પહેરવાને લાંબી બાંધનું ફેનસી પોલકું, (જેમાં રૂપિયે વારના કપડા ઉપર પાંચ સાત રૂપિયા સિલાઇ થાય), બારીક ફેનસી સાડીયો, (કે જે એક વખત પહેરતાની સાથે ઘણી ખરી નક્કામાં જેવી થઇ જાય, અને જેમાં પોતાની મર્યાદા ન સચવાય એવી તો બારીક હોય) ઉચી એડીનાં બૂટ, મોજ (એના વિના તો એક ડગલુંએ ચલાય નહીં), અને જેને બધું લાવવાની ઘણીની શક્તિ ન હોય તો ફાવે તો દેવું કરીને લાવી આપે પણ લાવવું તો જોઇએજ; અને કાંઇ ફેનસી કપડાં વગર ચાલશેજ નહિ. મહારાથી કાંઇ જડાં કપડાં પહેરાશેજ નહિ. બૂટ, મોજ તો પહેલાંજ જોઇશે, તે વગર ફરવા શી રીતે જવાય ? જે બધું પુરું પાડવાની શક્તિ નહોતી તો સંસાર શું કામ માંડ્યો ? એમ કહીને તરતજ ઉભી રહેશે. ઘરમાં કોઇની જોડે જરાક બનતું ન આવ્યું (અને તો શાનુંજ ! સ્વભાવ સારા હોય તો બનેને !) તો તરત કહેશે કે કાંતો ઘરમાં એ નહિ ને કાંતો હું નહિ. જે એને ઘરમાં રાખવી હોય તો હું મારે મારે પિયર જાઉં છું ! નહિં તો જે મને ઘરમાં રાખવી હોય તો એને ઘરમાંથી દૂર કરો !

બિચારા પુરૂષો છેવટે કંટાળીને પોતાના પ્રિય જનોને દૂર કરે ! શક્તિ હોય કે ન હોય પણ બાપસાહેબનાં રોજનાં કંકાસથી કંટાળીને બધું મ્હોં માગ્યું તેને લાવી આપે તે છતાંએ ઘડીએ ઘડીએ તેને તિરસ્કાર સાંભળવો પડે તેમાં નવાઇજ નહિ ! એક ચીજ ધારી ન થાય કે પછી જોઇ લ્યો બાપસાહેબનો મિજાસ ! ઘણી તો જાણે તેના મનને ગુલામ ! સાચું સસરા જાણે તેની આગળ નોકરો ! દિયર, જેઠ કે સસરા તો તેના જાણે હીસાબમાંજ નહિ ! તો બીજાં તો ક્યાંથીજ હોય ! માતા પિતા પણ તેનું ગાયું ગાય તો ઠીક નહીં

તો તે પણ બાઈસાહેબને હિસાબમાં નહિ ! આવી સ્ત્રીઓ એકને નહિ પણ અનેક જીવને દુઃખી કરે છે. કુલીન કુટુંબીઓના ઘરમાં આવી જાતની વધૂ અથવા પુત્રી હોય તો તેને લીધે તેઓનું અંતઃકરણ રાત દિવસ કેવું દુઃખી રહ્યા કરે ને આવી સ્ત્રીનો પતિ કેવું સુખ ભોગવે તેનો વિચાર વાંચકો કરી લેશો !

પ્રિય વાંચકો ! આપણે અધુરી કેળવણી પામેલી સ્ત્રીના પતિનો સંસાર જોયો. હવે આપણે અભણ સ્ત્રીઓના પતિનો સંસાર કેમ ચાલે છે તે તરફ નજર કરીએ.

અભણપણાનું પરિણામ તથા તેવી સ્ત્રીના પતિનો સંસાર.

પ્રિય વાંચકો ! જેમ અધુરી કેળવણી પામેલી સ્ત્રીનું પરીણામ દુઃખકારક નિવડે છે, તેમ અભણપણાનું પરીણામ પણ અતિ ભયંકર તથા હાસ્ય અને દયાજનક થાય છે. અભણ સ્ત્રીમાં વિદ્વાતાની ખોટ કોઈપણ રોગ પારખવાની શક્તિ હોતી નથી ને તેના અંતરમાં વહેમે જ ધર કરી મૂક્યું હોય છે. ઘરમાં કોઈ જરા માંદું પડ્યું કે તરતજ ભૂત કે ડાકણ છે એમ કરીને અથ શ્રદ્ધાને લીધે ધુતારાઓના દોરા ચિઠ્ઠી બાંધે છે. ભૂવાઓ પાસે ધૂણી કરાવે છે; એ વિગેરે અનેક ઢોંગ ધતુરા કરાવી કેટલીક વખત માણસોને મરાવી નાંખે છે. જે કે આ લક્ષણો તો અભણ પુરૂષોમાં પણ જેવામાં આવે છે, પરંતુ સ્ત્રીઓમાં વિશેષ કરીને હોય છે. પતિને કે કુટુંબીને વશ કરવા માટે ગમે તેવા ધુતારાના દોરા ચિઠ્ઠી બાંધે છે, અને તેનું પરિણામ કોઈ વખત એટલું ભયંકર આવે છે કે તેનું વર્ણન કરવા મારી કલમ કપે છે ! મેલી વિદ્યા વાળાનાં દોરા ચીઠ્ઠી કદીપણ શુદ્ધ ભાવનાં હોયજ નહિ, એ સ્વાભાવિક છે ! પણ તે

ધણા વખત નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણ જાય છે; અથવા કોઈ જન્મ

બર ભોગવવી પડે એવી પીડામાં નાંખે છે. એ સ્ત્રીઓ પોતાનો કે પરનો કોઈનો પણ સ્વાર્થ સમજી શકતી નથી. જો છોકરું જરા માંદું પડ્યું તો કહેશે કે કોઈની નજર લાગી, તેથી માંદું પડ્યું નહીં તો માંદું પડેજ શાનું ? જો કોઈએ એની કોઈ ચીજ સારી છે એમ કહ્યું; તો કહેશે કે તેણે આપણી ચીજને ટોકી ! નક્કી હવે આ ખરાય થઈ જશે ! જો કદાચ ગરમીને લીધે તેના માથાના વાળ ઉતરતા હોય તો કહેશે કે એને કોઈની નજર પડી ! એવી રીતના અનેક વહેમો રાખીને કંઈક ઢોંગ ધતુરા કરતી જોવામાં આવે છે ! પોતાને છોકરાં ન થતાં હોય કે ન જીવતાં હોય તો અનેક જાતનાં દુયકાઓ, ને ધાંતર મંતર કરાવીને પારકાં છોકરાંઓને હેરાન કરે છે: પણ તેઓ એમ નથી સમજતી કે કોઈને દુઃખી કર્યાથી કંઈ આપણાં કર્મમાં નહિં હોય તે સુખ આવી શકશે નહિં ! ઉલટું બીજાને દુઃખી કરીને તે પોતાનું હોય તે પણ સુખ ખોઈ, વિના કારણે પોતાની ક્ષત્રેતી કરે છે.

પ્રિય વાંચકો, અમણુ સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ ઉપર જણાવેલાં દુર્ગુણોથી ભરેલો જોવામાં આવે છે. જો કે એવો બૃહમ ભણેલી સ્ત્રીઓના મનમાં પણ હશે; ને ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પણ ધર્મીગો કરતી હશે; પણ જે ભણી હશે પણ ગણી નહીં હોય (પૂરેપૂરું શિક્ષણ પામી નહીં હોય) એવીજ સ્ત્રીઓ હશે, એટલે તેને પણ અમણુ કહેવામાં મારા વિચાર પ્રમાણે કંઈ દોષ નથી. પ્રિય માતાઓ તથા બહેનો, આપણે અમણુપણાનું પરિણામ કેવું આવે છે તે થોડું ધણું જોઈ ગયા, પણ હવે તેનું કુટુંબી પ્રત્યેનું તથા આડોસી પાડોસી પ્રત્યેનું વર્તન કેવું હોય છે તે તપાસીશું, અને પછી તેના પતિનો સંસાર તપાસીશું, એટલે અમણુપણાનું પરિણામ કેવું બચકર આવે છે, અને તેના પતિનો સંસાર કેવો દયાજનક હોય છે તે સમજી શકીશું.

અભણ સ્ત્રીઓનું કુટુંબી તથા પાડપાડોસી પ્રત્યે વર્તન.

ઉપર જણાવેલી સ્ત્રીઓને ઘરમાં કોઈની સાથે બનતું નથી. જેમ અધુરું ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાનો ગુન્હો છુપાવી બધાંને યુક્તિ બંધ જવાબ આપવામાં કુશળ હોય છે, તેમજ અભણ સ્ત્રીઓ ગાળા ગાળ કરવામાં હોંશીયાર હોય છે. કોઈએ એક બોલ કહ્યો હોય તો મોઢામાં આવે એવી ગાળોનો વરસાદ વરસાવવાને તે જરાએ અચકાતી નથી. (એક આંખમાં આવણુ અને બીજી આંખમાં ભાદરવો વહેવડાવતી જય ને ગાળો દેતી જય, સાથે સાથે બહુ જોર આવતાં પોતાના છોકરાંઓને મારતી જય, નહિ તો હાથમાં જે ચીજ હોય તે પછાડતી જય) આવી સ્ત્રીઓને ઘરના માણસ સાથે તો શું, પણ આડોસી પાડોસી સાથે પણ બની શકતું નથી. બને ક્યાંથી ! બધાં સાથે બનાવરાવે તો વખત શી રીતે જય ! જે કંઈક ભણેલી હોય તો પુસ્તકો વાંચવામાં વખત ગાળે, કે સારું શિક્ષણ મળ્યું હોય તો ભણી ન હોય તો પણ કંઈ ગૃહકાર્ય કે સારાં કાર્ય કરવામાં, છેવટે કંઈ નહિ તો પ્રભુભક્તિ કરવામાં વખત ગાળે. પરંતુ જેને વાંચતાં ન આવડતું હોય કે—આવડતું હોય છતાં શોખ ન હોય, અને સારું શિક્ષણ પણ ન મળ્યું હોય એટલે કોઈ સારાં કાર્ય કરવાની હોંશ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; ત્યારે પછી શું કરે ! જે કામ ન છુટકાતું હોય તે તો કરવુંજ પડે ! પણ પછી વખત કેમ કાઢવો ? કેમ શું ! આડોસી પાડોસીનાં ઘરમાં જઈને બેસવું, ને પછી એક બીજા સાથે બેહદ મશ્કરીને પછી હસવામાંથી ખસવું કરીને લડે, એક બીજાને મનમાં આવે તેવાં ન બોલવાના શબ્દો બોલે, એક બીજા તરફથી પોતાના ઘરમાં ન આવવા દેવાની પરવાનગી અપાય, હવે પછી કોઈ દિવસ તારા ઘરમાં નહીં આવું એમ પણ કહી દેવાય; સાંજ પડતાં પતિ ઘેર આવે કે તેના

આગળ પોતાનો દોષ છુપાવી બધી વાત કહી દેવામાં આવે. (સામાન્ય વિરુદ્ધ જોટલા અને તેટલા કાન ભંભેરવામાં આવે); એટલું થયા પછીએ જ્યાં બીજો દિવસ ઉગે એટલે પાછા એના ધરમાં જઈને આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે વહેવાર શરૂ થાય.

એવી સ્ત્રીના પતિનો સંસાર.

પ્રિય વાંચકો, આવી સ્ત્રીના પતિનો સંસાર ઘણોજ દયાજનક હોય છે. એને કેટલી જાતનાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે એતું પૂરેપૂરું વર્ણન કરવા બેસીએ તો હું ધારું છું કે એક ભાગવત અથવા મહા-ભારત જેવડું પુસ્તક થાય !

આવી સ્ત્રીનો પતિ બિચારો સવારે પથારીમાંથી ઉઠે ત્યારથીજ કંઈ ને કંઈ નજીવી બાબતોને સાર કલેશ વેઠતો ઉઠે, (સવારના એના પૂજા પાઠજ આ), વખત થતાં જો મળે તે જમીને નોકરી ધંધે જાય, પછી આખો દિવસ બાઇસાહેબ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પસાર કરીને પતિ ઘેર આવે કે તેની આગળ ભાષણ ચાલે;—આજે તમારી માએ મને આમ કહ્યું અને તમારી બહેને આમ કહ્યું ! ફલાણી પાડોસણ તો આમ બોલી, ને ફલાણીએ તો મારી આમ મસ્કરી કીધી, એ બધીઓ મને શું ગાંડી સમજે છે કે, મને બધી ભેગી થઈને આવી રીતે બનાવે ! હું કંઈ બધાતું સાંભળી રહેવાની નથી ! કંઈ મારે ઘેર બધીઓ પુરૂં કરવા આવતી નથી ! આપણે અહીંથી ખાલી કરો ! એમ એતું માથું ખાતા ખાતાં વળી કંઈ બીજું આવે એટલે એ વાત પડી મુકીને બીજા માટે ભાષણ શરૂ થાય; મારી માસીની છોકરીના વરે તો એને સોનાના દાગીના કાર્યા. એનાં સાંકળાં તો કેવાં સરસ છે, તમે તો કંઈ નહિ ! મારા લગ્નને આજ આટલાં વરસ થયાં પણ કંઈ કરાવ્યું નહિ ! હું તો પરણીને આવી ત્યારથી

ધરમાં ઘાટણુની પેઠે કામ કરે છું. બધાનું વૈતરું કરવાનું ને એક દાગી-
નાનીએ ધરમાં આશા નહિ. મારા કાકાની છોકરી હમણાં પરણી,
ત્યારે કેટલા બધા દાગીના તેના વરે કરાવ્યા છે ! હવે ધરમાં ભાઇનાં
લગ્ન આવ્યાં, કાલે ઉડીને બહેન પરણશે. તે કંઈ દાગીનો કરાવ્યા
વગર ચાલશે ? પાસે પૈસાની છુટ ન હોય તો મારવાડી ગોતીયે તો
દેવું તો થાય પણ તેથી કંઈ આવ્યું ટાંછું એમને એમ જાય ! મેં
તમારી સાથે પરણીને શું સુખ જોયું, વિગેરે, વિગેરે.

વાંચક માતા તથા ભગિનીઓ, પતિ ખીચારો થાક્યો પાક્યો કંટા-
ળીને ઘેર આવે ત્યારે કંઈ પણ ખાવા પીવાની કે થાક લેવાની વ્યવસ્થા
તો બાળુ પર રહી, અને આવી રીતની અનેક વાક્યબાણુવૃદ્ધિઓ તેને
સાંભળવી પડે. કેટલીક વાર બહુ ક્લેશથી કંટાળીને જે કાર્ય પોતાને
ન પસંદ હોય તે પણ કરવું પડે. તેનું હવે બહુ વિસ્તારીને વર્ણન
કરવાથી શું વધારે છે. આપણે એવા અનેક દાખલા ઘણી વખત જોઈએ
છીએ કે કેટલાક પિતાને પુત્ર યા પુત્રીના લગ્ન વહેલાં કરવાં પસંદ હોતાં
નથી; પણ લાહાવો લેવાને ઉતાવળી થઈ ગયેલી માતાઓ ધીરજ ધારી
શક્તી નથી, ને અનેક જાતનાં કંકાસ કરીને લગ્ન ઉતાવળથી કરાવે
છે ! કેટલીક બાળાના પિતાઓને બાળાને વધારે ભણાવવાનું મન હોય
છે, છતાં જૂના વિચારની તેની માતા અથવા ધરના ખીજ કોઈ વડીલ
સ્ત્રીના ક્લેશથી કંટાળીને તેમ કરી શકાતું નથી ! કેટલાક પુરુષોને
શક્તિ ન હોવા છતાં સ્ત્રીઓના રોજના કંકાસને લીધે દેવું કરીને
પણ દાગીના કરવાની ફરજ પડે છે, અને વખત જતાં તે દેવાનું
બ્યાજ વધી વધીને રકમ વધતી જાય છે, પણ પાસે પૈસા ન હોવાથી
દેવું ચુકવી શકાતું નથી; એટલે લેણદારોના અનેક જાતના જીલમ
સહન કરવો પડે છે. સાથે સાથે ધરમાં મૂર્ખ સ્ત્રીઓનો જીલમ પણ
સહન કરવો પડે છે ને તેથી તે બહુ મુંઝાઈ જાય છે. એનું પરિણામ

છેવટે એ આવે છે કે કેટલાક કાચા મનના પુરૂષો આપધાત કરી બેસે છે; નહિ તો રાત દિવસ મુંઝાઈ મુંઝાઈને લોહીનું પાણી કરે છે. ચિંતાને લીધે શરીર નિર્બળ થઈ જાય છે, ને તેનો મિત્તારનો અંત જલદીથી પાસે આવી પહોંચે છે.

પ્રિય વાંચકો, સ્ત્રીઓને ઉતારી પાડવાના હેતુથી હું આ બધું કહું છું એમ નથી, પરંતુ જો તમે બારીકીથી તપાસ કરશો, તો આ બધું જે મેં કહ્યું છે તે કેટલે અંશે ખરું ખોટું છે, તે તમે બરાબર સમજી શકશો !

વાંચક માતાઓ તથા ભગિનીઓ, મેં ઉપર પ્રમાણે ચાલતો પુરૂષોનો સંસાર કેટલીક જગ્યાએ જોયો છે તથા સાંભળ્યો પણ છે; ને તેને લીધે મારા મગજમાં એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે મિત્તારા પુરૂષો સ્ત્રીઓની જેમ જેની તેની પાસે દુઃખનાં રોદણાં રડી શકે નહીં, એટલે તેમનોજ દોષ સૌને વધારે લાગે એ કેટલું બધું અયોગ્ય કહેવાય ? એવો મહારા મનને જીરૂસો આવતા ઉપરનો લેખ મારાથી લખાયો છે; જો કદાચ એમાં કંઈ અયોગ્ય લખાયું હોય તો મહેને દરગુજર કરશો.

જે પુરૂષોનો સંસાર ઉપર પ્રમાણે ચાલે છે, તેમની સ્થિતિ દયા-જનક છે કે નહીં ?

(૪)

હિન્દુ વિધવાનું જીવન ઉપયોગી કેમ થઈ શકે ?

પ્રિય માતા પિતાઓ તથા બંધુ ભગિનીઓ:-હિન્દુ વિધવાનું જીવન ઉપયોગી કેમ થઈ શકે એ બાબતમાં મારી સમજશક્તિ ધણી ઓછી છે. એટલે યોગ્ય માર્ગ બતાવી શકીશ કે નહિ તે કહી શકતી નથી, છતાં જે થોડા માર્ગો બતાવું છું તે મારા સુઘ વડિલો ધ્યાનમાં

લઘુ તે પ્રમાણે વિધવાઓનું જીવન સુધારવા પ્રયાસ કરશે તો પણ અનાથ વિધવાઓના નિરર્થક જીવનને ધણા ફાયદા થશે એમ મારું માનવું છે. પ્રિયજનો, પહેલાં આપણે હિન્દુ વિધવાઓની સ્થિતિ હાલમાં કેવી છે તે તપાસીશું.

હિન્દુ વિધવાઓની સ્થિતિ.

ધણી જગ્યાએ આપણે જોઈએ છીએ તો વિધવાઓની સ્થિતિ ધણીજ ભયંકર અને દયાજનક જોવામાં આવે છે. કેટલીક વિધવાઓને પેટપુરતું ભોજન આપવાને પણ સંબંધીઓ આનાકાની કરે છે. આપણામાં વિધવાઓને સળગતી સગડીનું રૂપ ધારવામાં આવે છે. તે બિચારીનાં બળતા હૃદયની દયા ન જાણતાં અનેક જાતનાં કઠણુ વચ્ચે તેને કહેતાં, અને ધણીક રીતે તે બિચારીઓને સંતાપતાં આપણે જોઈએ છીએ. કોઈએ એમ ન ધારવું કે આ ટીકા હું અમુક કુટુંબ કે અમુક જાત ઉપર લખું છું. તેમ મારું કહેવું કાંઈ એમ નથી કે સર્વે ઠેકાણે વિધવાઓની સ્થિતિ આવીજ હોય છે. પણ કેટલીક જગ્યાએ આ પ્રમાણે વર્તન થતું જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી વિધવા થઈ તેમાં જાણે તેનોજ દોષ હોય એમ આપણા લોક સમજે છે; ને તેને ખરાબ પગલાંની વિગેરે અનેક કુશબ્દો કહેવામાં પાછા હકતાં નથી.

પ્રિયજનો, વિચાર કરો કે વૈધવ્ય આવવાથી તે બિચારીનું હૃદય તો શોક રૂપી અગ્નિમાં ડુબેલું હોય; અને વળી તેમાં આવી જાતના તેના ઉપર દુઃખ નાંખવામાં આવે, પછી તેની શક્તિ સારાં કાર્યો કરવાને ક્યાંથી ખીલી શકે ? નહિજ ખિણે. પણ ઉલટું તેનું મન બહુ મુંઝાતાં અકાર્ય કરવામાંજ સુખ માનશે.

જ્યારે કેટલીક જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે વિધવાઓની સ્થિતિ જોવામાં

આવે છે ત્યારે ધણીક જગ્યાએ તેનાથી ઉલટું જ દૃષ્ટિએ પડે છે. કેટલાક માતાપિતા વિધવા છોકરીને ધણીજ લાડ લડાવે છે તેને સાઈ શિક્ષણ આપવાને સાઈ ધ્યાન રાખવાને બદલે, રખેને બહેનને આમ કહેતાં ઓછું આવશે, કે રખેને બહેનને શિખામણ દેતાં ખોટું લાગશે, એ તરફ વધારે ધ્યાન અપાતું જોવામાં આવે છે. ખોટું લાગશે કે ઓછું આવશે આવી ખઠીકથી કેટલાક માતા પિતાઓ છોકરી ગમે તેમ વરતે કે ઘરમાં ગમે તેટલો કલેશ કરે પણ એક શબ્દ તેની વિરુદ્ધ બોલતાં નથી. અને આવી તેમની ભૂલોને લીધે છોકરી છેકજ સ્વતંત્ર બની જાય છે; અને પોતાની મરજી મુજબ વરતવાની ઇચ્છા કરે છે. પ્રિય-જનો, મ્હાઈ એમ નથી કહેવું કે માતા પિતાઓ વિધવા બાળાને લાડ ન લડાવે. માતા પિતા નહિ લડાવે તો પછી તેને બિચારીને આ સંસારમાં ખીજું કાણુ છે કે તેના ઉપર મમતા રાખશે ! પરંતુ મ્હાઈ કહેવું એમ છે કે એકદમ બેહદ જીલમ અથવા લાડ એ બેમાંથી એકકે ચીજ તેનું જીવન સુધારી શકશે નહિ.

જો તમે વિધવાઓનું જીવન સુધારવા અને ઉપયોગી બનાવવા ચહાતા હો તો ઉપરની બેઉ રીતિને ત્યાગ કરવી જરૂરની છે. જેમ મહેતાજી છોકરાઓ ઉપર બહુ દાખ રાખવા જાય છે તો છોકરાઓ આનંદ રહિત થવાથી સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકતા નથી; તેમજ મહેતાજી જરાએ દાખ ન રાખે તો છોકરાઓ મનમાં આવે તેમ વર્તે અને અભ્યાસ વધારતા નથી. એવીજ રીતે જો તમે વિધવાઓને બહુ દુઃખી કરશો તો તે બિચારી દુઃખને લીધે પોતાના જીવનનું કંઈ પણ સાર્થક કરી શકશે નહિ. તેમજ જો બહુ લાડમાં રાખશો તો મોજમજા સિવાય ખીજું કંઈ પણ કરવું તેને ગમશે નહિ. માટે પ્રિય-જનો, ઉપરના બેમાંથી કોઈ પણ રસ્તો વિધવાઓ માટે ભૂલે ચુકે

પસંદ કરશે નહિ. અને એને સારી કેળવણી આપશે, અને સદા માનની દૃષ્ટિથી જોશે.

વિધવા પ્રત્યે કુટુંબીઓની ફરજ.

પ્રિયજનો, દરેક વિધવાઓ પ્રત્યે તમારી ફરજે શું છે તે તમારે સમજીને બાળવવી જોઈએ. તેઓની સાથે સદા મમતાથી વર્તીને તેમની બૂલ હોય તે ધીમે ધીમે યુક્તિથી સુધારવી, તથા તેમના મનનું વલણ જોમ અને તેમ સારા પુસ્તકો વાંચવા, તથા મંદિરે મંદિરે દોડવાને બદલે ધરમાંજ પ્રભુ ભક્તિ કરવા તરફ વાળવું, ને તેઓને તેઓના ધર્મો સારી રીતે સમજાવવા; તેનું મન જોમ પરમાર્થમાં જોડાય તેવા ઉપદેશો આપવા. જે પોતાથી ન બની શકે તો કોઈ વૃદ્ધ અને જ્ઞાનવાન શિક્ષક પાસે શિક્ષણ અપાવવું. સદાએ તેનો સંગ કેવા માણસમાં છે તેની સંભાળ રાખવી. જોમ અને તેમ સારા માણસમાં તેનો સહવાસ વધે એવી રીતે કરવું.

તેનું મન આત્માના અમરપતિ (શ્રી હરી) તરફ ભક્તિ વાળું થાય, અને તેનો નિર્મળ પ્રેમ તે પતિમાંજ રહે એવી રીતનું શિક્ષણ આપવું. તેને ધરમાં ગોંધી ન રાખતાં શિક્ષણ લેવા લાયક મેળાવડાઓ મળતા હોય, કે જ્યાં ખોટી નિંદા કુથલી ન થતી હોય, એવી જગ્યાએ જવા આવવાની છુટ આપવી. તેની ઉપર દયા દૃષ્ટિ રાખીને તેના સંકટો દુર થાય એમ કરવું.

વિધવાએ કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ.

વિધવાઓએ હમેશાં ધરમાં જે વડિલ હોય તેની આગા પ્રમાણે વર્તીને પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરતાં રહી, પોતાના કુટુંબીઓની સાથે રહેવું.

કદી પણ અને ત્યાં સુધી ઓળખાણે એકલા સ્વતંત્ર પણે રહેવાની

ધમ્મ કરવી નહિ. કેમકે મનુ ભગવાન પણ આજ્ઞા કરે છે કે:—

બાલ્યા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધ્યા વાપિ ચોષિતા ।

ન સ્વાતન્ત્ર્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥

(મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૫, શ્લોક ૧૪૭.)

બાળક, જુવાન, અથવા તો વૃદ્ધ સ્ત્રીએ ઘરમાં કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્ર પણાથી કરવું નહિ.

વળી મનુભગવાન કહે છે કે:—

બાલ્યે પિતુર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્યયૌવને ।

પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે નાર્હતિ સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતામ્ ॥

સ્ત્રીએ બાલ્યવયમાં પિતાની આજ્ઞામાં રહેવું, જુવાન વયમાં પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, અને પતિ મરી ગયા પછી પુત્રોનાં રક્ષણમાં રહેવું, પરંતુ સ્ત્રીએ સ્વતંત્રતા ભોગવવી નહિ.

મંદિરે મંદિરે દર્શન કરવા સારું દોકવાના કાંઈ મારવાને બદલે ઘરમાં રહીને શુદ્ધ મનથી પ્રભુભક્તિ કરવા સર્વ બહેનોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ: કેમકે,

કુરુતે ગંગાસાગરગમનં વ્રતપરિપાલનમથવા દાનમ્ ।

જ્ઞાનવિહીને સર્વમનેન મુક્તિર્નભવતિ જન્મ શતેન ॥

(ચર્પટ પંજરિકા.)

અર્થ:—ગંગાસાગરમાં ગમન કરવાથી અથવા વ્રત (નિયમો) નું પાલન કરવાથી, અથવા (દેશ, કાલ અને પાત્રનો વિચાર કર્યા વગર) દાન દેવાથી, અથવા એ સર્વ કરવાથી પણ સો જન્મે જ્ઞાન વિના જીવની મુક્તિ થતી નથી. માટે પહેલાં મનને શુદ્ધ કરવું. જ્યાં સુધી મન પવિત્ર નથી, ત્યાં સુધી જોઈએ તો મંદિરોમાં દરશન

કરો, કે સાધુસંત અથવા આચાર્યોની સેવા કરો, પણ તેમાંથી કંઈ પણ લાભ થશે નહીં, પણ ઉલટો કેટલીક વખત ગેરલાભ થવાનો સંભવ રહેશે.

વળી વિધવા બહેનોએ એમ ન સમજવું કે આપણી જીંદગી નિર્રથક છે. અલગ્યતં સંસાર સુખને સાફ આપણી જીંદગી નિર્રથક છે. પણ જો આપણે ધારી શકીએ અને આપણા કુટુંબી તરફથી સહાયતા મળી શકે તો આપણી નિર્રથક સમજતી જીંદગી પણ ઉપયોગી થઈ શકે છે. આપણે લોકોપયોગી ધણાં કાર્યો કરી શકીએ, ને સંસારને ભાર રૂપ નહીં, પણ મદદ રૂપ થઈ શકીએ.

આપણને કદાચ કોઈ તરફથી સહાયતા ન મળી શકે કે આગળ પડતાં પરમાર્થ વગેરે કાર્યો કરવાને આપણી બુદ્ધિ ચાલી ન શકે તો પણ શું ? શુદ્ધ ભક્તિ તથા સદાચાર વગેરે આપણા ધર્મો પાળવાને તો આપણે પ્રયત્ન કરવોજ જોઈએ; એમાં કાંઈ આપણને કોઈની ખાસ સહાયતા માગવાની જરૂર પડે તેમ નથી, કે જેથી કરીને આપણે નિરુપાય થઈને બેસી રહેવું પડે. સદાચાર પાળવો કે ન પાળવો, પ્રભુ ભક્તિ કરવી કે ન કરવી તે સર્વ વાતો આપણા હાથમાં છે. માટે તે તરફ લક્ષ આપવા ચૂકવું જોઈતું નથી.

વિધવાઓનું જીવન ઉપયોગી કેમ થઈ શકે.

પ્રિયજનો, જો તમે વિધવાઓનું જીવન ઉપયોગી કરવા ચહાતા હો તો, ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તેને શુભ શિક્ષણ આપવાને આગ્રહ રહિત થાઓ.

તેના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપી દીપકનો પ્રકાશ કરીને તેના અજ્ઞાન રૂપી અંધકારને દૂર કરો કે જેથી કરીને તેના મનનો મોહ તથા મળ નાશ પામે; તેના હૃદયમાં હિન્દુ તથા ખ્રીસ્તી વર્ણની એવી ભગિનીઓની

છાપ બેસાડો, અને તન, મન તથા ધન પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, તેઓને શિક્ષણ આપવાં, તથા પ્રસંગ આવે ઉપયોગી થઇ શકે તેવા હુન્નરો શિખવવાને સાઈ સહાયતા આપો. તેઓનો તિરસ્કાર કરી તેના દુઃખી હૃદયને વધારે દુઃખી કરવાને બદલે માનની દૃષ્ટિએ જોઇ તેને શાન્તિ આપો. અને તમે ધારશો તો, જેમ કેટલાક લોકો કહે છે, કે વિધવાઓ તો ગૃહનાં બાળકોની માતા મરી દેશની માતા બને છે તે તેઓનાં વાક્યને સત્ય કરી શકશો. જે તમે વિધવાઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશો તો તે પોતાની જીંદગીનું સાર્થક કરી શકશે, અને સંસારની અનેક મોહરૂપી જાળમાં કદી પણ ફસાશે નહિ; લોભ લાલચમાં લપટાશે નહિ. સંસાર માયાથી હમેશાં વિરક્ત રહી પાપાયરણથી તેનું મન હમેશાં દુર રહેશે.

જે તમે વિધવાઓને બીજા કોઇ વિષયોનું સારી રીતે જ્ઞાન આપશો તો તે કાર્યમાં પણ તે પોતાનું જીવન તેવીજ રીતે ઉપયોગી કરી શકશે. દાખલા તરીકે જે તમે તેને વૈદકનું જ્ઞાન આપશો, તો તેમાં પણ જેમ બીજા કોમોની કેટલીક સુઝ બહેનો એ જ્ઞાન સંપાદન કરીને અનેક રીતે પરોપકાર કરે છે, તેમ તે પણ કરી શકશે. શિક્ષકનું જ્ઞાન સારી રીતે આપ્યું હોય તો બીજા અબણ બહેનો તથા બાળાઓને શિક્ષણ આપી તેમની જીંદગી સુધારવામાં ઉપયોગી થઇ શકશે.

હુન્નર કળાનું જ્ઞાન આપ્યું હશે તો જે બીજા રંક અને હુન્નર કળાથી અજ્ઞાન બહેનો જેની પાસે પૈસા અથવા કોઇ જાતની આવકત ન હોવાથી બીજામાંગી પેટ ભરે છે, એવી દુઃખી બહેનોને હુન્નર શિખવી તેનાં કષ્ટ કાપવામાં ઉપયોગી થઇ શકશે.

વિધવા બહેનો, જે તમે તમારી જીંદગી ઉપયોગી કરવા માંગતા હો તો તમારા અંતરને પવિત્ર કરો. તમારું જીવન પરમાર્થનેજ સાઈ છે, એમ સમજીને જે વિષય તરફ તમારા મનનું વલણ હોય અને

તમને જે વિષયમાં એમ લાગતું હોય કે હું થોડો પણ પરમાર્થ કરી શકીશ તો તે વિષય સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી શિખવો જોઈએ, અને બનતી રીતે બીજાને ઉપયોગી થવાનાં પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

જો તમે પૈસે સુખી હો તો રોકાને પૈસાની સહાયતા આપવામાં ઉપયોગી થજો; વૈદક જ્ઞાનમાં કુશળ હો તો અનેક નિર્ધન બનાથ રોગીઓના રોગ, પૈસાના ક્ષોભ વગર, દુર કરવાને યત્ન કરવો. જો વિદ્યામાં પ્રવીણ હો તો અભણતાને લીધે બીજા બહેનો દુઃખી થતી હોય તેના દુઃખ કાપજો; એ વિગેરે જે વિષયનું તમારી પાસે જ્ઞાન હોય તે વિષયથી તમે બનતી રીતે બીજાને ઉપયોગી થવા પ્રયત્ન કરજો. તમે જ્ઞાની બનીને પછી બીજાનું અજ્ઞાન કાપવાને બનતી રીતે પ્રયત્ન કરજો. મેં તો અને થોડાજ વિષયો બતાવ્યા છે. આના કરતાં પણ તમો ધારશો તો અનેક જાતનાં જ્ઞાન મેળવી તમારી જીંદગી ઉપયોગી કરી શકશો, ને આ ભારત ભૂમિને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકશો.

(૫)

શ્રી પ્રણય પ્રભુની પ્રાર્થના.

હે પ્રાણપ્રિય પતિ ! હે સુખ સાગર ! હે કૃપાળુ ! હે દેવના દેવ ! હે મારી આશાના ભંડાર ! મારા શિરછત્ર સ્વામી ! તમારે શરણે આવેલ આ પામર જીવને ઉગારજો.

હે દયાળુ ! આ તન, મન તથા સર્વસ્વ આપનુંજ છે. આ દેહ તમારીજ સેવા કરવાને સાઈ છે. હે દેવ ! સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં સંસાર સાગરનાં જીવ તમે તારજો.

હે નાથ ! તમે જ્ઞાનનો ભંડાર છો. હે દયાળુ ! હું ગોથાં ખાનાર

રંક પ્રાણી છું. તેને કૃપા કરીને, હે પતિ ! કૃપા કરીને મારા હૃદયમાં ગાનરૂપી દીપકનો પ્રકાશ પાડી, મારા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરજો. મારા હૃદયના અપવિત્ર મળોનો નાશ કરનાર તમેજ છો. મને આ સંસારમાંથી પાર ઉતારનાર તમેજ છો. તમારા વિના ખીજું કોઈ પણ મને આ સંસાર સાગરમાંથી ઉતારે અને પોતાને શરણે રાખે, એવું મારી દૃષ્ટિએ પડતું નથી.

હે પ્રિયનાથ ! તમને બળ્યા વિના તથા તમારી સેવા વિના શુભ ગતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તમારી કૃપા વિના આ રંક પ્રાણી પ્રણય લોકને વિષે કોઈ પણ સ્થળે સુખ શાંતિનો અનુભવ કરવાને અશક્ત છે.

હે ! પ્રભુ ! હે કરુણાળુ ! હે પ્રિયનાથ ! આ શરણે આવેલ રંક પ્રાણી ઉપર કરુણા દૃષ્ટિએ જોજો, હે પતિ ! મારા અનેક અપરાધોને ક્ષમા કરજો, અને મારે સારું આ સંસાર સાગર તરવાનાં નાવ રૂપ થજો.

હે દયાસાગર ! મારા મસ્તિકના મુકુટરૂપ પ્રિય પતિ ! આ જીંદગી તમારી પવિત્ર સેવા વિના વ્યર્થ છે. મારી જીંદગીનું સાર્થક તમારા-માંજ સમાયેલું છે. માટે હે પ્રાણુવલ્લભ ! કૃપા કરીને આ રંક અજ્ઞાન પ્રાણીને દયાથી ઉગારવા તત્પર થજો.

હે દેવ ! તમારી ભક્તિ વિના આ સંસારના સર્વ સુખ સંપત્તિ વ્યર્થ અને અંતરમાં માત્ર દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

હે ! દેવના દેવ ! પ્રિય સ્વામી ! તમારી ગતિ અકળ છે તમને ગાન દૃષ્ટિથી બળ્યા વગર હું તીર્થ, વ્રત કે દાન જે કંઈકરીશ તે સર્વ મિથ્યા છે. માટે કૃપા કરીને મારા અજ્ઞાનનું હરણ કરો.

હે પ્રભુ ! આ રંક પ્રાણીની થોડી પ્રાર્થનાને ધણી માનીને તેના તરફ દયા દૃષ્ટિથી જોજો. અંતરના દુષ્ટ મળને કાપી નાંખજો.

હે હમાસાગર ! હું ફરી ફરીને શું વિનવું ? તમારી પ્રાર્થના કેવાં વચનોથી કરવી, તેની બુદ્ધિ મારામાં નથી તો હું તમારી શું પ્રાર્થના કરી શકું ? મારી મતિ છેકજ થોડી છે. માટે દયાળુ પતિ ! મારા અનેક અપરાધો સામું અથવા આ પ્રાર્થના કરવામાં જે કાંઈ ભૂલ આવી હોય, તેના સામું ન જોતાં, મારો-આ સાર વગરના તથા મોહ માયા અને અનેક દુરગુણોથી ભરેલા-સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરજો.

(સુંદરી સુબોધ, જુલાઈ ૧૯૧૫.)

(૬)

પત્ની ધર્મ.

અહંકાર, કામ, ક્રોધ, તથા લોભનો ત્યાગ કરી, પતિની સેવા કરવી. ઇર્ષ્યા છોડી દઇ, મનને વશ કરી, પતિ જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવું. દૂરથી બોલાવે અગર ઇસારો કરે તો તરત પતિની પાસે હાજર થવું. તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવું. પતિને ખોટું લાગે એવું કાંઈ બોલવું નહિ. પતિની મરજી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. સદા શુદ્ધ અંતઃકરણથી પતિની આગ્રા પાળવી. નકારે ઠેકાણે ઉભા રહેવું નહિ. જે સ્ત્રી લોકમાં કલંકિત કે નકારી ગણાતી હોય, તેની પાસે કદી બેસવું નહિ, તેમ તેની સાથે બોલવું પણ નહિ. પોતાના પ્રાણ પતિ વિના દેવ, મનુષ્ય, ગાંધર્વ કે વિદ્યાધર, ગમે તેવા રૂપાળા, યૌવનવાળા અને વસ્ત્રાલંકારથી શોભિતા હોય, તો પણ તેને તુચ્છ ક્ષેપવા. પતિ જમ્યા પછી જમવું. અને પોતાના મનમાં બાંધવું કે, આ

જગતમાં સ્ત્રીની શોભા પતિ છે. પતિ વિનાની સ્ત્રી શોભતી નથી, પતિ વિનાની સ્ત્રીનો સર્વ સંસાર શોકતું કારણ છે. આ સંસારમાં સ્ત્રીને સુખ માત્રનો હેતુ પતિ છે. પતિથીજ સ્ત્રીને સર્વ પ્રકારનું સુખ અને સૌભાગ્ય છે. પતિ વિના સ્ત્રીનો જન્મ નિર્રથક છે. આવું વિચારીને મન, વચન અને કાર્યોથી પતિની ભક્તિ કરવી. અંતઃકરણમાં ભાવ રાખી પ્રેમ પૂર્વક પતિની સેવા કરવી. આમ કરવાથી પતિ વશ થાય છે, અને સ્ત્રીની ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. પતિને વશ કરવાની ખરેખરી વશીકરણ વિદ્યા આજ છે. આક્રી તો સર્વ પાણીના પરપોટાં પકડવા જેવાં ખોટાં ફાંફાં છે ! ઉપર બતાવેલી વિદ્યા મુકીને જે કોઇ પણ અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ જોગી, જતિની મદદથી કે દ્વારા ચિઠ્ઠીથી પતિને વશ કરી સુખ લેવા ઇચ્છે છે, તે તો ઉલટી સુખને બદલે પોતાને હાથે કરીને દુઃખજ બોરી લે છે.

(સુંદરી સુખોધ-શુદ્ધાધ ૧૯૧૪.)

(૭)

સારમેય કુમારની વાગ્બાણવૃષ્ટિ.

(એમના પત્નીથી છોકરો માંદો હોવાને લીધે
રસોધ માડી થઈ.)

કેમ ? હજી રસોધ થઈ નથી ને ? કેટલા વાગ્યા ? અત્યાર સુધી શું કરતી હતી ? સાળું બહારથી બળ્યાંબળ્યાં થાંમ્યા પાંમ્યા આવીએ ત્યારે ઘરમાં તો ખાવા પીવાનાએ ઠેકાણું ન બળ્યાં હોય ! તમને ઐરાંઓને કંઈ કોઈ જાતની ચિંતા છે ? કમાવવા જવું પડે

તો ખબર પડે ! ઘરમાં બેઠા બેઠા ખાઓ ને એક રાંધવા સિવાય નહિ કંઈ કામ કે નહિ કોઈ જાતની ફિકર, છતાંએ રસોઈ વખત-સર ન થઈ શકે ?.....શું ? છોકરાને સાઈ નહોતું તેથી મોડું થયું ? જહાનમમાં ગયો છોકરો, અને જહાનમમાં જાઓ તમે ! શું છોકરો માંદો છે તેથી કંઈ તેને તમારા હાથ પકડી રાખ્યા હતા ? કે રસોઈ કરવાની ના કહી હતી ? એ તો બધાં જહાનમાં કાઢવાનાં ! પણ યાદ રાખજો કે તેથી હું કંઈ સમજી જઈ એમ નથી ? હું ધાન ખાઉં છું, કાંઈ ધૂળ ખાતો નથી ! રસોઈ કરવી તેમાં તે શું મોડું કામ છે ? એક અડધા કલાકની રસોઈ ! કોણ જાણે શું એ જ્ઞેનપણીઓની જોડે વાતો કરવા બેઠી હશે ! તને કંઈ વિચાર થાય છે કે ધણી બિચારો નોકરી ધંધેથી થાક્યો પાક્યો, લુખ્યો તરસ્યો આવશે ! તમને શા વાસ્તે તે વિચાર કરવો જોઈએ ! તમને તમારે વગર મહેનતે ખાવા, પીવા, પહેરવા, ઓઢવા બધુંએ મળે છે, એટલે એ વિચાર કરવાની શું ગરજ હોય ? એક છોકરો માંદો તેમાં તો બાઈ સાહેબથી રસોઈ વેળાસર ન બની શકે ? છોકરાંવાળા થયા તેથી કંઈ ન્યાય કરતાં હશે, ખરૂં ? દુનિયામાં કોઈને કંઈ છોકરાં થતાં હશે ? એક તને નવાઈનોજ છોકરો છે. ઐરાંઓતો પુરૂષનાં જીવલેણદાર છે !.....

શું ? રસોઈ થઈ ગઈ છે ? હવે શું કરી થઈ ગઈ તેને ? બૂખ મરી ગયા પછી શું ખાવાનો હતો ? મને આવી ખબર હતે, તો હું મારે કરસે પણ ખાઈ આવતે. બધું તારૂં ખાવાનું ! રીસમાં ને રીસમાં જેવી તેવી રસોઈ કરી મુકી હશે ! કોઈમાં મીઠું નહિ હોય, ને મીઠું હશે તેમાં મરચું નહિ હોય ! હવે જેવું તેવું માથા ઉતારતું કરીને મુક્યું હશે !.....શું કહ્યું ? ખાઈ જુઓ ? શું કપાળ તારૂં

ખાઇ જોઉં ? આ તમારા મોઢાં ઉપરથીજ તમે કેવી રસોઇ કરી મુકી
 છે તે સમજાઇ શકાય છે. હવે ખાધેથી શું વધારે છે ? મારે તો
 નથી ખાવું; તમે તમારે ખાઓ ને પીઓ. હું તો તમને પરણ્યો
 ત્યારથીજ ખાઇ પી ચૂક્યો છું ! હવે શું ખાવાનું બાકી રહ્યું છે ?
 હવે તું શું ખવડાવવાની હતી ? મારે તો કાંઇ બળેલું ઝળેલું ને
 કાચું સડેલું ખાવું નથી !.....શું ? ન જમું તો તારે એ નથી
 જમવું ? ન જમવું હોય તો રહેવા દે. નહીં જમે તેમાં મારા ખા-
 પનું શું જશે ! કાંઇ મારે સાંઈ જમવાની છે ! હું કાંઇ એવો ખા-
 યલો નથી કે તારા કાલાવાલા કરું ! સત્તર વખત ગરજ હોય તો
 ખાજે ! પોતાને ભુખ નહીં હોય તે નહીં ખાવું હોય ! કંઈ મ્હારે
 સાંઈ ભુખી રહે એવી નથી ! ને ભુખી રહે તોએ મને શું ? હું
 થોડેજ કંઈ કહું છું કે નહીં જમતી !.....શું ? ' તમે ના કહેતા
 નથી, પણ તમે જમતા નથી તે ? ' હું જમતો નથી તેમાં તારું
 શું ગયું ! હું ભુખ્યો રહીશ તેમાં તારા જીવને શું દુઃખ થવાનું
 છે. ત્યારે ત્હારે ખાવું હોય તો ખા, ને ન ખાવું હોય તો બેસી રહે.
 કંઈ ખાશે તેમાં મારા ઉપર ઉપકાર નથી કરવાની. સમજીને ? એવો
 ખોટો મિનસ મ્હારી આગળ નહીં ચાલે. હું તો મ્હારે આજથી
 લાંબામાં જમવા જઈશ. તારાથી વખતસર ન બને તો હું કંઈ તારા
 વિના ભુખ્યો નથી મરી જવાનો. તારે જવું હોય તો જ તારે
 પીયર. હું તો જાણું છું સ્તો-કે તને પીયર જવું છે. તેથી તે મને
 આવી રીતે યજવવા માંડ્યો છે.

(૮)

સત્સંગ પ્રતાપ.

વિમળા—રસિલા જ્ઞેન, આ આપણી જોડે મોતી જ્ઞેન રહે છે, તે આવ્યા ત્યારે તો કેવા મીઠજી હતા, અને બધા સાથે લડતાંતા. પણ હમણાં થોડા દિવસ થયા તો સુધરી ગયા જણાય છે.

રસિલા—જ્ઞેન, એ તો એમના સાસુનો પ્રતાપ છે. એ સ્વભાવનાં બહુ સારાં છે, અને તેને રોજ સારી શિખામણુ આપે છે.

વિમળા—શું ? આટલા દિવસમાં તે એવી શિખામણુ લાગી જતી હશે ! ને માણસ સુધરી જવું હશે ! જ્ઞેન, મને તો નવાઈ જેવું લાગે છે.

રસિલા—જ્ઞેન, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. સત્સંગનો પ્રતાપજ એવો છે. તમે રત્નાકરની વાત વાંચી છે ? તેનો સ્વભાવ કેવો રૂંદ હતો, પણ તેને એક વખત મહાત્મા નારદજીનો સંગ થયો, તેમાં તે કેવો સુધરી ગયો.

વિમળા—ના, જ્ઞેન, મહેં એ વાત વાંચી નથી. એ કાણુ હતો ?

રસિલા—રત્નાકર મૂળ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો, પણ કોઈ કારણથી તે બીલને ત્યાં ઉછર્યો હતો. એ મ્હોટો થયો, ત્યારે બીલ લૂંટારાએ ધનુર્વિદ્યામાં તેને નિપૂણ કરી, લૂંટ-ચોરી કરવા શીખવ્યું હતું; અને તેને એક બીલડી સાથે પરણાવ્યો હતો. તેને સંતતિ પણ થઈ હતી. ગુજરાન અર્થે તે લૂંટનોજ ધંધો કરતો હતો, અને કોઈ માર્ગમાં આવતું જવું હોય તેને મારી નાંખી, તેવું સર્વસ્વ લઈ લેતો. એવા તેના ધાતકી કૃત્યથી ચારે તરફ ત્રાહે ત્રાહે થઈ રહ્યું હતું. અસખ્ય

મનુષ્યોને તેણે ધાતકી પણે મારી નાંખ્યાં હતાં. પછી એક વખત નારદજી શ્રુતા કરતા ત્યાં આવ્યા. તે વખતે રત્નાકરે તેમને પણ મારી નાંખવાની તૈયારી કરી. પરંતુ આ મહાત્માની આશ્ચર્યકારક દૈવીશક્તિના પ્રભાવથી તલવાર હાથમાંથી પડી ગઈ.

નારદજીને રત્નાકર ઉપર દયા આવી. મોઠા પુરૂષ પોતાની મહત્તા કદી મૂકતા નથી. તે તો અપકાર કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરે છે. તેનો અનુગ્રહ કરવાના હેતુથી બોલ્યા કે: “તેં કેટલાં બધાં પાપ કર્યા છે?—તારા પાપની સીમા કેટલી અપાર છે તે તું જાણે છે?” —એમ કહી તેનાં અસંખ્ય પાપનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. પછી કહ્યું કે, “તું આ પાપ શા માટે કરે છે? ખરે! તું જેને સાઈં આવું ધોર કમ કરે છે તે સ્ત્રી પુત્રાદિ તારા પાપના ભાગીદાર થવાનાં નથી.” રત્નાકર હસીને બોલ્યો કે—“મારે વૃદ્ધ માઆપ છે, સ્ત્રી પુત્રાદિ છે, હું લૂંટા-રાનો ધધો કરી જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરું છું, તે સર્વે અમે સાથે મળી ખાઈએ છીએ. તો એ મહારાં પાપમાં ભાગીયા અવશ્ય થશેજ.” મહર્ષિ નારદજીએ કહ્યું કે:—“તું ત્યારે ઘેર જઈને પૂછી આવ કે તેઓ પાપમાં ભાગીદાર થશે કે નહિ! તું ફિકર ન રાખીશ. તું આવીશ ત્યાં સુધી હું અહિંજ ઉભો રહીશ.”

મહર્ષિનો પ્રતાપ જોયો, તેથી રત્નાકરને તેનું બોલવું સત્ય લાગ્યું. તે પોતાને ઘેર ગયો. ઘેર જઈ પ્રથમ તેણે વૃદ્ધ પિતાને પુછ્યું કે, “તમે મારા પાપમાંથી ભાગ લેશો કે નહિ?” ત્યારે વૃદ્ધે કહ્યું, “મૂર્ખ પુત્ર! તું કેવી વાત કરે છે? તને આ વાત કોણે કહી?—એ તો જે કરે તેજ ભોગવે. કોઈ ખીજનું પાપ લેજ નહિ. તું જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે મેં કેટલાં દુઃખો ભોગવીને તારું પોષણ કર્યું છે, એ સર્વ પાપમાં શું તું ભાગીયો થયો છું? નહિજ. હાલ અમારું પાલન—પોષણ

કરવાની તારી ફરજ છે, તે પ્રમાણે તું કર. ” રત્નાકર પિતાનાં વચન સાંભળીને શરમાઇ ગયો, અને માથું નીચું કરીને માતા પાસે ગયો. માતાએ કહ્યું:-“ મેં તને ઉદરમાં ધારણ કરી, બચપણથી પાળી પોષી મોટો કર્યો છે; મારા રતનનું પાન કરાવ્યું છે. માતાના એક દિવસનું ઝણ પણ કોઇ ફેડી શકે એમ નથી. મૂર્ખ પુત્ર ! હું વૃદ્ધ થઇ છું. હાલ મારું પાલન કરવું એ તારી ફરજ છે. હું શામાટે પાપમાં ભાગીદાર થાઉં ? ” રત્નાકર માતાના આ વચનથી વધારે શરમાઇ ગયો અને પોતાની સ્ત્રી પાસે આવ્યો. તેને પણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, “ તમે મને ગ્રહણ કરી છે. મારું ભરણ પોષણ અને રક્ષણ કરશો, એ હું જાણું છું. હું તમારા પાપમાં ભાગ શા માટે લઉં ? તમને લૂંટવાનું ને ઘાતકી કામ કરવાનું કોણે કહ્યું છે ? ” એ પછી તેણે પુત્રાદિને પણ પૂછ્યું, પણ કોઇ પાપમાં ભાગીદાર થયું નહિ. તેથી નિરાશ થતો, પાપથી બચ પામતો, અને દીન મુખે મુનિવર નારદજી પાસે તે આવ્યો. મુનિનાં ચરણમાં પડી, સર્વ વાત કરી બતાવી. કરેલાં પાપનો પરતાવો કરી કહેવા લાગ્યો કે, “ હું આપને શરણે આવ્યો છું મને પાપથી મુક્ત કરી કૃતાર્થ કરો. ”

મહર્ષિએ રત્નાકરને પાપથી મુક્ત થવાને ઉત્સુક જ્ઞેય સરોવરમાં તેને સ્નાન કરવાને મોકલ્યો. રત્નાકર સરોવરમાં જઇ જીવે છે, તો પોતાની પાપી નજરે સરોવરનું સંવ્રણ પાણી સુકાઇ ગયેલું. તેથી પાછો આવી મહર્ષિને સંવ્રણી વાત કરી બતાવી. આ પરથી નારદજીએ જાણ્યું કે રત્નાકરનું પાપ પૂર્ણ થયું છે. તેથી તેનું કલ્યાણ કરવાને કેટલોક ઉપદેશ આપી તેને ઝાડીમાં લઇ જઇ બેસાડ્યો. શિરપર પોતાનાં કમંડલમાંથી પાણી છાંટ્યું, અને રામનામના મહામંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. પણ એ જડ બુદ્ધિ રત્નાકરને તેનો ઉચ્ચાર પણ કરતાં આવડ્યો નહિ.

તેથી નારદજીએ તેને ઉલટો મંત્ર “મરા-મરા”ના જપ કરવાનું
 બતાવ્યું, અને માથે ઝાડનાં પાંતરાં ઢાંકી, અંતરૂધ્યાન થયા. અહિં
 રત્નાકર નિરંતર ધ્યાનપૂર્વક ‘રામ’ નામનો જપ કરવા લાગ્યો, અને
 ઘણો સમય વીતી ગયો. ઉપ તપથી તેને શરીરે ફક્ત હાડપિંજરજ
 રહ્યું હતું. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને બ્રહ્મા અને નારદજી તેની પાસે
 આવ્યા. એના મુખમાંથી કેવળ રામનામનોજ ઉચ્ચાર નીકળતો હતો.
 આસપાસ થઈ ગયેલા માટીના રાફડામાંથી તેને બહાર કાઢ્યો અને
 શુદ્ધિમાં આણ્યો. બ્રહ્મા અને નારદજીને જોઈ, તેમના ચરણમાં પડીને,
 “આપેજ મને રામ નામનો તારક મંત્ર આપી પાપમાંથી મુક્ત
 કર્યો છે,” એ વગેરે વચનોથી સ્તુતિ કરી. બ્રહ્માએ એ વાલ્મિકિ-રાફડા
 માંથી નીકળ્યો, માટે તેનું નામ વાલ્મિકિ રાખ્યું. એ રીતે રત્નાકર
 ત્યારથી વાલ્મિકિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા, અને ઋષિઓમાં ગણવા
 લાગ્યા. કહો સત્સંગનો કેવો પ્રતાપ છે? માટે ડાહ્યા માણસે અને તેટલો
 સદ્ગુણી માણસનો પ્રસંગ રાખવો કે જેથી કરીને તેના સદ્ગુણની
 છાપ પોતાના ઉપર પડે.

વિમળા:—અહો, એ તો સત્સંગનો મહા પ્રતાપ. પણ વાર,
 મોતી બહેનને તેનાં સાસુએ કેવી રીતે સુધાર્યા?

રસિકા:—બહેન, સાસુનો સ્વભાવ સમજી અને શાંત હોવાને
 લીધે, મોતી બહેન જ્યારે છણકો કરે કે મીઠાજ કરી જાય, ત્યારે
 તેઓ કશું પણ બોલ્યા શિવાય સર્વ મુંઝે મોઢે શાંતિથી સહન કરતાં,
 અને જેમ બાળકના અપરાધને કે અજ્ઞાનતાને લીધે ગમે તેમ બોલ-
 વાથી બોલું લગાડતા નથી, તેમજ તેઓ પણ તેને પોતાની પુત્રી
 બરાબર ગણી, તેના બોલવા સામે ગુસ્સો આણતા નહિ; અને પછી
 જ્યારે મોતી બહેનનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો હોય અને તે આનંદમાં

દેખાય, ત્યારે તેઓ તે વખતનો લાભ લઈને તેને ઘણા પ્રેમથી પોતાની પાસે બોલાવતાં અને ધીમેથી શિખામણુ આપતાં—“બેટા, મોતી ! તું આમ કંકાસ કરે તે સાફ ન દેખાય. તું બણેલી છે. માટે જો આ ચોપડી કેવી સારી છે. એમાં સ્ત્રીઓના ધર્મ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ શું છે, તે કેવી સારી રીતે બતાવ્યાં છે ? જો તું તે વાંચ અને અમને પણ સંભળાવ, કે જેથી અમને પણ સારો લાભ મળે.” એમ વારંવાર શિખામણુ આપી તથા સમજાવી, તેની પાસે સતીમંડળ, સુંદરી સુબોધ વગેરે—સ્ત્રીઉપયોગી પુસ્તકો તથા પત્રો વંચાવતાં.

આ રીતે હંમેશાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાથી અને સાસુના ઉત્તમ બોધથી, મોતી બહેનને તેની અસર થવા લાગી. અને તે પોતાની બૂલ ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યાં. પછી જેમ સાસુ ને પતિ કહે તેમ વર્તવા પણ લાગ્યાં છે.

વિમળા:—અહો ! તેનાં સાસુ કેવાં સારાં ! રસિલા બહેન, જો સર્વ સાસુઓ આવી રીતે વર્તે, તો જે આપણા લોકમાં કંકાસ થાય છે, તે બંધ ન પડે ?

રસિલા:—કેમ બંધ ન પડે ? જો દરેક સાસુઓ આવી રીતે વહુની સાથે વરતે તો કદી પણ કંકાસ થવા પામે નહીં. પણ, બહેન, દિકાગિરીની વાત તો એજ છે કે આપણા લોકમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ વહુને ચાકરડી સમાન ગણે છે, અને અનેક રીતે તેનું અપમાન કરે છે. અને વહુ તો પરણીને સાસરે આવી, એટલે પછી તે જોઇએ તો નાની ઉમ્મરની હોય કે મોટી ઉમ્મરની હોય, પણ તે તો પરણી એટલે પછી મોટીજ થઇ ગઇ એમ મનાય છે, અને ઘરનાં દરેક કામની ચિંતાનો સમજો ભાર તેના ઉપર નાંખવામાં આવે છે. પછી કદાચ જો કોઇ કામ ન આવડ્યું કે કોઇ સ્ત્રીજમાં સમજ ન પડી,

તો જોઇ લ્યો એના કળેતા ! જેના મનમાં જેમ આવે તેમ સાસ-
 રીયામાંથી કોઇ પણ કશું બોલવાને બાકી રાખતુંજ નથી. અને
 તેમાં જો વળી કર્મ સંજોગે પરણ્યા પછી બાર મહિનામાં ઘર અથવા
 કુટુંબમાં કોઇ પણ મરી ગયું કે કંઈ પણ નુકસાન થયું, તો નવી
 વહુના પૂરેપૂરા બારજ વાગ્યા ! તે બીચારીને અનેક રીતનાં મ્હેણાં
 સાંભળવાં પડે છે. એક કહેશે કે તારે પગલે મ્હાઈ આ નુકસાન
 થયું; ત્યારે બીજી કહેશે કે તું નકારાં પગલાંની આવી તેમાં માઈ
 આ માણસ મરી ગયું. એવી રીતે કેટલીક અજ્ઞાન બહેનો પો-
 તાની પુત્રી સમાન પુત્રવધૂને સંતાપે છે. પણ તે બહેનોએ વિચાર
 કરવો જોઈએ કે કોઈનું કર્યું કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી. કદાચ કોઈ
 કામ ન આવડ્યું તો સાસુએ વહુને બાળક ગણી શિખવવું જોઈએ,
 અને તેની બૂલ ધીમેથી સુધારવી જોઈએ. વિમળા બહેન, જો સર્વ
 બહેનો મોતી બહેનની સાસુ સમાન વહુની સાથે ને કુટુંબની દરેક
 સ્ત્રીની સાથે વર્તે, તો જરૂર આપણા લોકોના કળિયા ઓછા થાય
 ને આપણી સ્ત્રીઓ સુધરે તથા આપણો સંસાર સુખી થાય.

વિમળા:—બહેન, તમારું કહેવું ખરું છે. પરમેશ્વર સર્વ બહેનોને
 મોતીબહેનની સાસુ જેવી સહયુદ્ધિ આપો. અસ્તુ !

(સુંદરી સુબોધ, જુલાઈ ૧૯૧૪.)

(૬)

ખરું સુખ શાનું ?

જયા:—શાંતા બહેન, આજે તમે આટલા બધા શું વિચારમાં પડી ગયાં છો ?

શાંતા:—બહેન, મને એ વિચાર આવે છે કે સુખ શામાં હશે ?

જયા:—અહો, એમાં તે શું ? સર્વ રીતનું સુખ જોઈએ તો વળી પૈસામાં:—એમાં મોટું વિચાર કરવા જેવું શું છે ?

ચંદ્ર:—જયા, તું ભુલે છે. પૈસાવાળા પણ મણાં છોકરાં હોય વમર દુઃખી જોવામાં આવે છે. માટે ખરું સુખ તો છોકરાં વગેરે કુટુંબી હોય તેને છે.

બાળા:—હા, પણ છોકરાં વગેરે કુટુંબી હોય ન પૈસો ન હોય તો સુખ ક્યાંથી ? માટે ખરું સુખ તો જેને પૈસો અને છોકરાં બધું હોય તેને છે.

શાંતા:—તે બધું તો ક્યાંથી દરેકને હોય ! શું બધું ન હોય તો સુખ નથીજ ?

ગોરી:—કેમ નથી ! જે આપણે એમજ માનીએ તો જગતમાં કોઈ સુખીજ નથી. શાંતાબહેન પૈસા કે કુટુંબીમાં કંઈજ સુખ નથી. આપણે એમાંજ સુખ માનીએ તો તે આપણી મોટી ભૂલ છે. જે એમજ હોય તો આ આપણી જોડે માણેકબહેન રહે છે, તેને પણ પૈસાએ ધણું છે, કુટુંબ પણ મોટું છે, તોએ તે હંમેશાં માંદાં રહે છે તેથી દુઃખીજ દેખાય છે. માટે ખરું સુખ તો—

શરીરે નીરાગી, તે જણે સુખો સદા,

શરીરે રાગી તે, પામે ના સુખ કદા.

માટે બહેન, ખરૂં સુખ તો શરીરે જે નીરોગી છે તેનેજ છે. ત્યાર વિના ક્યાંય પણ સુખ હોય એમ હું માનતી નથી.

ગંગા:—બહેનો, તે સર્વ ચીજ કદાચ હોય તો પણ ધણું દુઃખી જોવામાં આવે છે. જે પૈસામાંજ સુખ હોત તો સતી સાવિત્રી અને સુકન્યા વગેરે સ્ત્રીઓ રાજ સુખ ત્યાગીને તપ કરનારા એવા મુનિ-ઓને શા માટે વરે ? જે કુટુંબીમાંજ સુખ હોય તો બુદ્ધ ધર્મમાં યશોધરા વગેરે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ સર્વ તજ્યું હતું તે શા વાસ્તે તજે ? જે શરીરે નીરોગી હોય તો પણ ધણા માણસો દુઃખી જોવામાં આવે છે તે કેમ આવે !

જ્યા:—જ્યારે આમાંએ સુખ નથી ને તેમાંએ સુખ નથી, એમ કહો છો ત્યારે એમજ કહી ઘોને કે તમને તો કશામાં સુખજ નથી લાગતું.

ગંગા:—ના, બહેન, મારું કંઈ એમ કહેવું નથી.

અંદા:—ના એમ નહીં ત્યારે ખીજું શું ?

બાળા:—ત્યારે શું તમે જોખનમાં સુખ માનો છો ?

ગૌરી:—ના, ના, એતો બસ પતિ સાથે મજા મારવામાંજ સુખ છે એમ માનતી હશે.

ગંગા:—બહેનો, મારું કહેવું કંઈ એમ નથી, કે અમુક ચીજમાં સુખ નથી મારા કહેવાનો અર્થ તો જુદોજ છે.

શ્વાતા:—(સર્વને) બહેનો, તમે વિના કારણે શા વાસ્તે તકરાર કરો છો ? ગંગા બહેન શું કહે છે તે સાંભળો તો ખરાં.

ગંગા:—બહેન, ખરૂં સુખ તો સંતોષમાંજ છે. જુઓ કોઈ પણ સુમ માણસને પુછશો તો તે એમજ કહેશે કે સંતોષી જન સદાએ સુખી. જુઓ મહારાજ ઈર્તઠરિની માનીતી રાણી પિંગળા-સર્વ રીતનું

તેને સુખ હતું. છતાં પણ એને સંતોષ ન રાખ્યો, ને અસંતોષથી નીચ કામ કર્યું તો તેને રાજના તણ જવાથી કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું ? વળી કૈકેયી દશરથ રાજની માનીતી રાણી હતી, ને તેને સર્વ સુખ સાધન હતું. છતાં પોતાનો પુત્ર ગાદીએ નહીં તેથી અસંતોષ રાખ્યો અને તેને ગાદીએ બેસાડવાને સાઈ હઠ કીધી, તેથી તેને કેટલું સહન કરવું પડ્યું ? એમ ધણાં મનુષ્ય સર્વ સાધન છતાં દુઃખી જોવામાં આવે છે. તો માઈ માનવું તો એમજ છે કે સંતોષમાં સદા સુખ છે. જે સદા સંતોષી હોય તેને કળ્યો-કંકાસ કાંઈની સાથે થતાં નથી. અને સર્વની સાથે સદા સંપ રહે છે. સંતોષી મનુષ્ય ગરીબ અવસ્થામાં દુઃખ માનતાં નથી અને ધનવાન હોય તો તેઓ મોહ પામતાં નથી. જુઓ સતી સીતાએ રાજપાટનું સુખ તજીને સ્વામી સાથે વનફળનો આહાર કરવામાંજ વધારે સુખ માન્યું હતું. તેનું મુખ્ય કારણ શું તો સંતોષ છે. કેમકે સર્વ દુઃખનું મુળ અસંતોષજ છે. આ જગતમાં પ્રાણી માત્રનો શત્રુ અસંતોષજ છે. અસંતોષને લીધેજ રાવણ તથા દુર્યોધન જેવાને પોતાના પ્યારા પ્રાણ બોવા પડ્યા હતા. પોતાનાં સર્વ સુખનો નાશ કરવો પડ્યો હતો.

માટે જ્ઞેનો, સુખ તો સંતોષમાંજ છે. જેને અસંતોષ હોય તેને કોઈ પણ ચીજમાં સુખ મળી શકતું નથી. કેમકે અસંતોષને લીધે તેને એક ચીજ મળવાથી ખીજની ને ખીજ મળવાથી ત્રીજીની એમ એક પછી એક ચીજ મેળવવાનો લોભ વધ્યા કરે છે. તેને ગમે તેટલું મળે છતાં પણ પોતાનાં અસંતોષી સ્વભાવને લીધે, તેને કંઈ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ને તે સર્વદા દુઃખીજ રહ્યાં કરે છે.

શાંતા—મંગા જ્ઞેન, આજે તમે અમારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. અને તમે આવી સારી વાત કરીને અમારી અજ્ઞાનતાને કાપી નાંખી છે.

સર્વ—શાન્તા બહેન, તમે પણ આંજો આવી ઉત્તમ વાતની શોધ કરવા માંડી અમને ધણાજ આભારી કર્યા છે.

ગંગા—બહેનો, મને આશા છે કે મારી સર્વે બહેનો આ વાત ન બુલી જતાં ધ્યાનમાં રાખીને, સદા સતોષપણે વર્તશો, અને મનનાં માની લીધેલાં જે દુઃખ હોય તે દુર કરી નાંખશો. અસ્તુ.

(૧૦)

ગોરવના પવિત્ર દિવસો.

મુક્તા—ચાલને પુષ્પા, આઠ વાગી ગયા. બધી છોકરીયો તો નાહીએ ખરી ને દેવો પણ કુટવા માંડ્યો !

પુષ્પા—મુક્તા, દેવો કુટવો એટલે શું ? છોકરીયોને વળા કુટવાનું કેવું ? ને રડવાનું કેવું ? આજે તો આપણી ગોરવ છે. એટલે આપણે આનંદ કરવો જોઈએ.

મુક્તા—આપણુ રમવાનુંજ છે ને, ત્યાંશું આનંદ નથી થતો ? ને. પેલી છોકરીયો કેવી મજા કરે છે.

પુષ્પા—તે શું કરે છે ? આ તેના હાથમાં શું છે ?

મુક્તા—જો તેના હાથમાં એક માટીનું પુતળું બનાવેલું છે.

પુષ્પા—તે પુતળું લઈને આ લોક શા માટે રહે છે ? આ કેવી જાતની રમત છે તે મને સમજાવ.

મુક્તા—જો હવે. આ છોકરાની એક છોકરી, માધું, એમ કહેશે ખીજીઓ બહેન, બાબી, માશી, વહુ વગેરે સંબંધીઓની જેમ થશે. અને તે પુતળાનું નામ દેવો છે એમ કહેશે. પછી જેમ મરેલા માણુ-

સને બાંધી લઈ જાય, તેમ તેને પણ લઈ જશે. અને પછી જેમ મોટા કુટે તેમ બધા કુટશે. ચાલ, જલદી ચાલ, ત્યાં બહુ મઝા આવશે.

પુષ્પા—એમાં મઝા શાની ? શું આમ રડવા કુટવાને સારું આપણે આ વ્રત કરીએ છીએ ? મારી બા તો કહે છે કે વ્રતને દિવસે કદી જુદું બોલવું નહિ. તેમજ મન દુખાય તેવું કામ ન કરવું તો શું આ કામ મન દુખાય તેવું નથી ! વ્રતને દિવસે તો આપણે પરમેશ્વરને બજવા જોઈએ અને તેમની પાસે હમેશાં પોતાની બૂલની મારી માગવી જોઈએ. હું ગયે વરસે ગોરવમાં મુંઝાઈ હતી ત્યાં કેવી મઝા પડતી'તી ! કદી પણ કંઠાસની રમતો ત્યાં નો'તી. આમ રડવા કુટવાનું તો ત્યાં છોકરીયો સમજેજ નહિ.

મુકતા—ત્યારે ત્યાં શું કરતા'તાં ?

પુષ્પા—અમે ત્યાં નાહી ઘોઘને ગોરમાની પૂજા કરતા; અને પછી પાડોશીની છોકરીયો સાથે મળીને સારા સારા ગરબા ગાતા; પછી બપોરે બધી છોકરીયો બેસીને જમ્યા પછી બેઠા બેઠા બરત-શું થયું' કામ શીખતાં; પછી સાંજે દુધ પૌઆ વિગેરે ખાઈ ઉઠ્યા પછી “માધવબાગ” માં ગરબા ગાવાને જતા. ત્યાં કેટલાં બધાં ઘેરાં અને છોકરીયો આવતાં અને બધાં ભેગાં થઈને બે અઢી કલાક ત્યાં ગરબા ગાતાં. વળી ગરબા ગાતાં જો કદી કંઠાળો આવેતો આમ તેમ ફરીને રમતાં અને કેવી મઝા કરતાં હતાં. મને તો ત્યાં બહુજ ગમતું'તું. આ રમત તો કેવી ખરાબ છે. આપણાથી એવી રમત ન રમાય. તને ખબર છે કે આપણે ગોરવ શું કરવા કરીએ છીએ ! ને એ કોનું વ્રત છે ?

મુક્તા—ના મને ખબર નથી. કોનું વ્રત છે ? તને ખબર છે ?
ખબર હોય તો મને કહે.

પુષ્પા—જો, મેં એક વખત મારી બાને પુછ્યું હતું કે છોકરીયોને આ વ્રત શું કરવા કરાવતા હશે ! ત્યારે બાએ કહ્યું કે છોકરીયોને પતિ સારો મળે તે માટે. ત્યારે મેં પુછ્યું કે કોણ સારો વર આપે ? આ વ્રત કોનું છે ? ત્યારે મારી બાએ કહ્યું કે આ વ્રત પાર્વતી દેવીનું છે. ત્યારે મેં કહ્યું કે કેટલાક તો એને ગૌરીનું કહે છે. મારી બા કહે પાર્વતીનું બીજું નામ ગૌરી છે. ને ગૌરીનું વ્રત છોકરીયો કરે તેને ગૌરી સારો વર આપે. મેં પુછ્યું કે પાર્વતી કોણ હશે. મારી બા કહે તે પરમેશ્વર શંકરના સ્ત્રી થાય. મેં કહ્યું તે કોના ઉપર પ્રસન્ન થાય. શું બધા ગોરવ કરે તેના ઉપર ગૌરી પ્રસન્ન થાય ? મારી બા કહે, ના, છોકરીયો ગોરવ બરાબર કરે, ગોરવના વ્રતમાં કદી જીદું ન બોલે, કે કંઈ કંકાસ કે કજીયો ના કરે, તેના ઉપર ગૌરી પ્રસન્ન થાય ને તેને બધું સુખ આપે છે. તો કહે કે જો આપણે આમ અમરથા રહીએ તો ગૌરી કેમ પ્રસન્ન થાય ?

મુક્તા—ના, તો તો પછી ન થાય.

પુષ્પા—ત્યારે પછી આપણે રમવા નહિં જઈએ તો શું થઈ ગયું ? હું તો મારે નહિં આવું.

મુક્તા—હવેથી હું પણ નહીં જઈ અને મારી બેનને પણ ના કહીશ.

(૧૧)

કન્યાવિક્રય.

(હિંદીમાંથી લાપાંતર.)

અરે લલિતા ! ક્યાં મરી ગઈ ? લલિતાની સખી ચમ્પાએ ઘરમાં આવતાં કહ્યું. એ સાંભળી ઉઠાસીની સાથે લલિતા બોલીઃ—
બહેન, મરવામાં જ મોટું સુખ છે ! પણ મારા કુટુંબમાં બાળ્યમાં એ સુખ ક્યાં છે !

ચમ્પા—(હસીને) ચાલ, ચાલ, તું તો હમેશાં મર્યાજ કરે છે;
લલિતા—ચમ્પા, હવે તો એ મરવાનું નહીં, પણ ખરૂં જ મરવાનું છે.

ચમ્પા—હા ! હા ! હું પણ જાણું છું કે ખરેખર જીવવાનું છે.

લલિતા—બહેન ! તું સમજી નહિ !

ચમ્પા—હું તારાથી વધારે સમજું છું. આજ તારા વિવાહ નક્કી થયાં છે; તેમાંજ તું સમજદાર થઈ ગઈ છે. એજને ?

લલિતા—બહેન ! વિવાહ નહિ. પણ વાધ નક્કી થયો છે.

ચમ્પા—ચાર દિવસ પછી એજ વાધ તારા ગળાનો હાર થઈ જશે.

લલિતા—ગળાનો હાર નહિ. પણ આંખનો પડદો થઈ પડશે.

ચમ્પા—ત્યારે શું તું રડીશ ?

લલિતા—રડવાથી વધારે ખીજું શું કરવાની છું !

ચમ્પા—આટલા દિવસનો તું લમને માટે તલપી રહી હતી, અને આ બરી જીવાનીમાં જ્યારે લમનેનો પ્રસંગ પાસ આવ્યો, ત્યારે રડવા માંડ્યું.

લલિતા—બહેન ! હું તો શું, પણ કેટલાએ રડશે.

ચમ્પા—કેમ વાઈ, કેટલાએ રહશે ?

લલિતા—ધરડાને લીધે.

ચમ્પા—(ગભરાઇને) શું ! શું ! એ ધરડો છે ?

લલિતા—હા ! હા ! ધરડો, ધરડો. સિત્તેર વરસનો ધરડો !

ચમ્પા—લલિતા, તું જુહું. કહે છે.

લલિતા—હશે બહેન ? જુહું લાગે તો જુહું.

ચમ્પા—બહેન, મહારા સમ. ખરે ખંડ કહીદે, શું બનાવ બન્યો છે. ?

લલિતા—હું તારી સાથે કદી પણ જુહું બોલી છું કે હમણાં બોલીશ ?

ચમ્પા—ત્યારે તો બહેન, ખરેખર તારૂં બાગ્ય ફૂટી ગયું.

લલિતા—એના કરતાં તો બહેન, હું મરી ગઈ હોત તો સારૂં હતું.

ચમ્પા—હાય ! કેવી ખુવારી ! હું મારે ઘેરથી ખુશી થતી આવી હતી; પણ ખુશાલીને બદલે દિલગીરી થઈ.

લલિતા—હું ખતો હવે જીવીશ ત્યાં સુધી ભોગવવાનું.

ચમ્પા—કોની સાથે લગ્ન નક્કી થયા છે ?

લલિતા—ઝવેરી કેશવલાલ સાથે.

ચમ્પા—અરે એતો ખરેખર સિત્તેર વરસનો ખુદો છે !

લલિતા—હા. તેના લગ્ન ચાર વખત તો થઈ ચુક્યાં છે.

ચમ્પા—ત્યારે તારા માઆપ એનેજ કેમ આપે છે ?

લલિતા—બાને બિચારીને તો તું બાણ છે. ધરમાં કાંઈ તેનું ચાલતું નથી; અને બાપાજીને તો ધનનો લોભ વધી ગયો છે.

ચમ્પા—અરે વહારે ધન ! તું છોકરી તો એકની એક છે; ત્યારે પછી ધનને શું કરશે ?

લલિતા—તે હું શું બાણ ?

એ રીતે કેટલોક વખત સુધી બન્ને સખીઓએ વાત કરી. પછી લલિતાથી જુદી પડી ચમ્પા ઉદાસ થવાથી પોતાને ઘેર ચાલી ગઇ. સદા આનંદમાં રહેનારી ચમ્પા પણ આજથી ઉદાસ થઇ ગઇ.

(૨)

“ભાઈ હજી પણ વખત છે. તમે આ અનર્થથી બચો.” ઝવેરી કેશવલાલના મિત્ર ભારતર ઉમીયાશંકરે તેને સમજાવવાની રીતથી કહ્યું. તેના જવાબમાં ઝવેરી કહેવા લાગ્યા કે, “ભારતર સાહેબ, તમારું કહેવું ઠીક છે. પણ લમ કીધા વગર ચાલતું નથી.”

ઉમીયાશંકર—ચાલવાનું એકજ રહ્યું; શું લમ કીધા વિના તમારું કામ કંઈ અટકી રહ્યું છે ?

કેશવલાલ—મેશક ! અટકીજ રહ્યું છે.

ઉમીયાશંકર—જરૂર નહિ. તમે એમ સાખીત નથી કરી શકતા કે તમારે લમની જરૂર છે ?

કેશવલાલ—હું એ સાખીત કરી શકું છું.

ઉમીયાશંકર—ઠીક, સાખીત કરી આપો.

કેશવલાલ—એક તો એ, કે વગર સ્ત્રીએ ઘરમાં મઝા નથી.

ઉમીયાશંકર—વાહ વાહ. ચાર ચાર સ્ત્રીએ સુખ ન મળ્યું તો હવે ક્યાંથી મળશે ?

કેશવલાલ—કેમ, હવે કેમ નહિ ? પહેલી ચાર તો બહુ નાલાયક હતી. પણ સાંભળીએ છીએ કે આતો બહુજ સારી છે.

ઉમીયાશંકર:—મે ચાર દિવસ તો એ ચારેનાં પણ તમે બહુજ વખાણ કરતા હતા. પણ પછી તો ખરાબ. લોકની સોબતે ચાલવાથી એ બિચારીઓની પણ પુરેપુરી ખરાબ દશા કરી નાંખી.

કેશવલાલ:—ખરેખર, સાહેબ, એ ચારે તો બહુજ ખરાબ હતી.

ઉમીયાશંકર:—હા ભાઈ, એ આપના શિવાય કે આપના ખરાબ મિત્રો શિવાય કોઈ કહી શકતું નથી.

કેશવલાલ:—તે તો મારા શુભેચ્છક છે, તેને અમસ્તાં દોષ દો છો.

ઉમીયાશંકર:—હું માતું છું કે તે સર્વે તમારા શુભેચ્છક છે; તો પછી આવી અવસ્થાએ તમારે લગ્ન કરવાની શી જરૂર છે? કેમકે તેઓ એક છોડીને તમને બીજી અનેક સ્ત્રીઓથી મજા કરાવે તેમ છે.

કેશવલાલ:—પણ એ સ્ત્રીઓથી નામ નહીં ચાલી શકે ને?

ઉમીયાશંકર:—તો શું લગ્ન થવાથી તમને નામ ચાલવાની આશા છે?

કેશવલાલ:—જરૂર.

ઉમીયાશંકર:—કેવી રીતે?

કેશવલાલ:—લગ્ન થવાથી એકાદ પુત્ર થાય તો મારું નામ ચાલતું રહે.

ઉમીયાશંકર:—જ્યારે ચાર સ્ત્રીમાં એકને બચ્ચું ન થયું, અને એ ચારે એમને એમજ મરી ગઈ; તો આનાથી શું આશા રાખી શકાય?

કેશવલાલ:—બસ. મેં તો કહી દીધું કે ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તેમ થશે.

ઉમીયાશંકર:—જ્યારે તમને તમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી ત્યારે લગ્ન શું પાડોશી માટે કરો છો?

કેશવલાલ:—તમારે સાહે.

ઉમીયાશંકર:—મારે સાહે? મને તો ઇશ્વર ઇચ્છાથી પ્રપૌત્ર સુધી પ્રભ છે.

કેશવલાલ:—તો પ્રપૌત્ર શું તમને ના કહેશે ?

ઉમીયાશંકર:—મારાં તો હવે લાકડાની સાથે ચિતામાં લગ્ન થશે.

કેશવલાલ:—અને મારાં તો લલિતાની સાથે ધરતીપર.

ઉમીયાશંકર:—માઇ સાહેબ ! આ જીદ છોડી દો. અને અમરતું

એક જીવાન બાળાનું સત્યાનાશ ન વાળો !

કેશવલાલ:—સત્યાનાશ ! લલિતાને મારાથી સારો વર શું મળી શકે છે ?

ઉમીયાશંકર:—લલિતા જેવી સુંદર, સુધડ ને ડાહી છોકરી સાર વરની શું ખોટ છે. કેટલાયે યુવાન તેને સાર તકી રહ્યા છે.

કેશવલાલ:—યુવાનને પરણીને શું તે ચાટશે ?

ઉમીયાશંકર:—ત્યારે તમને પરણીને શું રડશે ?

કેશવલાલ:—રડશે ? વાહ ! તમે પણ બહુ સમજે છો. અરે મારી આ સંપત્તિ-ન ખુટે તેવી સંપત્તિ આ કુમેરનો બંડાર એનોજ તો થઈ જશે ?

ઉમીયાશંકર:—મિત્ર, જ્યારે આ વૃદ્ધાવસ્થામાં તમારાથી જીનો મોહ નથી છોડી શકતો, તો વિચાર કરો કે એક જીવાન જી પોતાની જીંદગી કેવી રીતે ગુજારશે !

કેશવલાલ:—તો શું જીઓની એ શક્તિ છે કે તે પુરૂષની ખરાબરી કરી શકે ?

ઉમીયાશંકર:—જીઓમાં અને પુરૂષમાં ફેરજ શું છે ?

કેશવલાલ:—તમે પણ ઠીક સમજ રાખો છો. અરે, ઘેરાંઓ તો ખરેદોના પગના જોડા છે ! જોડાનું શું કંઈ જોર છે કે ? જ્યારે મરજી થાય ત્યારે એક જોડા ફેંકી દઇ ખીજો પહેરવાનો !

ઉમીયાશંકર:—પછી જ્યારે એજ જોડા ઉછળી ઉછળીને પગની આમડી ઉપર વાગે છે ત્યારે કેવું દુઃખ વેડવું પડે છે ?

કેશવલાલ—એ અમારા જેવા પુરૂષો માટે નહીં, પણ તમારા જેવા નાહિમત અને બાવલાઓને માટે છે, કે જન્મથીજ એક પુષ્પાને લઇનેજ જીવ રહ્યા છે.

ઉમીયાશંકર—જીવતી રહે મારી પુષ્પા, કે જેનાથી આજે મારા પુત્રો અને પ્રપૌત્રો આનંદ કરે છે.

કેશવલાલ—પણ સાહેબ, જે મજા મને છે તે તમને નથી.

ઉમીયાશંકર—પણ તમને હવે આ બધી જાનના છોડી નેહ્યો; કેમકે મારી અને તમારી ઉમ્મર હવે અવસ્થા ઉપર આવી છે, અને છેવટે ઇશ્વરને આ બધાનો જવાબ તો આપવો પડશેજને ? તો મારી સમજ પ્રમાણે તમે તમારી સંપત્તિ કંઈક તો તમારા આશ્રિતોને આપીદો, અને કંઈક ધર્મના કામોમાં વાપરી નાંખો, અને થોડું દેશહિતના કામમાં આપી દો, અને આ બધી જાનનાંથી છુટા થઇને ભગવાનનું ભજન કરો.

કેશવલાલ—આ ખોટી વાતોમાં શું માલ છે ? મજાના ગપ્પાથી આનંદ કરો.

માસ્તર ઉમીયાશંકરે જ્યારે જોયું કે આ મૂર્ખ માનશે નહિ, ત્યારે એ ઉદાસ થઇને પોતાને ઘેર ચાલ્યા આવ્યા. અને પોતાની પત્નીને પણ બધી હકીકત કહી; જે સાંભળીને તે પણ ઉદાસ થઇ.

(૩)

“ ચાલ ચૂપ રહે હરામખોર ! તારું એટલું જોર કે તું મારી સામે બોલે ? ” તપી જઇને લલિતાના બાપ હરિલાલે પોતાની સ્ત્રી જમનાને કહ્યું. ત્યારે જમનાએ કહ્યું. “ હું હાથ જોડું છું, તમે જે ઇચ્છો તેજ હું ધારું છું, પણ આતો હું નહિ થવા દઉં.”

હરિલાલ—તારું શું જોર છે કે તું નહિ થવા દે ?

જમના—હું હાથ જોડું છું, નાથ, એક વખત છોકરીના સામું
તો ધ્યાન આપો ?

હરિલાલ—છોકરીની તરફ શું ધ્યાન આપું ?

જમના—એ નથી ઇચ્છતી, કે એના લગ્ન અહીં થાય.

હરિલાલ—એના ન ઇચ્છવાથી શું ? હું તો ઇચ્છું છું ને ?

જમના—પણ એતો કોઈ પણ રીતથી લગ્ન કરવાને રાજી
નહિ થાય.

હરિલાલ—રાજી નહીં થાય, તો હું જબર જસ્તીથી લગ્ન
કરીશ !

જમના—પણ એતો મને કહી ચૂકી છે કે જબર જસ્તી થશે
તો એ પ્રાણ આપશે.

હરિલાલ—જે એમજ થાય તો એનાથી વધારે ખીજ કંઈ
પુશીની વાત થશે ?

જમના—હાય, મને તો એ એકની એકજ છે. હું શું કરીશ ?

હરિલાલ—તું પણ તેની સાથે મરીશ ! ખીજું શું કરીશ ?

જમના—મારા મરવાથી તમે તો દુઃખી નહીં થાઓ ?

હરિલાલ—દુઃખ, દુઃખ કોને કહે છે ? હું તો મંગાજીને પાંચ
શેર દુધ ચઢાવી દઈશ. અને ઝટપટ ખીજાં લગ્ન કરી લઈશ !

જમના—લગ્નનું શું સંભળાવો છો ? જે સીત્તેર વરસના પુ-
ટ્ટાને ચક્ર વરસની છોકરી આપવાને તૈયાર છે, તે પોતે ચાળીશ વર-
સની ઉમ્મરે લગ્ન કરે તો તેમાં નવાઈ જેવું શું છે ?

હરિલાલ—અસ ચૂપ રહે. મ્હોં સંભાળીને બોલ, નહિતો ઉઠીને
બે લાત મારીશ તો મરી જશે.

જમના—મ્હારા મરવાના દિવસો આવીજ લાગ્યા છે. જ્યારે
તમે ઇચ્છો ત્યારે આ પ્રાણ પણ ધાઢી લ્યો.

હરિલાલ—બસ, આજેજ !

જમના—સારી વાત છે. પણ મારા પ્રાણ લઇને એ, જે તમે છોકરીને એ બુઢા સાથે નહિ આપો તો મારો આત્મા તમને બહુજ આશીશ આપશે.

હરિલાલ—છોકરીને તો હું એનેજ આપીશ ! કેમકે તારા રડવાથી મારું કંઈ બગડી શકતું નથી.

જમના—તમારા મનમાં શું દયા નથી ?

હરિલાલ—દયા તો મેં તને આપી દીધી છે.

જમના—ઠીક, ખરું કહો, તમારા મનમાં શું મારી લાગણી નથી રહી ?

હરિલાલ—લાગણી ! બસ તને હું ધરમાં રહેવા દઉં છું એજ બહુ સમજ !

જમના—હાય ! આ સાંભળવું મારે નસીબે લખ્યું હતું ! જેની દશ વરસની ઉમ્મરથી દેવતાની પેઠે પૂજા કીધી, એનાથીજ આ તિરસ્કાર પામી ! મારા ભાગ્યમાં શું છેવટે આજ લખ્યું હતું ?

હરિલાલ—તો હવે કોઈ બીજા દેવની તું સેવા કર, કેમકે હું તો હવે રાક્ષસ થઈ ગયો છું.

જમના—નાથ ! તમારા મનમાં મારી કંઈ પણ મમતા હોય તો મારી આ વીનતી માની લ્યો.

હરિલાલ—બસ, તું મારી સામેથી તારું કાળું મ્હોં દૂર કર; અને પાછી મારી સામે ન આવતી નહીં તો હું તને ધરની બહાર કાઢી મુકીશ.

બીચારી જમના રડતી રડતી પતિની પાસથી ચાલી ગઈ, અને લલિતાની પાસે ચકરી આવતે પડી ગઈ, તે બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. લલિતા

પણ પોતાની મા સાથે પડીને બેસુક થઇ ગઇ. નર-પિશાચ હરિ-લાલ, આ બેયોં છતાં ન બેયું કરી ગયો, અને પોતાની જીદ પર દંઢ રહ્યો.

(૪)

વાહ વાહ ! શું કહેવું. બીબી બેહરા ! ઝવેરી કેશવલાલના લગ્નની ખુશાલીમાં ચારે તરફથી આનંદના અવાજ આવવા લાગ્યા ! આ બેહરા, ઝવેરીના અખાડાની સુંદર પરી હતી. અને ઝવેરી એની પાસે એવા હતા કે જેવી દેવીની પાસે બકરી ! તે બેહરાના વખાણ સાંભળીને કમ્મરમાં તકીયાનો ટેકો લઇને બાકડ બેઠા. અને બેહરાએ મોટેથી ગાણું શરૂ કરી દીધું :—

“ દેખ હાલત મેરી જ મેં ડરના,

“ બુઢે બાલમ પર બેર નહિ કરના. ”

આ ગાવું પૂરું પણ ન થવા પામ્યું કે સભામાં ચારે તરફ હસા-હસ ચાલી રહી, જે કોઇ પણ પ્રકારથી રોકી શકાતી નહતી. બિચારા કેશવલાલ પોતાની બે આબરૂ બેઠને ઉતરી ગયેલે મ્હોઢે, ગરીબ જીંદગી પર પોતાનો ગુસ્સો કાઢી રહ્યા હતા. માનો કે પોતાના જન્મ પર ખૂબ થુંકી રહ્યા હતા. અસ્તુ ! સાનન્દ કે નિરાશામંદ આ લગ્ન પૂર્ણ થયા. આનું વર્ણન કરવાની યોગ્યતા મારા જેવી અદ્ય મતિમાં નથી; આનું વર્ણન યથાર્થ રીતે તો સમાજના કોઇ સાચા બુદ્ધિમાન મિત્રજ કરી શકે છે; ફક્ત આટલુંજ હું કહીશ કે આ લગ્નનો દેખાવ એવો હતો કે જેવો કસાઇને હાથે ગાયના શરીર ઉપર થયા કરે છે.

(૫)

“ હાય, દશ હજાર ખરચીને જે રાંડ આણી એનો આટલો મિળજ ! મને શિખામણ દેવા લાગી ? ” ઝવેરી કેશવલાલ પોતાની

સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યા. એ સાંભળીને લલિતા રડતા રડતા બોલી, “ મને વિના કારણ શા વાસ્તે દોષ દો છો ! ”

કેશવલાલ—હું તમને દોષ નથી દેતો, પોતાના ભાગ્યનેજ દોષ દઉં છું.

લલિતા—મારે લીધે તમે તમારા ભાગ્યને દોષ ન દો, કેમકે તમને પરમેશ્વરે સૌ કંઈ આપ્યું છે.

કેશવલાલ—પણ જ્યારે તમેજ મારા કહેવામાં નથી, ત્યારે સૌ સર્વ કંઈ વ્યર્થ છે !

લલિતા—હું તમારા કહેવામાં નથી ? તમે શું કહો છો ? તમારો ક્યો હુકમ નથી માન્યો ?

કેશવલાલ—હુકમ તો મારો એશક નથી હિથાપ્યો. પણ આ અદ નાહક કરી રહ્યાં છોને ?

લલિતા—જ્યારે હું તમારી આજ્ઞામાં રહું છું, ત્યારે તમારે મારી એક પણ વાત ન માનવી જોઈએ ?

કેશવલાલ—ખીજું જે તમે કહો તે કરવાને હું તૈયાર છું, પણ આમાં તો મને બહુ અડચણ પડશે.

લલિતા—તમોને અડચણ કોઈ વાતની નહિં પડે. હું રાત દિવસ તમારી સેવામાં હાજર રહીશ.

કેશવલાલ—પણ એ સભા વિના મારી તખીયત કેમ ચાલશે ?

લલિતા—જે ચાર દિવસ તમે એ સભાથી દૂર રહો, પછી જુઓ કે તમને કેટલું સુખ થાય છે !

કેશવલાલ—પણ એ લોક દિલગીર થઈ જશે.

લલિતા—એના દિલગીર થવાથી તમારું શું બગડવાનું છે ? અને નાયકાણીઓની દિલગીરી કેવી !

કેશવલાલ—સારું; તમારે માટે હું સર્વેને દુર કરી નાંખીશ. પણ ‘જેહરા’—જેહરાને તો દુર કરવામાં મારા પ્રાણ....”

લલિતા—(બોલતાં અટકાવીને)—તમે તો હિંદુ છો, વળી હિંદી જાત છો, અને કોઈનું પણ અડકેલું ખાતા નથી. પછી મુસલમાની રાખીને શું કરો છો ?

કેશવલાલ—તો શું, જેહરાને હું રસોયણ કરીને રાખું છું ?

લલિતા—બસ રહેવા દો, જેને ન જોયું હોય તેને કહો; હમણા તે દિવસે બિચારા નવલચંદને તો વિલાયત જવાના દોષને માટે ન્યાત બહાર મુક્યો, કે એને તો ત્યાં બધાનું અડકેલું ખાધું હશે, અને તમે તો રોજ મઝામાં મુસલમાનીનું ખાધેલુંએ ખાઓ છો ! એમાં તમારી જાત વટળતી નથી ?

કેશવલાલ—અરે પાછા તમે એનું એજ બકવા લાગ્યા, કોઈ સાંભળશે તો શું કહેશે ?

લલિતા—જ્યારે લોકોની આંટલી બીક છે ત્યારે આવું કામ શા માટે કરો છો !

કેશલાલ—બીક ! મને બીક કોની છે ? કોણ ન્યાતમાં છે કે મારી સામે બોલે !

લલિતા—પણ હવે આ દુકાન વધારે દિવસ ચાલવાની નથી. અને જો આ ઢંગ રહેશે તો એચાર વર્ષમાં બધે ઘેર ઘેર ફજેતીની વાતો થશે !

કેશવલાલ—ભાઈ ! તમે ખુશી થાઓ કે નારાજ થાઓ, મને તો ધડીમર ગાયન સાંભળવાનો શોખ છે, અને એ હું છોડી શકતો નથી.

લલિતા—તમે ગાયન ખૂબ સાંભળો ! પણ ગવૈયાથી સાંભળો !

કેશવલાલ—સારું તેના પર હું વિચાર કરીશ.

વરસો. સુધી લલિતાએ કેશવલાલને સારા રસ્તાપર લાવવાનો ઉપાય કીધો, પણ વેશ્યા-વદ્ધલ કેશવલાલ મરતાં સુધીએ કુમાર્ગથી ન સુધર્યો.

(૬)

“ભાભી સાહેબ ! દાસની એક ચરજ છે,” હસીને મુનીમ મણિલાલે પોતાના માલીક પત્ની લલિતાને કહ્યું, અને એની પાસે પલંગપર જઇને બેઠો. લલિતા તરતજ પલંગપરથી ઉઠી ગઇ અને બહાર જતી જતી બોલીઃ—પ્રસન્ન રહો.

લલિતાને ઘરમાંથી બહાર જતા જોઇને મુનીમ પલંગ પરથી ઉઠી ઉભો થયો. અને છુપાઇને લલિતાનો હાથ પકડી કહેવા લાગ્યોઃ—
“ભાભી, તમે મારા પર નારાજ કેમ રહો છો ? હું તો રાત દિવસ તમારાં દર્શન સારૂં તલસું છું. અને તમને તો મારું મ્હોં પણ ગમતું નથી ? ”

લલિતા—(ગુસ્સે થઇને) બસ, તરત મારો હાથ છોડી દો અને ઘરમાંથી બહાર ચાલ્યા જાઓ.

મણિલાલ—તમને શું મારા પર જરા પણ ધ્યાન નથી ?

લલિતા—તમે કોની સાથે વાત કરો છો તેની તમને ખબર નથી.

મણિલાલ—અમારી શ્રીમતી-ભાભી સાથે ?

લલિતા—બસ, ચૂપ રહો, અને હાથ છોડી દો, અને ઘરની બહાર ચાલ્યા જાઓ.

મણિલાલ—હાથ તો હું નહિં છોડું, અને આજે તો હું તમારા ચરણની સેવા કરીશ !

લલિતા—નીમકહરામ ! જેતું અન્ન ખાધું છે તેતુંજ ધર મારવું ? મને પણ શું તું એ જોહરા જાણે છે ?

મણિલાલ—જોહરા ! જોહરા તો તમારી પાસે બિલકુલ નાલાયક છે.

લલિતા—તું અહિંથી જશે કે હું નોકરને ખૂમ પાડું !

મણિલાલ—દાસ તો તમને રાજી કર્યા વિના નહિ જાય.

બિયારી લલિતાએ લાચારીથી નોકરને ખુમ પાડી, એટલે મણિલાલ, ઝટ દધને ત્યાંથી પોખાર ગણી ગયો. પછી લલિતાએ એક દાસીદ્વારા કેશવલાલને બોલાવી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. એટલે હસીને કેશવલાલ એટલુંજ બોલ્યા,—“ બધું, તમે દિયર ભોજનજી જાણો. હું તમારી બન્નેની વચમાં કશું બોલીશ નહિ. ” અને હસીને ચાલવા માંડ્યું. ત્યારે લલિતાએ રોકીને કહ્યું,—“ ડીક, ત્યારે એને ધરમાં આવતો બંધ કરવામાં આવશે ? ” એટલે કેશવલાલે કહ્યું કે, “ દીયર ઉપર આટલા બધા નારાજ ન થાઓ ! ” કેશવલાલના આ બોલવાથી લલિતા મનમાં બળી ઉઠી અને આમ દહીંને એની સામેથી ચાલી ગઈ કે,—“બસ હું સમજી ગઈ, વધારે કહેવાની જરૂર નથી, મારાથી તમે એ ઉમેદ ન રાખતા, હું કંઈ જોહરા નથી ! ”

અસ્તુ, જ્યાં સુધી કેશવલાલ જીવતા રહ્યા ત્યાં સુધી મણિલાલ લલિતાને છોડતો રહ્યો, અને હજારો યુક્તિ કરવાથી પણ એનો એ ઢંગ ન ગયો ! લોકોનું કહેવું એમ હતું કે ઝવેરીએ પોતેજ સુનીમને ચઢાવીને બગાડ્યો હતો. પણ લલિતા પોતાના ધર્મ ઉપર દૃઢ રહી. અને પતિના વૃદ્ધ થવાથી એ એણે પોતાનો ધર્મ ડગવા ન દીધો !

(૭)

“ માતા ગંગા ! શું તમે મને તમારે શરણે લેશો ” ? ગંગાના

કિનારા ઉપર ઉભી રહીને લલિતા ગદગદ કંઠે વારંવાર કહેવા લાગી. લલિતાના માતાપિતા તો એ વરસ થયાં મરી ગયાં હતાં. વીસ દિવસ થયા ઝવેરી કેશવલાલ પણ પરલોકમાં ચાલ્યા ગયા ગયા હતા ! લગ્ન પછી લલિતા ફક્ત ચાર વર્ષ સૌભાગ્યવતી રહી ! પતિના મરણથી એને ઘરમાં રહેવું ભારે થઇ પડ્યું, કારણકે ઘરમાં આ વખતે પૂરેપૂરી લંકાની લડાઇ ચાલી રહી હતી ! કેટલાએ આદમી ઘરમાં ધણી થઇ બેઠા હતા ! ને રાત્રિ દિવસ રોજ દશઆર ફોજદારો આવતા હતા અને ચારે તરફથી દિવાની, ફોજદારી, મુકરદમા ચાલતા હતા ! આ સર્વેનું કારણ એ હતું કે કેશવલાલે મરતાં મુઠ્ઠી પોતાની દોલતનો કંઈ બંદોબસ્ત કીધો નહોતો, તેથી જેમ કોઇ મોટાં અમીરના મરવાથી થાય તેમ તેની પાછળ થઇ રહ્યું હતું. જોકે ખરી માલીક લલિતા હતી, પણ એની તરફથી લડવાવાળું કોઈ હતું નહિ; અને ઝવેરી પણ કંઈ એને આપીને મર્યા નહોતા ! જે કંઈ એની પાસ દરદાગીના હતા, તે વેચી એણે ઝવેરીની ક્રિયા કીધી. હવે તો એને ઘરમાં રહેવું પણ મુશ્કેલ હતું. કેમકે કેટલાક દુષ્ટ લોકો તેને બ્રહ્મ કરવાને તલ્લી રહ્યા હતા. તેથી એક દિવસ ગંગાના કિનારા ઉપર જઇને તેણી ઉપરના શબ્દો વારંવાર કહીને અંતરમાં એમ કહેતી મંગાજીમાં કુદિ પડી,—“ હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! તમારે શરણે લેજો. ”

લલિતાનું આ પરિણામ સાંઝે થયું કે ખરાબ, એ વિષે વિચાર કરશો. હું તે કહી શકતી નથી. ! હા ! એના પર કોઇ સમાજના મેંબરો વૃદ્ધ લગ્નના પક્ષપાતી—અને પુરાણી વખતનો ફકીર હો તેતો કદી કહી શકે કે વૃદ્ધવિવાહ સારા કે ખરાબ !!!

સત્યનું માહાત્મ્ય.

નિર્મળા—કમળા, તું તો કોઈ દિવસ આવતીએ નથી ! બહુ મોંઘી થઇ ગઇ છે કે શું ?

કમળા—શું કહું, બહેન ધરમાંથી નવરી પડું ત્યારે આવુંને ! પણ તું ક્યાં કોઈ દિવસે આવે છે કે મને ઠપકો દેવા નીકળી છે ?

નિર્મળા—હું તો શી રીતે આવું, જોને તું મારા સાસુજીનો સ્વભાવ તો જાણે છેજ ને, એને કોઈને ઘેર જઈએ આવીએ તે ઝાઝું પાલવે નહિં, ને પછી ધરમાં કલેશ થાય.

કમળા—હા, પણ તું તારે પિયેર તો જતી હશેને !

નિર્મળા—પિયેર તો જાઉં છું, તેને સાર ના નથી કહેતાં, એટલું નસીબ સારું સમજવું.

કમળા—ત્યારે ત્યાંથી અહીં આવતી રહે તો શું થાય ?

નિર્મળા—એમ આવતાં રહીયે તેમા શું ફાયદો ? પુછે કે ક્યાં ગઇ હતી, ત્યારે તો ખબર પડેને ?

કમળા—ક્યાંથી ખબર પડશે ? એ ક્યાં તારી પછવાડે જોવાને આવે છે ? બીજે ગયાં હોઈએ તે ન કહીયે, એકલું પિયરનુંજ નામ દઇએ.

નિર્મળા—એવું જુઠું કેમ બોલાય !

કમળા—ઓહો ! એમાં મોડું જુઠું શું ? એટલું જુઠું બોલીયે તેમાં થઈ શું ગયું ?

નિર્મળા—કેમ શું થઇ ગયું; એકતો વડીલની રજા વગર કામ

કરીયે તથા તેના ગુનેહગાર થવું, ને પાછું જીવું બોલીને તેને છેતરવા ને બેવડા ગુનેહગાર થવું ? બહેન, મને તો એમ લાગે છે કે સત્ય તજવું તેના કરતાં દુઃખ ભોગવવું કે વખત આવે જીંદગી તજવી એ વધારે સારું.

કમળા—બહેન, તુંતો મોટી સત્યવાદીની પુછડી, એમાં વળી ગુનેહગાર શાના ?

નિર્મળા—કેમ ગુનેહગાર નહિ ! આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં શું કહ્યું છે ? કે કદી વડિલોની આજ્ઞા ઉલ્લંઘવી નહીં. વડિલોને છેતરવાં નહિ વડિલોને તો શું પણ કોઈ પણ પ્રાણીને છેતરવું નહિ. જીવ જીવ પણ સત્ય કદી તજવું નહિ. બહેન સત્યનું કેટલું માહાત્મ્ય છે તે શું હજી તને ખબર નથી ? એક સત્યને સારું રાજા હરિશ્ચંદ્રે નીચ ઘેર પાણી ભર્યું હતું, ને રાણી તથા પુત્રને વેચ્યાં હતાં; એક સત્યને સારું જ પાંડવોએ રાજપાટ તજી વનવાસ ભોગવ્યો હતો; તથા એક સત્યને સારું જ કેટલાએક મનુષ્યો તથા દેવોએ પોતાનાં સર્વ સુખો તજ્યાં હતાં. બહેન, એવી વાતો તો તેં મારી સાથે નહાનપણમાં ઘણીએ કરી છે તે શું બધું આજે ભૂલી ગઈ ?

કમળા—ના, હું ભુલીતો નથી ગઈ, પણ સત્યનું માહાત્મ્ય શું છે તે હું જાણતી નથી, એટલે મને તો એમજ લાગે છે કે બહુ સત્યતા પાળવા જતાં દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ ભોગવવું પડતું નથી.

નિર્મળા—એમ કેમ બહેન, જો એમ હોય તો “ સત્યમેવ-જયતે ” એ વાક્ય શું ઠરે ? કદાચ કોઈ વખત સત્ય પાળતાં આપણે દુઃખ ભોગવવું પડે પણ આખરે સત્યનોજ જય છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ પહેલાં દુઃખ તો ભોગવ્યું; પણ તે છતાંજે જો સત્ય ન તજ્યું તો તેના પ્રતાપે તેને સર્વ સુખ પાછું મળ્યું; અને જો કે તે પોતે અ

લોક તજ કેટલાંએ વર્ષો થયાં આત્માં ગયાં છે, છતાંએ તેની કીર્તિ અમર છે. પાંડવોની કીર્તિ પણ હજુ તેની સત્યતાને લીધે એવીને એવી આ આર્યભૂમીમાં ઝગકતી રહી છે.

ઉપનિષદોમાં સત્યનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે તે સાંભળ: —

અશ્વમેધસહસ્રાંચ સત્યંચ તુલયા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધ સહસ્રાત્ સત્યમેકં વિશિષ્યતે ॥

ભાવાર્થ:—સહસ્ર અશ્વમેધ અને સત્ય એ બન્નેને તાજવામાં ધરીયે, તો સહસ્ર અશ્વમેધથી એક સત્ય વિશેષ થાય છે. તો હવે કહે બહેન, સત્યનું માહાત્મ્ય કંઈ થોડું છે ?

કમળા—ના, બહેન, મને સત્યતાનું આટલું બધું માહાત્મ્ય હશે એવી ખબર નહીં; તેથીજ મેં તને ખોટું બોલવાનું સમજવ્યું. હવે પછી હું પણ કોઇ દિવસ અસત્ય બોલીશ નહિ. બહેન, આપણાં વડિલો કહે છે તે કાંઈ ખોટું નથી, કે સારાં ને શિખેલાંની સોખત દરીએ તો આપણે પણ કંઈ સાઈ શિખીયે અને નવું જાણવાનું મળે. બહેન, હું તો ઘણી વખત, મેં તને શિખવ્યું એવું ખોટું બોલું છું. અને તેથી અમારા ઘરમાં અવાર નવાર લડાઈ થયા કરે છે. કેમકે આખરે ખોટું તે તો ખોટુંજ છેને ? કોઈ પણ વખતે તપાસ કરતાં પકડાઇ આવે. આજે તેં મને સત્યનું માહાત્મ્ય સમજાવીને મારા ઉપર મોટો ઉપદાર કર્યો છે. હવે મારી અસત્યતા જવાની સાથે મારા ઘરનો કલેશ પણ સદાને સાઈ આજથી ગયો એમ માનજે.

બહેન, તને તહારા કામમાંથી ખોટી કરી તે માફ કરજે. પણ સદાએ આવી રીતનો ઉપદેશ આપવા કૃપા કરજે.

ગં. સ્વ. રમણુલક્ષ્મીના લેખો.

ભાગ ૩ નો.

દુનિયા તો એવીજ !

તે

શ્રીયુત નાથ માધવ કૃત જગ હૈં અસેંચનું લાપાંતર.

લપાંતર કર્તા,

અક્ષરવાસી ગં. સ્વ. રમણુલક્ષ્મી ત્રિલોચનદાસ મોદી.

પ્રકાશકો,

સવાઈલાલ દામોદરદાસ મોદી, મુંબઈ,

તથા

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા, સાબરમતી.

ભાગ ૩ જાની અનુક્રમણિકા.

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રકાશકોનો ખુલાસો.

અ.

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના.

ઈ.

પ્ર. ૧	મૃત્યુ. ...	૧
„ ૨	વિલ ક્યાં ગયું ? ...	૭
„ ૩	તારો મારો શું સંબંધ ? ...	૧૦
„ ૪	૪૬ ગિરજા. ...	૧૬
„ ૫	થોડામાં ચુકી. ...	૨૧
„ ૬	વગર પગારની નોકરી. ...	૨૬
„ ૭	“હું આપની બહુ આભારી છું. ” ...	૩૨
„ ૮	નાના સાહેબ. ...	૩૭
„ ૯	માધવરાવની માગણી. ...	૪૦
„ ૧૦	“ યાદ રાખી મૂક. ” ...	૪૪
„ ૧૧	“ બેટા, હું ઠાર મુક્યો. ” ...	૫૦
„ ૧૨	ગરીબીનો સંસાર. ...	૫૪
„ ૧૩	ફાંસો નાંખ્યો. ...	૬૦
„ ૧૪	માલતીનો પત્ર. ...	૬૪
„ ૧૫	“ અર્ધું કામ થયું. ” ...	૬૮
„ ૧૬	“ આ શું ? વિલ્ ! ” ...	૭૪
„ ૧૭	એકજ વખતે બે પત્ર. ...	૭૮
„ ૧૮	“ દુનિયા તો એવીજ છે ! ” ...	૮૩
„ ૧૯	“ ગળખ થયો, હવે શું કરે ? ” ...	૮૭
„ ૨૦	કરવું તેવું ભરવું. ...	૯૧
„ ૨૧	સમારોપ. ...	૯૫

પ્રકાશકોનો ખુલાસો,

આ નવલકથા મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર, અને વિદ્વાનોએ વખાણેલા કેરળ કોકિલ માસિકના સંપાદક, શ્રીયુત નાથ માધવને હાથે લખાયેલી જગ હૈં અસૈંચ તું ભાષાંતર છે. શ્રીયુત નાથ માધવે લખેલી ૨૦-૨૫ નવલ કથાઓમાંથી “ વીરધવલ, ” “ શ્રીશિવાજીતું નૌકા સૈન્ય, ” “ તરુણ રજપૂત સરદાર, ” એ ઐતિહાસિક, અને “ શ્રી નિવાસરાવ, ” “ વિહંગવૃન્દ, ” “ બ્રહ્મચારી કૌરવ, ” ઇત્યાદિક સામાજિક નવલકથાઓને રાજરજવાડા તરફથી તથા ડેક્કન વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ધનામો મળેલાં છે. વધુમાં એમની કેટલીક એક નવલકથાઓનાં હિંદી, તામિલ અને કાનડી ભાષાઓમાં તરજુમા પણ થયા છે. તો આવા લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ લેખકની ગુર્જર પ્રજામાં ઓળખાણ આવકારદાયકજ થશે.

અમને આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરવા પરવાનગી આપવા માટે, તથા ઉપરની માહિતિ પૂરી પાડવા માટે, અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ.

ખુદેન રમણલક્ષ્મીને આ પુસ્તક ભાષાંતર માટે પસંદ કરવાને ખાસ શું કારણ મળ્યું હતું, તેનો એ ખુદેને ઉદ્દેશ્ય કોઈ જગ્યાએ ક્યો હોય એમ લાગતું નથી. પણ ૨૧ વર્ષની નાની વયમાં માતૃવિરહ, ખુદેનનો વિયોગ, પિયર પક્ષની આર્થિક હાનિ, અને જાણે એટલાં કમી ન હોય તેમ વૈધવ્યનાં અનુપમ કટનો અનુભવ મેળવી, સંસાર છોડી જનાર ખુદેનનાં હૃદયને માલતીની કરુણ રસિક કથા, વિશ્વાસરાવતું સૌજન્ય અને ગિરજાની ઉદારતા એ અસર કરી હોય, અને પુસ્તકની ભાષાંતર માટે સરળ શૈલી અને તેનાં ન્હાનકડાં કહે, તેમ કરવા પ્રેર્યા હોય, તો નવાઈ જેવું નથી.

મૂળ પુસ્તકમાં ૨૧ મા પ્રકરણ પછી એક ગૃહસ્થ તરફથી પુસ્તકના ઉપસંહાર તરીકે ૨૨ મું પ્રકરણ લખાયું છે. સદર્દુ પુસ્તકમાં નવલકથાનો બોધ સમજાવવા પ્રયત્ન થયો છે. એ પ્રકરણનું ભાષાંતર બહેન રમણલક્ષ્મીએ અધુરું રાખ્યું હતું; અમને લાગે છે કે એ પ્રકરણનું ભાષાંતર આપવાની જરૂર નથી; તેથીજ અમે એ કાઢી નાંખ્યું છે.

નવલકથા તથા ભાષાંતરમાં દોષો હશેજ; પ્રકાશકોનાં કાર્યમાં ખામી છેજ; પણ તે સર્વે દરગુજર કરી, માત્ર એ કથાનકનાં સરળ ચિત્ર અને નીતિમત્તા ઉપરજ ધ્યાન આપી ભાષાંતરકારની અદ્વય અને તેને મળેલું અદ્ય શિક્ષણનો વિચાર કરી, તેને આવકાર આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

ચૈત્ર વદ ૪
સં. ૧૯૭૪

}

પ્રકાશકો.

મૂળ લેખકની પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ધર્મનિર્મિત સૃષ્ટિની ચરાચર વસ્તુઓનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરતાં પ્રત્યેક બુદ્ધિવાન મનુષ્યને દેખાઇ આવશે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં ક્રમશઃ કંઈને કંઈ ફરક થતો જ આવે છે. ચારસો પાંચસો વર્ષ ઉપર જ્યાં ડુંગર હતો, ત્યાં આજે સપાટ મેદાન દૃષ્ટિએ પડે છે. પૂર્વે જ્યાં રેતીનું મેદાન હતું, ત્યાં આજે જંગલી ઝાડોનાં ઝૂંડ નજરે આવે છે. ન્હાનાં ન્હાનાં ઝરણોને આજે નદી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. વધારે શું ? આજે આપણે એકાદું નાનું આંખાનું ઝાડ જોઈએ છીએ, તે એક વર્ષ પછી મહાન વૃક્ષ દેખાશે. આ સૃષ્ટિ વિચાર થયો. માનવસૃષ્ટિને પણ આજ નિયમ લાગે છે. તેનું પૃથક્કરણ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

જડ તેમજ અજડ પદાર્થોમાં દરરોજ કંઈને કંઈ ફરક એક સરખો થતો જાય છે. સમુદ્રને તળીએ નવિન પૃથ્વી ક્રમશઃ નિર્માણ થતી જાય છે, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શોધ્યું છે, ચોમાસામાં નદીઓને પૂર આવે છે, ત્યારે ડો'વાયલું પાણી સમુદ્રમાં જઈ, તેની સાથે નાના પ્રકારની જણસો ખેંચી જાય છે. ક્રમે કરીને કાદવ, રેતી તથા ખીન પદાર્થો તળીએ જઈને, તેનાં થરોને ટેકરીઓ, પર્વતો વગેરેનાં આકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રતિવર્ષ વરસાદ અને વાયુના મારે પર્વતો, ધરો અને રસ્તાઓનાં પરમાણુઓ ધસાતાં જવાથી, પ્રત્યેક ઉઘાડી ચીજો ધસાતી જાય છે. એક બાબતપર પૃથ્વીનો આમ નાશ થાય છે, ત્યારે બીજી બાબતએ તે નિર્માણ થતી જાય છે. આ થયો સૃષ્ટિચક્ર.

આમાં કાંઈ વિશેષ આશ્ચર્ય નથી. ધર્મ નિર્મિત માનવકોટિની હિલચાલ તરફ લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરતાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારને

ત્યાં પણ દેખાઈ આવશે કે મનુષ્યોમાં પણ એક પ્રકારનો અદસ્ય ફરક થતો જાય છે. પૌરાણિક વાતો ઉપર ક્ષણભર વિશ્વાસ મૂકીએ તો એમ અનુમાન કાઢવાને હરકત નથી કે માનવજાતિમાં વિલક્ષણ ફેરફાર થયો છે. પૂર્વનાં લોકોની શરીરની બાંધણી, ઉચ્ચાઈ, તેઓનો આહાર તથા શક્તિ વગેરેનું પ્રસ્તુત કાળના મનુષ્ય જોડે સરખામણી કરતાં, આ ફરક કેવી રીતનો થયો છે, તે સ્હેજે માલૂમ પડશે. આપણાં બાપ-દાદાઓ આપણી સામર્થ્ય વિષે હાસ કરે છે, તે ઉદાહરણ પૂરતું છે.

આવી રીતે સૃષ્ટિમાં ફરક થતો હશે, પણ માનવ સૃષ્ટિનો ફરક મનન કરવા જેવો છે. તે ફરકની ઉત્પત્તિ તેમજ અવનતિ થાય છે. જડ સૃષ્ટિનો ફરક એક બાંધી મૂકેલ માર્ગે કરીને જ થાય છે. ગુલાબનાં ઝાડને ગુલાબનાં જ ફૂલ આવશે; તે પર જાંઘનાં ફૂલ કદી દેખાશે નહીં. પણ માનવસૃષ્ટિમાં એમ નથી. વિસમી સદીનાં સુધ-રેલાં અને સુરિક્ષિત લોકોનાં મસ્તકોમાંથી નિકળતી કદપના સૃષ્ટિ તથા સામ્રાજ્યનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ માલૂમ પડશે કે જગતમાં અનેક જાતની બાંગડોડ થાય છે. નવી નવી શોધો લાગે છે. નવાં નવાં યંત્રો તૈયાર થાય છે. આવી બાંગડોડોને લીધે જગ દિવસે દિવસે સુધરતું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ મનુષ્ય અંતઃકરણની વૃત્તિમાં અદસ્ય ફરક થઈ, તેઓ એક રીતે જંગલી પણ બનતા જાય છે. તેઓના આચાર વિચારમાં તો ફરક વિલક્ષણ જ છે. નીતિ પ્રવાહને એક જુદો ફટો જ મળ્યો, એમ કહેવાને હરકત નથી. એકાદ મનુષ્યને ગોળીથી હાર મારવો, તે પ્રસ્તુત કાળમાં પાતક ગણાતું નથી; કારણ તે મનુષ્ય તે વખતે દિવાનો હતો, એમ કહી છૂટી શકે છે. વડિલોનાં આચાર વિચારનું પ્રતિબિંબ છોકરાંઓમાં ઉતરતું બંધ થવા આવ્યું છે.

પ્રાચીન કાળમાં લોકોનું આચરણ કેટલું પ્રામાણિક, રહેણી કેટલી

સાધારણ, ઇશ્વર વિષે પ્રેમ કેટલો દૃઢ અને અસાધારણ હતો, અને પ્રસ્તુતકાળમાં તેજ લોકોનાં વંશજોનું આચરણ કેટલું જુદું પડે છે તે જુઓ. પૂર્વેનાં લોકોની સ્થિતિ—સાદી રહેણી અને ઉચ્ચ કલ્પનામય (Plain living and high thinking) હતી. હવે ઉલટું થયું છે. ઉચ્છૃંખલતા વધીને સત્યતાને ફાટી મળ્યો છે. એકમેકની બીડ અને મર્યાદા છૂટી ગયાં છે. સહાનુભૂતિનો અભાવ થયો છે. એક-બીજા માટે પૂજ્યપુદ્ધિ અને આદર તો રહ્યાં જ નથી. પ્રાચીનકાળમાં જે ભરતખંડ ઉચ્ચ શિખરે પહોંચ્યું હતું. તેને જ આજે નીચતમ, અવનત, સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ કેમ થયું, એમ કોઇ પૂછશે તો તેનો એક જ સમર્પક ઉત્તર “દુનિયા તો એવી જ છે.” એજ હોય.

જે રાષ્ટ્ર ઉચ્ચશિખરે પહોંચ્યું છે, તે કાલાંતરે અવનત દશાએ પામવું જ જોઇએ. જે અવનત સ્થિતિમાં છે તે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચ-શેજ. તેમ જો નહોત, તો ઇતિહાસને કારણ જ ન થાત. જેમ રાષ્ટ્રની તેમ જ મનુષ્યની સ્થિતિ છે. પહેલાંના લોકો મહત્વાકાંક્ષી હતા, તેઓ ન્યાયથી પોતાની મહત્વાકાંક્ષા પૂરી પાડતા. હાલના મહત્વાકાંક્ષી અને લખાડ લોક સ્વાર્થ સાધવા માટે અનેક સાચા ખોટા વ્યવહાર કરીને દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

મનુષ્ય કોઇપણ ધર્મનો કોઇપણ જાતિનો, કોઇપણ દેશનો, અને કોઇ પણ સ્થિતિનો હોય, તોપણ હંમેશા તેની ઉત્કટ ઇચ્છા એજ હોય છે કે હું હંમેશાં સુખી રહું, અને મને દુઃખ સંબંધ બિલકુલ નહિ હો. આ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે તે જન્મથી મરણ સુધી, અને સવારથી સાંજ સુધી સતત પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે વાસ્તવિક ઉપાય શું લેવો જાઇએ, તેનું એને યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી, તે ઘણીવાર ફસાય છે. ઇચ્છાતૃપ્ત તો થતી નથીજ,

પણ ઉલટા તે કેવી રીતે દુઃખમાં પડે છે, તે પ્રસ્તુત કથામાં દેખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

મનુષ્ય એકવાર પ્રેમપાશમાં ગુંચવાયો, પછી તે પ્રેમની પૂર્તિ કરવામાં તેનો સારાસાર વિચાર કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, દ્રવ્યનો મદ આંખ ઉપર ચઢવાથી તેની દૃષ્ટિ કેવી મલિન થાય છે, અને જ્ઞાનચક્ષુપર અજ્ઞાનનાં પડળ આવવાથી અજ્ઞાનનું પ્રાબલ્ય થઇને તે કેવો બેકામ થાય છે, તે આ કથા ઉપરથી વાંચકનાં સહજ લક્ષ્યમાં આવવા જેવું છે.

જે લોક ધર્મશ્વર ઉપર ભરેસો રાખીને જગતમાં જીવે છે, આપણી માફક જ ઇતર લોક સદ્વર્તની હશે, એમ વિશ્વાસ રાખીને તેમનાં જ કસ્યાણુને માટે મંડ્યા રહે છે; તેઓથી પોતાનું નુકસાન થતું હોય, પોતાનો જીવપણુ કદાચિત્ત જોખમમાં આવતો હોય, તોપણ તેઓ તેનો પ્રતિકાર કરતા નથી, એ આ કથામાં બતાવ્યું છે. આ કથાનકનું નામ, “ પરમદહાડાની વાત, ” અથવા, “ દુનિયા તો એવી જ ! ” એજ રાખવું મહેને ઠીક લાગ્યું છે.

આ વાર્તાને અંતે મારા મિત્ર શ્રીયુત્ત કૃષ્ણજી મહાદેવ ગાયકવાડ પ્રેસિડંટ, બંધુસમાજ, પૂના-તેમણે આ કથા લક્ષપૂર્વક વાંચી ઉપસંહાર રચ્યો છે, તેમનો હું અત્યંત આભારી છું.*

શ્રીમંત આત્મારામ મહાદાસ

આદવણેનો બાગ,

પનવેલ, જિલ્લો કોલાબા,

તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૦૮.

નાથમાધવ.

* સદ્દુ ઉપસંહાર આ પુસ્તકમાં છોડી દેવામાં આવ્યો છે.

(પ્રકાશકે.)

(એ)

દુનિયા તો એવી જ!

પ્રકરણ ૧ હું.

મૃત્યુ.

“ પિતાજી, તમે જો થોડું દુધ લેશો, તો જરૂર તમને થોડી
“ હોંશિયારી આવશે. ”

“ ભાઈ, હવે તારું દુધ નહિ જોઈએ, અને કાંઈ પણ નહિ
“ જોઈએ; તે કશાથી હવે કાંઈ પણ વળવાનું નથી. ”

આજે આખા દિવસમાં બાકિસાહેબના* પેટમાં એક ચમચી
પાણી સુધ્ધાં ગયું નહોતું. સવારે ડૉક્ટરે કહ્યુંજ હતું કે હવે આંખ-
નો કાંઈ પણ ગુણ નથી. ખીજો ડૉક્ટર હમણાંજ આવી ગયો હતો.
તેણે જે ઓસડ આપ્યાં હતાં તે એમજ પડી રહેલાં હતાં. બાકિ સા-
હેબને જે વર્ષ થયાં ક્ષયની અસર હતી. તેણે પોતાની તરફથી ધણી
ઉપાય કર્યા પણ કાંઈજ ગુણ લાગ્યો નહિ. આજનો દિવસ જશે કે
નહિ જામ, એવા ઉદ્દગાર તેના ડૉક્ટરે સવારે કહાડ્યા હતા અને
ખરેખર તેની એકંદર સ્થિતિ તરફ જોઈએ તો એમજ લાગે કે અ-
ત્યાર સુધી તેના દેહમાં જીવ પણ રહ્યો એજ મોટું આશ્ચર્ય !

* મરાઠી પુસ્તકો વાંચતાં જે ત્રણ વાતો સમજવાની છે. ફક્લિ-
ઓમાં દરેક મનુષ્યને પોતાનાં પ્રસિદ્ધ નામ ઉપરાંતે એક-જેને ટાપણ
નામ કહે છે, તેવું નામ હોય છે; જેવાં કે ભાઈ, દાદા, કાકા, નાના,
આપ્પા, બાપુ, બાણુ, રાવ, અણ્ણા, વગેરે. કયા નામ જોડે કયું ટાપણ
નામ આવે તેનો ધણીવાર નિયમ હોય છે, પણ તે નિયમ હમમેશા-

બાઉસાહેબના મનમાં આજે બહુ બોલવાનું હતું, પણ ઉધરસ તેને બિલકુલ બોલવા દેતી નહતી.

“ બાઈ વિશ્વાસ, તદ્દન પાસે બેસ. તારી સાથે મને ઘણી વાત

જ જળવાઈ રહે છે, એમ નથી. જેમકે સાધારણ રીતે સદાશિવરાવ અથવા ગોવિંદરાવને ‘ ભાઈ ’ કહે છે; નારાયણરાવને ‘ નાના ’ કહે છે; જ્યેષ્ઠ પુત્રને ‘ દાદા ’ કહે છે, વગેરે. એ ટોપણ નામ અને આપણાં લાડનાં નામો જેવાં કે, બાબુ, બચુ, કીકો, અથવા ટુંકાં કરેલાં નામો જેવાં કે ચંદુ, ત્રિભુ, વગેરેમાં ફરક એ છે કે, જ્યારે આપણાં લાડનાં નામોથી આપણા વડિલો જ આપણને બોલાવે ત્યાં સુધી સારું લાગે છે, ત્યારે દક્ષિણીઓમાં ટોપણ નામથી સંબોધનું માનભરેલું ગણાય છે. તેથી સદાશિવરાવ પેઢીવાળાને ‘ ભાઈ સાહેબ પેઢીવાળા, ’ એમ લખવું, તે તોછડાઈ ભરેલું નહિ. પણ વિશેષ માનભર્યું સંબોધન છે. તે એટલે સુધી કે નાનાફડનીસનું ‘ ખડ ’ નામ “ બાલાજી જનાર્દન ભાનૂ ” હતું એ ઘણાં થોડાં જાણે છે.

ટોપણ નામની પાછળ ‘ સાહેબ ’ એ ઉપાધિ લગાઠવાની પદ્ધતિ આધુનિક વખતમાં આવી છે. અસલમાં પેશ્વા શિવાય કોઈ બીજાને ‘ સાહેબ ’ એ ઉપાધિ લગાડી શકતી નહિં.

જેમ પુરૂષોમાં તેમ સ્ત્રીઓમાં પણ થોડાંક ટોપણ નામો છે. તેમાં ખાસ કરીને મ્હોટી બહેનને ‘ તાઈ ’ અને બીજી બહેનને ‘ માઈ ’ કહેવાનો ચાલ છે. માલતીની અપર માતાનું નામ ‘ માઈ ’ એ સંબોધન આ ઉપરથી સમજશે.

અત્રે એ જણાવવું કદાચિત્ અયોગ્ય નહિ જણાય કે આપણામાં જ્યારે ઘણું ‘ ખડ ’ આપણા પ્રસિદ્ધ નામો તેજ આપણા રાશિ-નામ અથવા ખરાં નામ હોય છે, ત્યારે દક્ષિણીઓમાં એમનાં પ્રસિદ્ધ નામો તેજ એમનાં ખરાં નામો અથવા રાશિ-નામો હોતાં નથી. દરેક પુરૂષને એનું રાશિ નામ બીજું આપવામાં આવે છે, જે માત્ર સંધ્યા કરતી વખતે બોલવામાં આવે છે; અને જે નિકટ સંબંધી શિવાય બીજાને જાણવા દેવામાં આવતાં નથી. આવી પ્રથા હિંદુસ્થાની બ્રાહ્મણોમાં પણ છે. (અકાશકો.)

“ કરવાની છે; પણ શું કરું ? ” આ ઉધરસ — આ આટલાં વાઝ્યો બોલતાં તેણે કેટલોએક વખત લીધો. તેનો જીવ બહુજ મુંઝાવા લાગ્યો.

“ પિતાજી, તમે જરા પણ બોલવાનો શ્રમ લેશો નહિ; આ- “સડ આપું કે ? ”

“ નારે, ભાઈ, હવે તેનાથી શું વળવાનું છે ! પ્રભુ મને થોડી “ પણ બોલવાની શક્તિ આપે ! ”

એટલામાં તેને જોરથી ઉધરસ આવી. વિશ્વાસરાવે ભાઉસાહેબનું માથું પકડ્યું; ઉધરસ ગયા પછી કેટલોક વખત તે તદ્દન મુગાજ સુતા હતા: ફરીથી તેણે આંખો ઉઘાડી, પ્રેમ દષ્ટિથી એક વખત વિશ્વાસ-રાવની સામે જોયું, અને તેને તદ્દન પાસે બેસવાની ઇશારત કરીને તે બોલ્યા:—

“ વિશ્વાસ, હું કહું છું તે તરફ લક્ષ આપ. માફ કહેવું સાં- “ભળીને તને આશ્ચર્ય લાગશે ખરું, પણ તારી જન્મ કથા તારા લક્ષમાં “આવશે. ” ભાઉસાહેબ શ્વાસ લઈને આગળ બોલ્યા, “તારી તરફની “ખરી હકીકત ફક્ત આપણી ગિરજાનેજ ખબર છે; તું મને બાપાજી “કહીને ખૂબ પાડે છે તે ઠીક છે, પણ-હું કંઈ તારો બાપ નથી. ”

“ બાપા ! ” વિશ્વાસરાવ વચ્ચેજ બોલ્યો.

“ સખુર કર, સાંભળ, ” ભાઉ સાહેબ અટકતાં બોલ્યા; “માફ “ બોલવું સર્વ સાંભળી લે એટલે તારા લક્ષમાં આવશે: તારી માતા “કમળા— હાય હાય ! કમળા ! શું તારો પ્રેમ ! ” તેની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં, તે ડસકાં ઉપર ડસકાં ખાવા લાગ્યો. તેણે પોતાના દુઃખનો વેગ દબાવી આગળ બોલવાની પાંખી શરૂઆત કરી:—“કમ- “ળા અને હું છેક નહાનપણથી જોડે ઉછર્યાં; તેની મારા પર કેટલી “ પ્રીતિ હતી તે શું બોલીને કહું ? ઘરની ગરિબી હોવાને લીધે

“ તારી દાદીએ તેને મોટા કષ્ટથી ઉછેરી, પણ તેની સર્વ આશા,
 “ મારા ઉપર—હું કમળા સાથેજ લગ્ન કરીશ એવું મેં તેને આશ્વા-
 “ સન આપ્યું હતું; હાય ! હાય ! મેં તેને ફસાવી તેથીજ હું હાલ
 “ આ પીડા ભોગવું છું. કમળા, કમળા ! ” ફરીથી એક વખત તેણે
 શ્વાસ લીધો અને તે આગળ બોલવા લાગ્યા:—

“ પછી કેટલેક દિવસે વેપાર નિમિત્તે હું કાશ્મીર ગયો, ત્યાં હું
 “ આઠ વર્ષ સુધી રહ્યો. કાશ્મીરથી હું ઘણો શ્રીમાન થઈને પાછો
 “ આવ્યો. પછી મેં કમળા અને તેની માતાની ખુબ શોધ કરી પણ
 “ કશોજ પત્તો લાગ્યો નહિ; મેં તેને ફસાવી ! ફસાવી, તેથીજ આ
 “ પીડા ભોગવું છું—ભાઈ થોડું પાણી આપ જોડ ” વિશ્વાસરાવે બા-
 ઉસાહેબને થોડું પાણી આપ્યું. કેટલેક વખતે તે બોલ્યા:—

“ પછી કેટલેક દિવસે ગીરગામમાંની એક નાની સરખી ગલી-
 “ માંથી આવતાં હોને મારી તરફ દિન થયેલે સુખે જોતો ઉભો
 “ રહેલો મ્હેં જોયો. તે વખતે તારી વય ત્રણ વર્ષની હતી; તને
 “ જોતાંજ મારા મનમાં એક વિલક્ષણ પ્રેમની ઉર્મિ આવતાં હું
 “ ત્યાંજ ઉભો રહ્યો; એટલામાં તને વિશ્વાસ કહીને ધીમા અવાજે
 “ અંદરથી કોઈએ બૂમ પાડી; તું અંદર ઓરડીમાં ગયો ને હું પણ
 “ ગાંડાની માફક તારી પાછળ અંદર ગયો. હાય, હાય ! તે વખત
 “ મેં અંદર શું જોયું ! મારી પ્રિયતમા કમળા—હાય કમળી ! શું
 “ તારી તે શોચનિય સ્થિતિ ! મારી કમળા એક ખાટલા પર પડી
 “ પડી મૃત્યુની આરાધના કરતી હતી. તેની અને મારી નજર એક
 “ થતાંજ તેણે એક મોટી ચીસ પાડી; પ્રભુ ! પ્રભુ ! ”—એમ કહી
 બાકસાહેબે આંખો જોરથી મીચી; તો પણ તેમાંથી ખળખળ અમુ
 નીકળતાંજ હતાં. કેટલેક વખતે ‘ કમળા ’ કહી તેણે એક મોટો
 નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ વિશ્વાસ, બાપ—અમે બન્ને જણાં કેટલોક વખત સુધી રડ્યાં.
 “ પછી તેણે મને સર્વ હકીકત કહી; મારી તરફથી નિરાશ થયા પછી
 “ તેની માતાએ એક સુખી મનુષ્ય સાથે તેનાં લગ્ન કરી નાંખ્યાં;
 “ પણ તે મનુષ્યથી કમળાને સુખ મળ્યું નહિ; તારા જન્મ પછી
 “ બેજ મહીનામાં તારા બાપ દુષ્ટ રોગથી મરણ પામ્યા અને તમને
 “ તદ્દન નિરાધાર કરી ગયા. પછી એક વર્ષમાં તારી દાદી પણ મરણ
 “ પામી. એમ તેણે સર્વ દિવસો સંકટમાંજ કાઢ્યા. છેવટે તને મારે
 “ સ્વાધીન કરી, તને દુઃખી ન કરવા વિષે તેણે મારી પાસેથી વચન
 “ લીધું, અને તેજ દિવસે તેણે આ લોકની યાત્રા સંપૂર્ણ કરી. કમ-
 “ જાને આપેલું વચન મેં છેવટ સુધી પાળ્યું છે. મેં તને પેટના
 “ દિકરા પ્રમાણે ઉછેર્યો; તારા માબાપ તને વિસારે પાડ્યા; મારી
 “ પછી તને કંઈ પણ કાળજી નથી. કમળાના વચનમાંથી છૂટો થયા-
 “ થી મને બહુજ આનંદ થાય છે; હવે મારી સર્વ ઇચ્છા પૂરી થઈ;
 “ હવે હું સુખેથી મરીશ. ”

એમ કહીને તેણે વિશ્વાસરાવનો હાથ અતિ પ્રેમથી લઈને પો-
 તાના હૃદય ઉપર મૂક્યો. આટલી વખત દબાયેલી ઉધરસ હવે એકદમ
 આવી. તે વખતે વૃદ્ધનો જીવ બહુજ ગભરાઈ ગયો. એ જોઈને વિ-
 શ્વાસરાવે નોકરને ઝૂમ પાડી, અને ડૉક્ટર કને જવાનું કહ્યું. “ હાં-
 હાં, ” કહેતાં કહેતાંજ છેવટનો શ્વાસ શરૂ થયો; ડૉક્ટર આવ્યા. બહુ
 પ્રયત્નથી થોડું ઓસડ પેટમાં જતાંજ વૃદ્ધે પાછી આંખો ઉઘાડી,
 અને “ વિશ્વાસ ! માધવ ક્યાં છે ? ” એમ પૂછ્યું. ડૉક્ટર સાહેબને
 પાસે બેસાડી વિશ્વાસ માધવરાવને બોલાવવા ગયો. વૃદ્ધે “ માધવ,
 માધવ, ” કરીને ઊંડે અવાજે બે ત્રણ ઝૂમ પાડી એટલામાં વિશ્વાસ
 અંદર આવ્યો અને કહ્યું, “ બાપાજી, દાદા સાહેબ ક્યાંય બહાર ગયા

“ છે, તેને બોલાવી લાવવા મ્હેં બીમાને મોકલ્યો છે. ” “ છૂદ, તે
 “ અને હું હવે ક્યાંથી મળવાના! આ જો, મને શું દેખાય છે, ” એમ
 કહીને વૃદ્ધે ઉપર આંગળી દેખાડી. થોડો વખત તેણે બહુજ તકકડ કરી.
 છેવટે આંખ ઉઘાડી અને વિશ્વાસરાવ તરફ ફરીથી પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોયું.
 ભાઉસાહેબે બહુ વખત સુધી બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેના મનમાં
 હજી પોતાના છોકરાને કહેવા સાર વિશ્વાસરાવને કહેવાનું હતું, પણ
 તેના ગાત્રો શિથિલ પડવા લાગ્યાં હતાં; તેનો મૃત્યુ વખત પાસે આવી
 પહોંચ્યો છે એ પાસે બેઠેલા ડૉક્ટરના મનમાં આવી ચૂકયું. વૃદ્ધની તકકડ
 જોઈ ડૉક્ટરે આગળ વાંકા વળીને કહ્યું, “ ભાઉસાહેબ, તમે પણ
 “ વાડેની કંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ, સર્વ વ્યવસ્થા સારી થશે. ”

ડૉક્ટરનું બોલવું સાંભળીને વૃદ્ધને કંઈ સમાધાન થવા જેવું દેખાયું;
 તેને કંઈક ઉમેદ આવી, અને તે ઉમેદમાં તેણે પાછો બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“ પુત્ર, તારે સાર-ધર,-અર્ધ ઉત્પત્ત, -વીલ-જીના ક-પ્લા-ટ-,”
 એટલા શબ્દ અર્ધાંજ બહાર આવ્યા, અને છેવટના શબ્દ સાથે તેણે
 પોતાનું શ્વ માત્ર બિછાના ઉપર રહેવા દીધું. તેજ સાથે ડૉક્ટર પો-
 તાની ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યા. વૃદ્ધે ત્રાણ તળ્યા એ તેના ધ્યાનમાં
 આવી ચુક્યું, પણ વિશ્વાસરાવના ધ્યાનમાં તે વાત આવી નહિ;
 ભાઉસાહેબને શ્વાસજ ચડ્યો હશે તે નરમ પડશે એટલે બોલીને તે
 પોતાનું વાક્ય પૂરું કરશે, એમ લાગવાથી તે તેઓના કળાહીન મૂખ
 તરફ જોઈ રહ્યો. એટલામાં ડૉક્ટરે તેના ખભાને સ્પર્શ કર્યો. “ વિશ્વા-
 “ સરાવ, હવે તમે માધવરાવને બોલાવવા સાર ફરીથી માણસ મોકલો,
 “ કારણ ભાઉસાહેબનું દેહાવસાન થયું. ”

“ શું ? દેહાવસાન થયું ?—બાપાજી ! ” વિશ્વાસરાવને અતિશય
 કંપારી છૂટી.

પ્રકરણ ૨ જી.

વીસ ક્યાં ગયું ?

મુંબઈની પ્રખ્યાત પેઢીવાળાઓમાં સદાશિવરાવ એક હતા; તેણે પોતાની મહેનતે ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો. માધવરાવ એ વર્ષનો થયો, તે વખતે તેની માતા સુવાવડના રોગે મરણ પામી. વિશ્વાસરાવ કોણ, તે વાંચકોને ખબર છે, તે માધવરાવ કરતાં એક વરસે નાનો હતો, માધવરાવે જેમ તેમ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા સુધી અભ્યાસ કર્યો અને આગળ શીખવાની હોંમત નહિ એટલે પેઢી પર વડીલની સાથે કામ લેવા લાગ્યો. થોડા વખતથી પ્રકૃતિ બરોબર નહિ હોવાને લીધે સદાશિવરાવે પેઢીનો સર્વ બાર માધવરાવ ઉપર નાંખ્યો હતો.

વિશ્વાસરાવની પ્રિવીયસ પરીક્ષા પાસ થયા પછી તેને પણ પેઢી પર ગોઠવી દેવો, એમ સદાશિવરાવના મનમાં હતું, પણ તેણે આગળ શીખવાની ઉમેદ બતાવ્યાથી સદાશિવરાવે તે વિચાર છોડી દીધો. એ વરસ થયાં વિશ્વાસરાવ પૂનામાં ઇન્જનિયરીંગ કોલેજમાં શીખતો હતો.

અસ્તુ. રાતના દહન વિધિ આટોપી આવ્યા પછી, બાપાજીએ વીસ ક્યાં મૂક્યું છે;—તે તાપ્તામાં લેવાનો માધવરાવે વિચાર કર્યો. બધું કામ પત્યા પછી માધવરાવ નીચે આવ્યો. તેના રહેવાના ધરની રચના એક રસિક માણસને શોભાવવા જેવી હતી. પ્રથમ, ધરમાં પ્રવેશ કરતાંજ એક મોટું દિવાનખાનું હતું; આગળની ગેલેરીમાંથી પેલી તરફ બે બાજુમાં બે ઓરડા હતા. દિવાનખાનામાં સર્વ વસ્તુ મનોહર હતી; અને તે રચી મુકવામાં રચનારનું ચાતુર્ય દેખાઈ આવતું હતું. જમણી બાજુનો ઓરડો સદાશિવરાવનો સુવાનો હતો, અને ડાબી બાજુનો ઓરડો ખાનગી હોવાથી તે તેને લઈવા બેસવા સારૂ રાખ્યો.

હતો; તેમાં એક મોટું ટેબલ, ચાર ખુરશી, અને એક કાળું લાકડાંનું કપાટ-કપાટ કહેવા કરતાં તીજેરી કહેવી વધારે શોભશે. યરોબર બાણીતા માણસ શિવાય એ કપાટ ઉઘાડવાને એક કલાક ભાંગવાનોજ. એ ઓરડીની અંદરથી ઉપર જવા સાડ એક ગોળ દાદર હતો; ઉપર આવ્યા પછી નીચે પ્રમાણેજ ઝંલેરી હતી, પણ વધારામાં ફક્ત બહારની બાજુમાં સમચોરસ અગાસી હતી; ત્યાં ઉભા રહી ચોપાટીના સમુદ્રની મનોહર મોજ નજરે પડી મનને ખરેખર આનંદ થતો હતો. માળ ઉપર એક બાજુ માધવરાવની, અને બીજી બાજુ વિશ્વાસરાવની, એવી બે મોટી ઓરડીઓ હતી. ઘરની બાજુમાં પછવાડે જુદુંજ રસોડું અને તેની સાથે નોકરોને સાડ ચાર ઓરડીઓની એક નાની સરખી ચાલી હતી. તેની આગળ તમેલો હતો અને સર્વ બાજુથી બંગલાની પાસે એક સુંદર કુલ્લની વાડી હતી.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે માધવરાવ નીચે આવ્યો અને સદાશિવરાવની લખવાની ઓરડીમાં જઈને તેના દરવાજા અંદરથી બંધ કરી લીધા. પછી તેણે ખીસામાંથી ચાવી કાઢી કપાટ ઉઘાડ્યું; દરેક ખાનામાં તે કંઈક કાગળ કાઢે, યરોબર તપાસે અને બાજુ ઉપર મૂકે. એવી રીતથી તેણે એક કલાક કાઢ્યો. જેમ જેમ તે ખાનાં કાઢે તેમ તેમ તેને વધારે ને વધારે ખાનાં હાથ લાગતાં; ખાનાંમાંથી ચોરખાનાં નીકળતાં ને તેમાંથી કંઈ પણ ઓછા વધારે કામના કાગળ બહાર નીકળતા. પણ જે કાગળની તે શોધ કરતો હતો તે કાગળ હજી પણ તેના હાથમાં આવ્યો નહોતો. છેવટે આખું કપાટ તપાસાઈ રહ્યું. સર્વ ખાનાં, ચોર ખાનાં પણ તેણે ખારીકીથી તપાસ્યાં. એટલામાં તેણે ઘડીયાળમાં એકનો ટકોરો સાંભળ્યો. તે નિરાશ થઈને પાસેની એક ખુરશી ઉપર બેઠો અને એકાગ્ર દષ્ટિથી તે કપાટ સામે જોઈ રહ્યો.

સર્વ જરૂરના કાગળ વડીલ તેજ કચ્છાટમાં મુકતા તે માધવરાવને પક્કી ખચર હતી. સર્વ કાગળ એક બાણુ મુકીને તેણે કચ્છાટને ફરીથી બંધ કર્યું. જો કે કચ્છાટ તેણે બંધ કર્યું, તોપણ અંદરના ખાનાં નિરાશાને લીધે બરોબર ગોઠવાયા નહતાં, તેના મનમાં હવે તદ્દન નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ; ફરીથી તે ખુરસી ઉપર બેઠો. “તે તેમાંજ હોવું જોઈએ,” એમ સ્વતઃતેજ મોટેથી કહી તેણે કચ્છાટપર એક જોરથી લાત મારી. તેની સાથેજ અંદરના ખાના એક ઉપર એક પડવાનો અવાજ થયો અને કચ્છાટની પાછળની પટી નીકળીને નીચે પડી. પણ તે તરફ માધવરાવે બિલકુલ ધ્યાન દીધું નહિ.

કચ્છાટમાંના બહાર કાઢેલા સર્વ કાગળનો વીંટો કરીને તે વડીલની સુવાની ઓરડીમાં ગયો. ત્યાં એક ચોરસ પેટી હતી તે તેણે ઉઘાડી; તેમાંથી તેને કંઈ રોકડ, નોટ અને કાંઈક દસ્તાવેજના કાગળ મળ્યા, પણ વીલ માત્ર તેને હાથે આવ્યું નહિ. છેવટે નિરાશ થઈને માધવરાવ પોતાની ઓરડીમાં ગયો. તે આખી રાત્રિ માધવરાવને ઉંઘ કોઈ પણ રીતે બિલકુલ આવી નહિ. “વીલનું શું થયું? પિતાજીએ “મરતી વખતે ના-ના-વિશ્વાસરાવને તો આપ્યું નથી ને? કારણ મરતી “વખતે તેજ તેમની પાસે હતો. વીલ જો તેની પાસે હશે તો તે “આપણા તાબામાં કેમ આવશે?” વગેરે વિચારતો તે પોતાની પથારીમાં આઘોટતો પડ્યો. વીલ નહિ મળવાથી વડીલે બિલકતની વ્યવસ્થા શું કરી છે તે જાણવાને તેને બીજો માર્ગ નહોતો. “વાસ્તવિક “રીતે આપણી બિલકત ઉપર વિશ્વાસરાવનો કંઈજ હક્ક નથી, તો “પણ બાઉ સાહેબનો તેના પર વિશેષ પ્રેમ હોવાને લીધે તેઓએ “તેને સારૂ સારીજ વ્યવસ્થા કરી મૂકી હશે. કદાચ તેને બિલકતનો “અર્ધો ભાગ આપ્યો હશે,” એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પણ ખરી

વાત શું છે, તે વીલના અભાવે જાણવાનો તેને રસ્તો નહોતો. તે જેમ જેમ વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તેની અધિરાધ વધવા લાગી. આટલી ખારીકીથી તપાસ કરવા છતાં આપણને વીલ મળ્યું નહિ, તો તે મરણ સમયે વિશ્વાસરાવનેજ આપ્યું હોવું જોઈએ, એમ તેને ખાતરીપૂર્વક લાગવા માંડ્યું. આ છેલ્લા વિચારથી તેનું મન બહુજ અસ્વસ્થ થયું. વીલ આપણે હાથે ટેમ આવશે, તે એક વિચારને લીધે તેને આખી રાત બિલકુલ ઉંઘ આવી નહિ.

પ્રકરણ ૩ જી.

તારો મારો શું સંબંધ ?

ચૈત્ર અર્ધો ગયો હતો. આ મહિનોજ એકતો તદ્દન ગરમીનો, તેમાં વળી બપોરનો વખત તો આગની લાલ્લ લાલ્લ કરી મૂકે. આવે વખતે વિશ્વાસરાવ પોતાની ઝોરડીમાં એક ચોપડીના પાના ઉથલાવતો બેઠો હતો. એક બાજુથી ગરમીની લાલ્લ, બીજી બાજુથી ચાલુ સ્થિતિનો વિચાર, તેને લીધે તેનું કશું પણ ચિત્ત લાગતું નહોતું. સદા-શિવરાવના મરણ પછી તે હવે તદ્દન નિરાશ્રિત થયો હતો એવું તેને લાગવા માંડ્યું હતું.

છેવટે તેણે હાથમાંની ચોપડી ટેબલ ઉપર મૂકીને થોડો વખત ચોપાટી ઉપર ખુણી હવામાં જવાનો વિચાર કર્યો. મોઢું વગેરે ધોષને તેણે ગોપાળને બૂમ પાડી અને પોતે કપડાં પહેરવાં લાગ્યો. એટલામાં ગોપાળ આવી દરવાજામાં ઉભો રહ્યો; વિશ્વાસરાવે તેને ગાડી જોડવાનું કહ્યું; ત્યારે તે બોલ્યો “ મારા હુકમ શિવાય ગાડી જોડવાની નથી

“એમ દાદાસાહેબનો કાલથી હુકમ થયો છે; રાવસાહેબ, આપે દાદા-
“સાહેબને પૂછ્યું છે કે કેમ?”

ગોપાળનું કહેવું સાંભળી વિશ્વાસરાવને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે થોડી-
વાર સુધી આશ્ચર્યચકિત મુખે ગોપાળ સામું જોઈ રહ્યા, ત્યારે ગોપાળ
બોલ્યો, “રાવસાહેબ, આપ ગાડી જોડવાનું કહો છો, એમ હું દાદા-
“સાહેબને પુછીને આવું છું.”

“ના, તું જા, મને કંઈ ગાડીની ગરજ છે એમ નથી,” એમ
કહીને વિશ્વાસરાવ બહાર ગયો.

ગોપાળી ઉપર જીવને સમાધાન આવવા જેવે ઠેકાણે એક બાંકડા
ઉપર વિશ્વાસરાવ બેઠો હતો, પણ તે ઠેકાણું તેના જીવને સમાધાન
આપતું નહોતું એમ તેના ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાતું હતું. “દાદા-
સાહેબના હુકમ શિવાય,” એ ગોપાળે ઉચ્ચારેલા શબ્દ હજી પણ
તેના કાનમાં ગણગણતા હતા.

પોતાનો અભ્યાસ, પોતાની ઉપર વડીલનો પ્રેમ, ઘરની બદલાતી
સ્થિતિ, ને દાદાસાહેબનો હુકમ, એજ સર્વ વિચાર તેના મગજમાં
કુવા પરના રેંટની માફક આવતા જતા હતા. આજ સુધી તેના મનમાં
અભ્યાસ શિવાય બીજો કોઈ પણ વિચાર નહિ આવવાને લીધે, ઉપ-
રના વિચારોથી તદ્દન દુર્દશા થઈ ગઈ. ખરું જ છે કે:—

ચિંતા ચિંતા સમાનાડ્ડસ્તિ, બિંદુ માત્ર વિશેષતઃ ।

સર્જીવં દહતે ચિંતા, નિર્જીવં દહતે ચિંતા ॥ (લોકીક.)

હશે; આ વેદાન્ત આપણે નહિ જોઈએ, કારણ, મારા વાંચક
“આગળ શું થયું,” તેનો વિચાર કરે છે, ત્યારે અમારે આ વેદાન્ત
પૂરું કરીને વાત તરફજ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઘરમાં ઝાડઝુડને બીજાં નાના મોટાં કામ વૃદ્ધ ગિરજા કરતી

હતી તેના શિવાય બે નોકર, એક રસોધયો. અને એક ઘોડાવાળો,—
એટલાં માણસ ઘરમાં કામ કરતાં હતાં. સદાશિવરાવની પત્ની પોતાના
પ્રતિના સુખના દિવસ જોવા જીવી નહિ, અને ત્યારથી ગિરજને
માધવરાવની સંભાળ રાખવાને રાખી હતી. આગળ જતાં માધવરાવ
મોટો થયો, પછી ગિરજ આકીતું કામ કરવા લાગી. જે કે તેણે
માધવરાવને ન્હાનાથી મોટો કર્યો હતો તોપણ અમારાથી કહ્યા વિના
રહેવાતું નથી કે માધવરાવ કરતાં તેનો પ્રેમ વિશ્વાસરાવ ઉપર અધિક
હતો. આની ખાત્રી વાંચકને ધીમે ધીમે થશે.

સાંજના સર્વ ઘરની ઝાડઝડ કરીને ગિરજ હમણાં ઉપરના દિવા-
નખાનાને ઝાડવા સાર આવી હતી. તેણે વિશ્વાસરાવની ઓરડી ઝાડ-
વાની શરૂ કરી, એટલામાં વિશ્વાસરાવ ફરીને પાછો આવ્યો, અને
તેને ઝાડતી જોઈને, બોલ્યો, “ગિરજ, અરે, દીવા વખતે આ તે શું
કરવા માંડ્યું છે?” એટલું કહીને તેણે કપડાં કાઢ્યાં અને પાસેની
એક ખુરસી ઉપર તે બેઠો. ગિરજએ કાંઈ પણ ઉત્તર ન દેતાં, પોતાનું
કામ પુરું કર્યું, અને મુંગે મોઢે જવા માંડ્યું ત્યાં “બુદ્ધિ ફરવાનીજ,”
આ વિશ્વાસરાવના ઉચ્ચારેલા શબ્દ ત્રેને કાને પડ્યા, હાથમાંની સાવ-
રણી ત્યાંજ નાંખી, તે વિશ્વાસરાવ તરફ વળીને બોલી, “કોની બુદ્ધિ
ફરી, રાવસાહેબ?”

“કોઈની નહિ, ખાલી અમરતું;” “ત્યારે શું? મને બધું સમ-
જાય છે; મારા વાળ આજ ઘરમાં પાડ્યા છે; બધે તમે નહિ કહો
તોપણ મને સમજશેજ. કહો ત્યારે કોની બુદ્ધિ ફરી?”

“અરે કંઈ નહિ.”

“આ જુઓ, રાવસાહેબ, તમે હવે મોટા થયા, પણ મને તો
“તમે નાનાજ લાગશો; શું છે તે મને કહેવુંજ જોઈએ. તમને લાગતું

“ હશે કે આ ડોશી ગાંડી છે; પણ તેમ નથી. ખાય તેનું ખોદવા
 “ વાળી આ ગિરજા નથી. આ માધવના ચાળા સર્વે મને સમજાય
 “ છે. પણ હવે માત્ર એ દાદાસાહેબ થયા. ”

ગિરજા ઉપર વિશ્વાસરાવનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને તેના
 ઉપરના ખોલથી તો તે તદ્દન ચૂપ થઈ ગયો. થોડી વખતે તે ખોલ્યો,
 “ ધરતી પડતીનો વખત આવે ત્યારે ધરધણ્ણીની શું પણ નોકર ચા-
 “ કરતી સુદ્ધાં યુદ્ધિ કરે છે. કારણ, આજ જોને ? તે અત્યારે સંધ્યા
 “ સમયે સાવરણી હાથમાં લીધી છે ! ”

હવે કંઈક ગિરજાના ધ્યાનમાં આવ્યું. તે ખોલી, “ આજે સાંજ
 “ સુદ્ધ કરતાં મને વખત થયો, નહિં તો રોજ આ કામ હું જલદી
 “ કરી લઉં છું. ”

“ તે સર્વ ખરું છે પણ કાગતું બેસવું ને તાડતું પડવું જેમ
 “ થાય તેવુંજ આ એક છે. ”

“ હા, એ પણ ખરુંજ છે ! આ ધરતી શોભા જશે એ બ-
 “ વિષય તમે હમણાં બાખો છો, પણ હું તો તે ક્યારનુંએ સમજી
 “ ચુકી છું. આજ, સાંબળ્યું, તમારે સાંઝ ગાડી જોડી નહિ ? ”

“ જવા દેને તે વાત. ”

“ પણ એમ કેમ, રાવસાહેબ, તમારું કંઈજ નહિ કે શું ? ”

“ તમારું કંઈજ નહિ કે શું ? ” આ શબ્દો ગિરજાએ નિર-
 પેક્ષ યુદ્ધિથી ઉગ્રચાર્યા ખરાં, પરંતુ તેની અસર વિશ્વાસરાવના મન
 ઉપર શું થઈ, તે તે ગિરજાની વૃદ્ધાને સમજાયું નહિ. જોતાં જોતાંમાં
 વિશ્વાસરાવની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં. ત્યારે ગિરજાને લાગ્યું
 કે આપણને ખબર નથી એવી કંઈ પણ વાત બની હોતી જોઈએ.
 આ વિચાર તેના મનમાં આવતાંજ તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે

ખરેખરજ પેટના છોકરા પ્રભાણેજ તેને વાંસે હાથ ફેરવ્યો, ને તે વિશ્વાસરાવનું સાંતવન કરવા લાગી. ગિરજનો ખરેખરો પ્રેમ જોઈને વિશ્વાસરાવનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે ધીમે ધીમે સદાશિવરાવના મરણ સમયે જે વાત તેને માલૂમ પડી હતી, તે તેણે ગિરજને કહી અને તે બોલ્યો, “ ગિરજ, બાપા હતા ત્યાં સુધીજ માફ તેણે “પ્રેમથી લાલન પાલન કીધું. પરંતુ હવે આ ધરમાં હું કાંઈજ નથી.”

વિશ્વાસ વિષેની સર્વ હકીકતની ગિરજને ખબર હતી. તેણે પોતાની તરફથી તેનું બહુ સાંતવન કીધું.

ઝોટલામાં જન્મવા બોલાવવા સાડે ગોપાળ અંદર આવ્યો. ગિરજ માધવરાવની ઓરડી ઝાડવાને ગઈ. ગિરજ અંદર ગઈ તે વખતે માધવરાવ પલંગ ઉપર સ્વસ્થ પડ્યો હતો. ગિરજએ કચરો કાઢવા માંડતાંજ તે ગુસ્સાથી બોલ્યો, “ ડોકરીરે, હમણાં આવે છે કે કચરો “ કાઢવાને ? તારાથી આ એક કામ પણ વખત ઉપર થતું નથીને ? “તું હમણા બહુ ચઢી ગઈ છે ! ”

કદી પણ નહિ અને આજજ આ માધવરાવના મ્હોનાં શબ્દ સાંભળતાંજ ગિરજ તદ્દન થંડી થઈ ગઈ. તેણે પોતાનું કામ મુંઝે ઝોંટે આટોપ્યું અને જવા લાગી, ત્યારે માધવરાવ બોલ્યો, “ ગિરજ, વિશ્વાસ જમ્યો હોય તો તેને હું બોલાવું છું એમ કહે. ” ગિરજ કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં બાહર ચાલી ગઈ. માળ ઉપરનો બીજો ચોક ઝાડીને તેને નીચે જતાં દાદર ઉપરજ વિશ્વાસરાવ મળ્યો, ત્યાંજ તેણે દાદાસાહેબનો મંદેશો તેણે કર્યો અને પોતે નીચે ગઈ.

વિશ્વાસરાવના અંદર આવ્યા પછી માધવરાવે તેને બેસવાનું કહીને પોતે પણ પાસેની એક ખુરસી ઉપર બેઠો, અને બોલ્યો, “આ, “ જો, વિશ્વાસ, મેં તને આજે ખાસ બોલાવ્યો છે. બાપા હતા ત્યારે

“ ઠીક હતું પણ હવે તારી બાબતમાં કંઈ લોચો રાખી મુકવો, એ
 “ મને ઠીક લાગતું નથી. કારણ કે એક એ દિવસમાં તારી રજા પણ
 “ પૂરી થશે, અને તું ફરીથી કોલેજમાં જશે, ત્યારે તારો ભારે ખર્ચ
 “ હવે પછી મારી પાસેથી પૂરો થાય એમ મહેને લાગતું નથી, ત્યારે
 “ તારો હવે શું વિચાર છે તે મને કહે.”

દાદાસાહેબનો આ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ વિશ્વાસરાવના મનમાં, હવે
 આપણો અભ્યાસ પૂરો કરવો જોઈએ, કોલેજ છોડવી જોઈએ; આપણા
 મનમાં થોડો રાખેલી વાતને દૂર કરવી જોઈએ; એ સર્વે વિચાર એક
 પછી એક આવ્યા, ને તેને લીધે તે તદ્દન નિરાશ થઈને ધીરે સ્વરે
 બોલ્યો, “દાદા, હું શું કહું-પણ-પણ-માપાના મનમાં હું ઈચ્છી-અ-ર.”

“ આ જો, બાપાનું કહેવું શું હતું તે સાંભળવાની મને જરૂર
 “ નથી. બાપાનું કહેવું બાપાની સાથે ગયું. એમ જ્યારે હતું ત્યારે તારે
 “ સાર કંઈ જુદી વ્યવસ્થા કરવી હતી, અને તેવું તેના મનમાંજ હોત
 “ તો તેણે તે પ્રમાણે સર્વ વ્યવસ્થા કરી મૂકીજ હોત.”

આ છેવટનાં વાક્યો માધવરાવે બહુજ ખડીતાં ખડીતાં ઉચ્ચાર્યા,
 અને તે ઉચ્ચારતાં તે વિશ્વાસરાવના મ્હોં સામું બારીકાઈથી જોતો હતો,
 આવો પ્રશ્ન પૂછવામાં તેનો ઉદ્દેશ જુદોજ હતો. બાપાએ જો મૃત્યુ સમયે
 વીલ તેને આપ્યું હોય તો આપણા આ પ્રશ્નથી કંઈ પણ વાત મળશે,
 એમ તેને લાગતું હતું. વીલ વિશ્વાસરાવના તાબામાં હશે, તે તેણે
 વાંચ્યું હશે ને પાછળ શું વ્યવસ્થા કરી છે, તેની તેને ખબર હશે તે
 બધું જાણી લેવાને સાર તેણે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

“ વ્યવસ્થા શું કરી છે એ મને શું ખબર?—પરંતુ તેમના
 “ મનમાં મારે આ પરીક્ષા આપવીને મારા પણ મનમાં તેમની ઇચ્છા

“તારી ઇચ્છા ધણી છે પણ તેના ઉપયોગ શું?”

ક્ષણભર વિશ્વાસરાવ સ્તબ્ધ રહ્યો તેના મનમાં જે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે તેને ખરી લાગવા માંડી. તે અટકતો બોલ્યો “ઉપયોગ “નથી પણ મારાથી બાપાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું બન્યું હતે તો સાહે “થતે. તું કંઈ વ્યવસ્થા કરી—”

“હું કહું છું ને—કે મૂળથીજ તેમણે ત્યારે સાહે કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરીને”—

વિશ્વાસરાવનો ઉત્તર સાંભળી માધવરાવને ખાત્રી થઈ કે મૃત્યુ સમયે બાપાએ તેને મૃત્યુ પત્ર આપ્યું નથી એટલુંજ નહિ, પણ મૃત્યુ પત્ર વિષે તેને કંઈજ ખબર નથી. તેથી તેણે ધણીજ ધીરજથી ઉપરનો ઉત્તર આપ્યો.

“તો દાદા પરીક્ષા આપું ત્યાં સુધી મારો ખરચ તું—”

વચ્ચેજ માધવરાવ ઘાંટો પાડી બોલ્યો, “હા ! હું ચલાવું ! “અને તે શાને સાહે ! તારો મારો કાંઈ સંબંધ ? ”

પ્રકરણ ૪ થું.

વૃદ્ધ ગિરજા.

વિશ્વાસરાવ પોતાની ઓરડીની અંદર પાછળના પ્રકરણમાં થએલી વાતનો વિચાર કરતો બેઠો હતો. દાદાના શબ્દ યાદ આવે કે તેના હૃદય ઉપર એક જાતનો વિલક્ષણ આઘાત થતો હતો. બાપાએ મારે સાહે બહુ મુક્યું છે એવું તેણે પોતે કહ્યું હતું, ને હવે તો તું તદ્દન

નિરાશ્રિત—એક કોડીથી પણ ગયો. મારું હવે કેમ થશે; મારે અભ્યાસ છોડી દેવાનો વખત આવ્યો છે; અભ્યાસ છોડી દેવો, કે અગાડી ચલાવવો ઠીક ? અગાડી ચલાવવો તો પૈસા શિવાય ચલાવવો કેમ, અને આપણને પૈસા આપે કોણ, આવા વિચારમાં કેટલોક વખત ગયો. એટલામાં તેના મનમાં જે વિચાર આવ્યો હોય તે ખરો. તે ઉકયો અને પોતાની પેટીમાં પોતાની ચોપડીઓ ગોઠવવા લાગ્યો. ચોપડીઓ ગોઠવી રહ્યા પછી તેણે પોતાનાં પકડાં ગોઠવ્યાં; અને પાસેજ રહેલા પોતાના ટેબલ પર બેસીને તેણે એક કાગળ ઉપર પોતાનું નામ લીસ્ટમાંથી કાઢવાનું અને ગયા બે વરસનાં પોતાનાં કૉલેજનાં સર-ટીચીકેટ મોકલવાનું કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ સાહેબને લખ્યું; ને કાગળ પાકીટમાં મુકીને પાકીટ ખીસામાં નાંખ્યું. તેના ચહેરા ઉપરથી તેના કોઈ પણ એક પકડા નિશ્ચય થએલો દેખાતો હતો, ને તેને લીધે તેનું મુખ બહુજ ગંભીર દેખાતું હતું. આટલું બનવાને બહુજ થોડો વખત લાગ્યો. કાગળ ખીસામાં નાંખ્યા પછી શુન્ય દૃષ્ટિથી કાણ એક અહીંતહીં જોતો પોતાના મનમાં બોલ્યો, “આમ કર્યા શિવાય હવે “બીજો રસ્તો નથી. હું કોણ, એ દાદાને ખબર હોયા શિવાય તેણે “તેવા ઉદ્દગાર કદી પણ ઉચ્ચાર્યા હોત નહિ. હવે અહીં રહેવામાં “માલ નથી. દાદા પાસેથી મારી કૉલેજનો ખરચ મળશે એવી “હવે આશા કરતાં બેસવું એ મૂર્ખપણું છે. હવે આપણે કયો તેજ “વિચાર યોગ્ય છે. આજ સુધી દાદા મારી સાથે વિરહપણે કેમ “વર્તતા હતા, તેનું કારણ હવે મને સમજાયું; અને તે પણ યોગ્યજ “છે. પોતાના હક્કની સંપત્તિમાં મારા જેવો ફાગટજ બાગીદાર તેને “પણ કેમ ચાલે ? અને મારે પશુ તે સંપત્તિની શા સાર આશા “કરવી?” એમ બોલીને તે મુઝો રહ્યો. થોડો વખત પછી ફરી એક વાર

આખી ઓરડીમાં નગર નાખી તે ઓરડીની બાહર આવ્યો અને જોવાળને બૂમ મારીને પેટી લઈને તેને નીચે જવાનું કહ્યું, ને પોતે દાદા સાહેબની ઓરડીમાં ગયો.

પગનો અવાજ સાંભળતાંજ માધવરાવ પલંગ પર પડ્યો પડ્યો બોલ્યો, “કોણ છે ?” “કોઈ નહિ, દાદા, હું છું”. “કેમરે, વિશ્વાસ ?” “આટલી રાત્રીએ ક્યાં ચાલ્યો ?” “કંઈ નહિ ફક્ત તમને પુછવા—”

“મેં કહ્યુંને મને પુછવાની કંઈ જરૂર નથી ! કારણ પ્રત્યક્ષ “વિલ સુદ્ધાં તારો કંઈ પણ સંબંધ દેખાડતું નથી. ”

“દાદા, તેને સાર હવે મારો પ્રશ્નજ નથી. ફક્ત આજ સુધી “આપણે ભાઈસંમાન વરત્યા, તેજ રીત કાયમ રાખવા સાર, હું “સવિનય પ્રાર્થના કરવાને આવ્યો છું. ”

વિશ્વાસરાવના બોલવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન ન આપતાં માધવરાવ બોલ્યો, “અરે તે સર્વ ખરૂં, પરંતુ હમણાં તું ક્યાં ચાલ્યો ?”

“દાદા, તે આપ પુછશો નહિ. જે રીતે આપાની ઇચ્છા પુરી થશે તેજ રસ્તો હવે હું સ્વીકારીશ. ”

“વિશ્વાસ, તું ગાંડો છે ! હજી પણ તારૂં શીખવાનું ગાંડપણ ગયું “નહિ; તું ડાહ્યો હોય તો કાલથી પેઢી ઉપર ચાલ; તેને લીધે, જોકે “આપાએ તારે સાર કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી નથી, તો પણ તને “તારા ખરચની હું કંઈ પણ અડચણ પડવા દઈશ નહિ. આપાએ “તારે સારૂં કંઈ પણ કરી મુક્યું નહિ એ મોટું આશ્ચર્ય છે !”

“દાદા, તું આપાના કાર્યને નામ મુકીશ નહિ. તેણે મારે સાર “કંઈ પણ વ્યવસ્થા કરી મુકવી જોઈએ એવો હું તેના કોણ થતો “હતો ? આજ સુધી તેમણે મને સંભાળ્યો ને શિક્ષણ આપ્યું એજ તેમનો મારા ઉપર અત્યંત ઉપકાર છે. ઠીક, હવે મને જવાની રેખ ?”

“સા-ઈ-ન્ન” માધવરાવ બોલ્યો.

માધવરાવને તેજ જોઈતું હતું. “તાઠે પાણીએ ખસ ગઈ.”
વિલ સાઈ તેને જે બય હતો તે દૂર થયો. વિશ્વાસરાવના બોલવા
ઉપરથી વિલ કંઈ તેની પાસે નથી, અને તેને કંઈ પણ ખબર નથી,
એવી તેની પક્ષી ખાત્રી થઈ, ને તે આગળ શું કરવું તે યોજવાના
વિચારમાં નિદ્રાવશ થયો.

વિશ્વાસરાવ માધવરાવને મળીને ગિરજની ઓરડીમાં ગયો. તે
વખતે ગિરજ સૂઈ જવાની તૈયારીમાં હતી; વિશ્વાસરાવને જોતાંજ
તે બોલી, “કેમ, રાવ સાહેબ, કંઈ તરફ આટલી રાત્રીએ?”

“કંઈ તરફ એટલે શું પુછે છે? રસ્તો ફૂટશે તે તરફ.”

“એટલે? રાવ સાહેબ હું નહિ સમજી!”

વિશ્વાસરાવે તેને સર્વ હકીકત કહી અને પોતાનો અભ્યાસ કરવાનો
નિશ્ચય પણ તેને કહી દેખાડ્યો. તે સાંભળીને વૃદ્ધાનું હૃદય બહુજ
ભરાઈ આવ્યું, ને તે બોલી, “આ જીવો, રાવ સાહેબ, આપ એમ
“કરશો નહિ, તમે ધર છોડીને જવાનો જે વિચાર કીધો છે તે ગાંડ-
“પણનો છે; ઠીક, આગળ તમે અભ્યાસ પણ શાના જોર પર કરશો?”

ધણી પ્રકારે વૃદ્ધાએ વાંધા કાઢ્યા પણ વિશ્વાસરાવે પોતાનો
નિશ્ચય ડગવા દીધો નહિ. ત્યારે વૃદ્ધ ગિરજ બોલી, “આપ પાસે
પૈસા નથી તો હવે આપ મારી પાસે કંઈક રોકડ છે તે લઈ જાઓ;
જીવો, રાવ સાહેબ, ના કહેશો નહિ” એમ કહેતાં તેની આંખમાંથી
અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં. ગિરજનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. વિશ્વાસરાવને તેણે
રડતાં રડતાં તદ્દન હૃદય સાથે આંખો, અને ડુસકાં ભરવા લાગી. આ
વખતે વિશ્વાસરાવને લાગ્યું કે હું તદ્દન નિરાશ્રિત નથી. આપણી ઉપર એક
પણ મમત્ત રાખનાર માણસ છે. તેણે વૃદ્ધ ગિરજને મારી રીતે

સમજાવી અને ગરજ પડે ત્હારી મદદ પહેલાં લાઇશ એવું ગિરજાને વચન આપી તે બાહેર નીકળ્યો. તેની ઓરડીમાંથી શુન્ય અને ધર છોડતી વખતે વિશ્વાસરાવની શું સ્થિતિ થઇ હશે તેની વાંચકેજ મનમાં કલ્પના કરવી ! શુન્ય અંતઃકરણે વિશ્વાસરાવ પોતાની પેટી લઇને રાત્રીને વખતે સરદાર ગૃહમાં આવ્યો. ત્યાંના વ્યવસ્થાપકે તેની સર્વ વ્યવસ્થા કીધી. વ્યવસ્થાપકે આપેલી ઓરડીમાં આવ્યા પછી વિશ્વાસરાવ ઓરડીમાં ફરવા લાગ્યો. તેનું દીર્ઘ લલાટ સંકુચિત થયું હતું; તેનું મોં નિસ્તેજ થયું હતું; આંખો અશ્રુથી ભરેલી હતી.

તેના મનમાં શું શું વિચાર આવતા હતા તે સમજવું કઠણ હતું. તેણે ધરમાંથી જવાનો વિચાર કરેલો જોઇને કદાચ દાદા કંઈ વાંધા લાવશે એમ તેને લાગ્યું, પણ તેવો કંઈ પ્રકાર થયો ન હતો. દાદાએ તેને એકજ શબ્દમાં જવાની પરવાનગી આપી તે ઉપરથી તેણે જવું એવુંજ દાદાના મનમાં હતું, એવી હવે તેને ખાત્રી થઇ; અને ધર છોડ્યું એ એક રીતે તેણે સાફ કર્યું એમ પણ તેને લાગવા માંડ્યું. પરંતુ આ વિચાર તેના મનમાં ધણો વખત ટક્યો નહિ; કારણ સર્વ બાળપણ તેણે સુખમાં કાઢેલું, તેને ધર છોડવાને લીધે ખરાબ લાગે એ તદ્દન બનવા જેવું હતું. તેને આ નવી ઓરડીમાં ફરતાં ફરતાં રહી રહીને બૂલ્યા બૂલ્યા જેવું લાગવા માંડ્યું.

પોતાના મનોવિકારનું જોર કમતી થવા સાફ તે ઓરડીમાં એક સરખો ચાલતોજ હતો. ચાલતાં ચાલતાં તેના ખગ થાક્યા પણ મન કાંઈ શાંત થયું નહિ. વચ્ચે વચ્ચે થાકીને તે ખારીને ટકીને ચાકતે લીધે ઉભો રહે, એટલામાં કંઈ નવો વિચાર આવે કે તે ફરીથી ઓરડીમાં ફરવા લાગે. એ વખતે તે તદ્દન ગાંડા જેવે થઇ ગયો હતો. તેની બમંકર ચિંતા જો દૂર થશે નહિ, તો તેની વિવેચન શક્તિને ધક્કો લાગશે એવી પણ ધાસ્તી લાગતી હતી; પરંતુ મનુષ્યદેહ

એ બહુ અજ્ઞ વસ્તુ છે. આ વિષમય સંસારમાં દુઃખ બાણ પ્રમાણે હૃદયને વીંધે છે; ચિંતા અગ્નિ પ્રમાણે શરીરને શોષી બાળી નાંખે છે; શારીરિક રોગને જેવું ઓસડ છે, તેવું માનસિક રોગને નથી; કારણ કે તેની ચિકિત્સાજ કરી શકાતી નથી.

છેવટે મધ્યરાત્રીનો શાંત અમલ જેમ જેમ શરૂ થયો, તેમ તેમ વિશ્વાસરાવના તમહૃદયનો વેગ શાંત થવા લાગ્યો. તેનું મન ધીમે ધીમે જરાક સ્વસ્થ થયું. તેની ચિંતા ઓછી થઈ. ધીમે ધીમે ચિંતા હરણ કરીને નિદ્રાદેવીએ વિશ્વાસરાવને પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો, ત્યારે તે પોતાના બિછાના ઉપર આવીને પડ્યો ને સ્વસ્થ નિદ્રાવશ થયો. કંઈક વખતે તેને સ્વપ્ના આવવા લાગ્યાં. આજે તેને કંઈ રીતનાં સ્વપ્ના આવે છે વાર ? પોતાના હૃદયનાં શું તે સ્વપ્ના હતાં ? દિવસે દિવસે પોતાની ઉન્નતિ થશે, પોતાની કીર્તિ વધશે, પોતાનો યશ વધશે, એવાં શું તેને સ્વપ્ના આવતાં હતાં ? આવાં સ્વપ્ના હવે તેને કંઈ પણ સંબંધ રહ્યા નથી. આ સંસારનાં મૃગજળરૂપી ચિત્રોમાંથી કંઈ ચિત્રો નષ્ટ થાય છે; પોતાનો આશાદીપ ઓલવાય છે; એટલામાં તેની આંખો પાસે જુનો કાળ દેખાવા લાગ્યો. શોકના ભારથી હૃદય દબાઈ જવાને લીધે આશા, મુખ અને ગૌરવ અંતે છોડવા લાગ્યાં, ત્યાં તેને મમતાળુ માતાનું પ્રસન્ન મુખ દેખાવા લાગ્યું. આ છેવટનું સ્વપ્ન જોતાંજ તેનાં તે બંધ નેત્રોમાંથી અશ્રુનાં બિંદુ નીકળી ગાલ ઉપર પડવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૫ મું.

થાડામાં ચુકી.

સર્વ રોગોમાં ભયંકર રોગ કહીએ તો ચિંતા સરખો બીજો રોગ નથી. તેને ઓળખતો ન હોય, એવો પુરૂષ જગમાં ભાગ્યેજ હશે.

આજ રોજ વિશ્વાસરાવને હમણાં લાગ્યો હતો. આ રોજ દૃઢ થવાને 'કેમ કરવું' 'શું કરવું' આ મંત્ર અને માત્રિક તે પૈસો. ઇતર સાધનોમાં માત્રિક પાસે હોય તો મંત્ર તાળડતોળ સાધી શકાય છે, પણ અત્રે તો એથી ઉલટું છે. માત્રિક જો પાસ ન હોય તોજ આ મંત્ર સાધ્ય થાય છે.

આજે વિશ્વાસરાવને કોટમાંના મેસર્સ સ્મિથ ઍન્ડ બ્રાઉન, આ-ક્રિટિક્યરલ એનજીનીઅર્સ ઍન્ડ કોન્ટ્રક્ટર્સના સ્મિથ સાહેબે પોતાને બંગલે બોલાવ્યો હતો.

માધવરાવની રજા લઇને વિશ્વાસરાવ નીકળ્યો ને સરદાર ગૃહમાં જઇને ઉતર્યો. તે દિવસે તેને ઉંધ બિલકુલ આવી નહિ. પોતાના મનમાંની ઉમેદ પૂરી કરવા સાર તેણે કાંઈ પણ પ્રસિદ્ધ ઇનજીનીઅર અને ઉમેદવાર રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને તે પ્રમાણે બીજે દિવસે તે ઉપર કહેલા સ્મિથ ઍન્ડ બ્રાઉન એનજીનીઅર્સ પાસે ગયો. તે દિવસે તેને મી. સ્મિથ સાહેબ સાથે મેળાપ થયો. આ સાહેબ દયાળુ, સત્યમાર્ગી અને હોંશીઆર હતો. વિશ્વાસરાવે સાહેબને પોતે મળવા આવ્યો તેનું કારણ કહ્યું. બે ત્રણ પ્રશ્ન પૂછીને તેણે વિશ્વાસરાવને કહ્યું, “હું તમારે “સાર વિચાર કરીશ; પણ તે પહેલાં તમારી પૂર્ણ માહિતી મને “મળવી જોઈએ. હમણાં કામની ગર્દી છે માટે કાલે સાંજે તમે મારા “બંગલાપર આવજો.” એમ કહીને તેણે પોતાના નામનો એક કાર્ડ વિશ્વાસરાવના હાથમાં આપ્યો. સાહેબના મેળાપનું શું પરીણામ આવશે, તે આપણને ઉમેદવાર રાખશે કે કેમ, વગેરે વિચારોમાં વિશ્વાસરાવે તે અને બીજાં આખો દિવસ ગાળ્યો. છેવટે સંધ્યાકાળ થતાંજ તે સરદાર ગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યો. વિશ્વાસરાવ રસ્તાની બાજુમાં એકલોજ ગાંડાની જેમ ચાલતો હતો. તેના મનમાં એક ઉપર એક વિચાર એક સરખા ચાલુજ હતા. છેવટે પાંચ વાગાને સુમારે તે ગિરગામ ઉપર

આબ્યો. પોતે બ્રમિષ્ટ સરખા ચાલવામાં કેટલોક વખત શુભાબ્યો એ
ધ્યાનમાં આવતાંજ, હવે વખત ન શુભાવતાં સાહેબના બંગલા ઉપર
જવું, એવો વિચાર કરીને તે જલ્દી ચાલવા લાગ્યો.

ગિરગામનો રસ્તો અને તેમાં સંધ્યાકાળનો વખત;—રસ્તામાં ગાડી
ઘોડા અને મનુષ્યની તો ગણતરીજ નહોતી. આ વખતે ટ્રામ ટરમીનસના
નાકા ઉપર બે ઘોડાની એક ગાડી આવીને અટકી. ગાડી આવતાંજ
વિશ્વાસરાવ રસ્તાની બાજુમાં જઈ ઉભો રહ્યો; કારણ ઘોડાવાળામાંથી
એકે ગાડીનો દરવાજો ઉઘાડ્યો તેને લીધે તેનો માર્ગ રોકાઈ ગયો.
ગાડીમાંથી એક ચૌદ વરસની તરુણ બાલિકા ઉતરવા લાગી; એટલામાં
ટ્રામના ડ્રાઇવરે જોરથી સિટી વગાડી; તેની સાથેજ એક ઘોડાએ
એકદમ ચમક્યા, ને તે ધક્કા સાથેજ ઉતરનાર બાલિકા આંચકો ખાઈ
તે ચાક નીચે સપડાતી હતી પણ ઘોડામાં ચૂકી. વિશ્વાસરાવે ચાલાકી
કરીને તેને પોતાના હાથમાં ઉપરને ઉપર ઝીલી લીધી. તે ક્ષુદ્ર, પરંતુ
પરીણામે મહાન થનારા અકસ્માતને લીધે, તે કોમળ બાલિકા એટલી
ગભરાઈ ગઈ કે તેણે પોતાનું 'ડોકું' વિશ્વાસરાવની ખાંધ ઉપર નાંખી
દીધું. ક્ષણ એકજ તે તે સ્થિતિમાં હતી.

તેણે પોતાના વિશાળ નેત્ર ઉઘાડ્યાં ને બંનેની નજરોનજર
મળ્યા, તે સાથેજ તે વિશ્વાસરાવના હાથમાંથી પોતાને મુક્ત કરીને
બાજુ ઉપર ઉભી રહી, અને પોતાને પડતા બચાવી તે સાફ તેનો
સવિનય આભાર માની તે વાડીમાં ગઈ. તે બંગલામાં ગઈ ત્યાં સુધી
વિશ્વાસરાવ એક નજરે તે બાલિકાના મ્હોં સામું જોતો હતો.

વિશ્વાસરાવ રસ્તા ઉપર ચાલતો હતો ખરો, પણ હવે તેના મનમાં
પોતાને સાફ કંઈ પણ વિચાર નહોતો. ફક્ત તે બાલિકા, તે
ગાડીનો અકસ્માત, ને પોતે તેને એક હાથમાં ઝીલી છે, આજ વિ-

ચાર તેના મનમાં ચાલ્યા હતા. આ વિચારમાં તે સાહેબના બંગલા નજીક ક્યારે આવ્યો એ સુધ્ધાં તેને સમજાયું નહીં.

દરવાજાની ઉપર આવતાંજ તેણે ચપરાસી પાસે 'પોતાનું' નામ અને સાહેબે આપેલો કાર્ડ આપ્યો.

થોડાજ વખતમાં ચપરાસી બહાર આવીને વિશ્વાસરાવને અંદર લઈ ગયો. સલામ વગેરે થયા પછી સ્મિથ સાહેબે વિશ્વાસરાવને પાસે બેસવાનું કહ્યું. આગલ દિવસે પોતાને વિષે કહેલી ત્રુટક માહિતી ઉપરથી સાહેબનું મન વિશ્વાસરાવ તરફ ઠીક વળ્યું હતું. તેણે સર્વ હકીકત ફરીથી સવિસ્તર કહેવાનું વિશ્વાસરાવને કહ્યું. વિશ્વાસરાવે પોતાની સર્વ હકીકત કહીને પોતાનો આગળ શીખવાનો વિચાર પણ જણાવ્યો. તે સર્વ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળી લઇને સાહેબ બોલ્યો,—

“તમારા નેટીવ લોકમાં ધરમાંની ખરાબ વાત ઉપર ઢાંકપિછોડી કરવાનો બહુ ખરાબ ચાલ છે; તેને લીધે અપરાધી બાહર આવતો નથી. અમે આવા મનુષ્યને કાયદાથી યોગ્ય શાસન કીધું હોતે.”

“પરંતુ, સાહેબ, તેનો અને મારો ખરેખરો કંઈજ સંબંધ નથી.”

“હા, એ ખરું; પરંતુ તેના બાપે તમને સ્વસંતોષે અરધી જીંદગી આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે, એમ કહ્યું હતું ને? ત્યારે તેનો “યોગ્ય ન્યાય મેળવી લેવામાં શું હરકત છે?”

“હરકત નથી, સાહેબ, પરંતુ તે સંબંધે હું વધારે ચોળા ચોળ કરવા ઇચ્છતો નથી. અને જે-યે મારા પ્રિય પ્રાણદાતાના નામને કલંક લાગે એમ પણ કરવા હું ઇચ્છતો નથી.”

વિશ્વાસરાવનાં સૌજન્ય માટે સાહેબને બહુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને તેને દરેક બાબતમાં મદદ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. થોડીવાર

સાહેબ બોલ્યો, “સારું, જેવી તમારી મરજી. પરંતુ હવે મારી
“પાસે તમારે સારું શું કરાવવાની તમારી ઇચ્છા છે?”

“સાહેબ, મારી એકંદર સ્થિતિ જોતાં, મારો વિચાર કેટલોક
“મૂર્ખપણાનો છે, એમ આપને લાગતું હશે, તો પણ મારી ઇચ્છા
“અને ઉમેદ એવી છે કે આટલી પરીક્ષા પસાર કરી શકું.”

થોડી વાર વિચાર કરી સાહેબ બોલ્યો, “તમારો હેતુ મને સ-
“મજાયો; પરંતુ તમારી હાલની સ્થિતિ ઉપરથી, એ તદ્દન અશક્ય
“લાગે છે; મને એક વિચાર સૂઝ્યો છે. તમને પસંદ પડશે
“તો કહીશ.”

મોટા હર્ષથી વિશ્વાસરાવે પૂછ્યું, “કયો વિચાર, સાહેબ?”

“તમારી શી હજી બે વર્ષની ભરવાની; છે, ત્યારે એક વરસ
“તમારે સુતારતું કામ શીખવું; અને એક વરસ તમને હું મારી પોતાની
“દેખરેખ નીચે પ્લાન વગેરેની માહિતી કરાવીશ. કેમ, બોલો, છે
“તમારી મરજી?”

“છેકરીને શું પૂછો છો, સાહેબ? પરંતુ સુતારતું કામ ક્યાં
“શીખું? અને હથિયાર?”

“હા! એટલુંજ ને! તમારી પૂર્ણ કમ્પુલાત છે તો કાલથી દસ
“વાગે આશીસમાં આવતા જાઓ. એક વાગતા સુધી અહીંના
“કામની માહિતી મેળવીને પછી બે કલાક મારા કારખાનામાં જાઓ.
“કાલે હું મારા મિત્રો ને ચિઠ્ઠી લખીશ.”

“સાહેબ, આપની ઓળખ સુદ્ધાં નહોવા છતાં, હું આપના
“દયાળુ સ્વભાવનો બહુજ ફાયદો મેળવી લઉં છું.” વિશ્વાસરાવ તદ્દન
દીનતાથી બોલ્યો.

“એમ કેમ બોલો છો? તમે એક મને ઓળખતા નથી;

“પરંતુ સદાશિવરાવ પેઢીવાળાના કેટલાંક કન્ટ્રાક્ટનાં કામ તેમજ
“તેનાં ચોપાટી ઉપર અને પેડર રોડ ઉપરનાં કામ, એ સર્વ મારાંજ.”

સાહેબની રજા લઇને વિશ્વાસરાવ પાછો જવા લાગ્યો. બંગલામાં
જતાં પહેલાં અને હમણાં બંગલામાંથી બાહરે જતાં તેના મનમાં
ચાલેલા વિચારોમાં કેટલોએ અંતર હતો. હવે તેને આશા આવી હતી.
અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને તેનાથી પિતાશ્રીની આશા પૂર્ણ કરી શકાશે,
તેથી કરીને આનંદ થવા લાગ્યો. આ આનંદના વિચારમાં તે ક્યારે
સરદાર ગૃહમાં આવ્યો તેની પણ તેને ખબર પડી નહિ.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વગર પગારની નોકરી.

સ્મિથ સાહેબને ત્યાં જવા માંડવાને આજે વિશ્વાસરાવને લગભગ
છ મહીના થયા. સુતારતું કામ, એટલે બહુજ અગવડ અને મહેનતનું;
અને તેમાં વિશ્વાસરાવ જેવો કોમળ એકવીસ વરસનો તરૂણ, કે જેણે
આજ સુધી પોતાના સર્વ દિવસ સુખમાંજ કાઢેલા, તેને કેટલી અગવડ
અને મહેનત લાગે વાર? પરંતુ વિશ્વાસરાવ તે કામ બહુજ આનંદથી
કરતો હતો; આટલા દિવસમાં આજેજ વિશ્વાસરાવને અધિક શ્રમ
થયો હતો; તેને લીધે તેણે કૉલેજમાં કાઢેલા દિવસ યાદ આવ્યા.
કૉલેજમાં હતા ત્યારે આપણે કેટલા આનંદી અને સ્વતંત્ર હતા, આ
વિચારો તેના મનમાં આવતાંજ તેને ખરાબ લાગ્યું. થોડીજ વારમાં
ઉપરના વિચારથી તેનું માથું ફરવા માંડ્યું, ત્યારે વિશ્રાન્તિને સારૂ
થોડો વખત ચોપાટી ઉપર જવાના વિચારથી તે બહાર નીકળ્યો.

હમણીના તે ચોપાટી ઉપર ફરવા જવાને કંટાળતો હતો. કારણ ત્યાં ગયાથી સુખથી બાળપણ કાઢેલું તે ઘર તેની દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેને વધારે ખરાબ લાગતું હતું; આજે તે ઘણે દીવસે ચોપાટી ઉપર આવ્યો હતો. ઘણો વખત સુધી તે એક બાંક ઉપર હવા ખાતો બેઠો હતો. ગયા છ મહીનામાં તે આ બાળુ નહિ આવેલો હોવાથી તેનો અને માધવરાવનો કે ગિરજનો મેળાપ થયો નહતો, તેથી પાછા જવા પહેલાં એક વખત દાદા સાહેબને મળીને જવું એ વિચાર કરીને તે વાડીમાં ગયો. પહેલાં તો તે વૃદ્ધ ગિરજની ઓરડીમાં ગયો. તેને જોતાંજ ગિરજને ઘણાજ હર્ષ થયો. પરંતુ જ્યારે તેણે તેના સાસુ ધારીને જોયું ત્યારે માત્ર ગિરજનો હર્ષ કેવળ નાશ પામ્યો; કારણ વિશ્વાસરાવના મોં ઉપર પૂર્વેનું તેજ રહ્યું નહોતું. તેણે પૂછ્યું, “રાવ સાહેબ, શી આ આપની સ્થિતિ ? તાવ આવે છે કે શું ?”

વિશ્વાસરાવે ધીમે ધીમે ઘર છોડ્યા પછીની હકીકત તેને કહી.

“પણ આપ, આ, દીવસ બધો, હેલકરીની પ્રમાણે કારખાનામાં “સુતારકામ કરવામાં કાઢે છે તો આપને એવો પગાર પણ શું “મળે છે ?”

“પગાર કેવો ? હું કામ શીખું એમ કહ્યું; ને પગાર શિવાય “તેણે મને કામ શીખવા રાખ્યો તેજ પગાર કરતાં વધારે છે.”

“ત્યારે આપની ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા !”

“વ્યવસ્થા શું ? અરે ગરીબનો બેલી પરમેશ્વર ! ઠીક, પણ “દાદાની પ્રકૃતિ વગેરેનું તે મને કંઈજ કહ્યું નહિ. !”

“પાછું તમે તેનું નામ લીધું ? જેણે તમને આવી સ્થિતિએ “પહોંચાડ્યા છે તેનું તમારે સ્વપ્નામાં સુદ્ધાં મ્હોં જોવાય નહિ, “ત્યારે નામ ?”

“ નહિ, નહિ, ગિરજા એમ કહીશ નહિ. ગમે તેમ થાય, તો
 “ પણ એ મને વડીલ ભાઈ પ્રમાણે છે. એક વખત તેની સર્વ હકીકત
 “ કહે એટલે મને સાઈ લાગશે. આ છ મહીનામાં મને કંઈજ
 “ ખબર પડી નથી. દાદા ઠીક છે કેની ? ”

“ નહીં હોવાનું શું કારણ ? વડીલની પૂછથી મજા મારે છે.
 “ ધણીખરી રાત્રી હમણાં ધેર નથી હોતા. આ શનિવારનીજ વાત.
 “ તે નાના સાહેબને ત્યાં ગાયન—”

“ ક્યા, એ નાનાસાહેબ ? ”

“ તે ગિરગામની પેઢીવાળા—તેને ત્યાં ગાયન—પછી શું ? પેઢી-
 “ વાળાને પેઢીવાળા મળ્યા. ખીજે દીવસે સવારે દાદાસાહેબ ગાયન-
 “ માંથી આવ્યા ત્યારે તેમને શુદ્ધી પણ નોતી. ગોપાળે ગાડીમાંથી
 “ ઉચકી તેને ઉપર લીધા. ”

“ શિવ ! શિવ ! અહીં સુધી વાત આવી કે ? ઠીક, પણ પેઢીનું
 “ કેમ ચાલે છે ! ”

“ કેવી પેઢી ? હાલમાં તેનો ધણો ખરો વખત ત્યાંજ જાય
 “ છે. ગોપાળ કંઈ એમ કહેતો હતો કે દાદા સાહેબ તેની પુત્રી
 “ સાથે લગ્ન કરવાના છે. ”

એટલામાં ગોપાળ અંદર આવ્યો. તેનીજ પાસે વિશ્વાસરાવે દાદા
 સાહેબને પોતાના આવ્યાના ખબર કહેવડાવ્યા, ને ગિરજાની પાસેથી
 રજા લીધી. નીચેના દિવાનખાનામાં દાદા સાહેબ અને તેનો મહેતાજી
 સુખડચંદ્ર બેઠા હતા. વિશ્વાસરાવને જોતાંજ સુખડચંદ્રે તેને ઉઠીને
 સલામ કીધી, કારણ વિશ્વાસરાવ માટે તેનો મત ધણો ઉચો હતો, અને
 તે તેથી માધવરાવ કરતાં વિશ્વાસરાવને વધારે ચાહતો હતો. વિશ્વાસરાવને
 જોતાંજ માત્ર માધવરાવના ચહેરા ઉપર થોડોક ફેર પડ્યો.

કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી, “તું હિમણું શું ઉદ્યોગ કરે છે?” એમ માધવરાવે પૂછ્યું.

“કામ શીખવાને સાઈ સિમ્થ ઍન્ડ બ્રાઉનની પાસે ઉમેદવારી “કરું છું,” એમ વિશ્વાસરાવે સીધો ઉત્તર આપ્યો. “ઉમેદવારને પગાર નથી હોતો, ફક્ત તેને કામ શીખવાનું”

“શું પગાર નહિ? ત્યારે શું તારી બિન પગારની આ નોકરી અને એનાથી બાપાનું નામ અમર!—”

“પણ, દાદા, કોઈ પણ વિદ્યા શીખવાને ઉમેદવારી કરી એટલે “બાપાના નામને ભૂષણ નથી કે શું? ગમે તેમ પણ તે વિદ્યા છે. “પૈસા આપીને વિદ્યા શીખ્યા એટલેજ કંઈ ભૂષણ નથી.”

“અરે ગાંડા, કેવી વિદ્યા લઈને બેઠો છે; માઈ સાંભળ, આપણા “ધંધા જેવું બીજું કંઈ નથી. તું પેઢી ઉપર લક્ષ આપશે, તો મને “પણ બીજા કામ સંભાળવાં હીક પડશે. આ જો, ગયા મહીનામાં “મારી તરફથી થોડી બેદરકારી થઈ, તો રૂપિયા ૭૦૦૦) ની ખોટ “આવી. કેમ છે તારી મરજી?”

“માઈ ચાલે છે તેજ હીક છે, દાદા,” એમ કહીને વિશ્વાસરાવ ઉઠ્યો.

“સાઈ, ત્યારે જા, તારી આગળ શું બોલવું? મૂળ બીજાજ હલકું!” આ દાદા સાહેબના શબ્દ સાંભળવાને વિશ્વાસરાવ જરાએ ઉભો રહ્યો નહિ.

“જેયુને, સુખંડયંદ? તેથીજ હું ત્હમને કહું છું કે એક વખત સ્થોજ મન ઉપર,” માધવરાવ બોલ્યો.

“આ જુઓ, દાદા સાહેબ, આ આટલા કૃત્યથી આજ સુધીના “મારા વીશ વરસના આપ સાથે રાખેલા ઇમાનીપણાની રાખ- “રંગોળી થશે. હું તમારે પગે પડું છું, તમે મને આ બાબતમાં

“ક્ષમા કરો. હાલમાં તમને વેપારમાં થોડી ખોટ આવી છે, તેને
 “લીધે તમારું મન આવું બ્રમિત થયું છે, પણ તેનો ઉપાય છે. આપ
 “જો પહેલાંની જેમ વેપાર તરફ ધ્યાન આપશો, તો થોડા દિવસમાં
 “આ ખોટ સહેજે નીકળી જશે. શિવાય કેટલોક વખતથી આપનું મન
 “જરા ચંચળ થયું છે; ખાનગી ખરચ પણ વધતો ચાલ્યો છે; પરંતુ
 “વેપારી દૃષ્ટિએ જોતાં આ કાંઈ સાડું નથી. બાઉ સાહેબ હતા, તે
 “વખતે તેની કેવી સ્થિતિ હતી, અને હાલમાં આપે વેપાર કેવી
 “સ્થિતિ ઉપર મુક્યો છે, આનો ખરોખર વિચાર કરો હાલ તમારા
 “મનમાં આવા વિચાર આવે છે તે વિચાર તમારે દૂર કરવા જોઈએ
 “તમે વિશ્વાસને વિષે જે વાત કહી તે ‘ચાવચંદ્રદિવાકરૌ’ કદી
 “પણ ખીજા કાન ઉપર જવાની નથી, તેને સાડું લ્યો આ વચન.”

ક્ષણ એક સુધી માધવરાવ મુગો રહ્યો. સુખડચંદનું બાપણ
 સાંભળી તેના મન પર કંઈક અસર થયેલી જણાઈ. પરંતુ તે અસર
 તદ્દન ક્ષણિક હતી. બાઉ સાહેબના મરણ પછી તે બહુજ બહેક્યો
 હતો. તેને ઘરમાં કોઈનો પણ ધાક ન રહેવાથી, નવાં નવાં વ્યસનો
 તેને લાગવા માંડ્યાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે તેનો મહેતો સુખડચંદ તેને
 બે બોધનાં વચન કહેતો હતો પણ તેની અસર તેના મન ઉપર
 જરાએ થતી નહિ. આજે તેણે ખાસ સુખડચંદ મહેતાને ઘેર બો-
 લાવ્યો હતો. સુખડચંદ સામોપચારથી પોતાને વશ થશે નહિ એ
 તેને ખબર હતી. પણ તેને ખૂબ દ્રવ્યની લાલસા દેખાડી પોતાને અ-
 નુકુળ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કરેલો હતો. ક્ષણેક પછી તે બોલ્યો,

“મારી એક વાત સાંભજો; પહેલાંનું વિલ આપાએ તમારી
 “પાસે લખાવી લીધું છેને?”

“હા.”

“પછી તમે કેમ બીડો છો? મને તેની એક ખરી નકલ
“કરી આપો; ફક્ત તેમાંથી વિશ્વાસરાવના વારસાના અક્ષર કાઢી નાંખો
“એટલે થયું!”

“હા, સમજ્યો, પરંતુ આપ મને આ ખટપટ કરાવશોજ નહિ;
“એના શિવાય બીજું કંઈ પણ કામ કહો.”

“તમને ભય શાનો છે, એજ મને સમજાતું નથી. તે પહેલાંનું
“વિલ મેં મારે હાથે શડી નાખ્યું છે અને એ શિવાય” (હાથમાં
પાંચ આંગળાં બતાવીને), “આ તમને બક્ષીસ;—હવે ના કહેશો નહિ.

“અને એમાં છે પણ શું? વિશ્વાસરાવનો આ બાબતમાં કંઈ પણ
“સંબંધ! ફક્ત બાપાએ તેને પાસે ઉછેર્યો હતો એટલોજ!”

“પાસે ઉછેર્યો હતો ખરો. પણ ભાઉ સાહેબનો તેના ઉપર
“કેટલો પ્રેમ હતો! વિલ ક્યાં પછી તેના નામ ઉપર કાઢેલી રકમનો
“મેં સહેજ આશરો કાઢ્યો તો તે પોણા લાખની ઉપર થયો.
“તેટલી રકમ આપના બાગમાં પણ નથી એ આપને ખબર છે કે?”

“હા; તેથીજ કહું છું.” (ફરીથી પાંચ આંગળાં બતાવીને)
“એટલા માટે કરોજ આટલું કામ.”

હવે માત્ર સુખડચંદના મન ઉપર લક્ષ્મીનો મોહ થવા માંડ્યો.
થોડી વખત પહેલાં જે માણસ માધવરાવને તેના કૃત્ય સાર દોષ દેતો હતો
તેજ હવે તે કૃત્ય આચરવાને તૈયાર થયો. હે ચંચળ લક્ષ્મી! ધન્ય
છે તને! તારા મોહમાં નહીં ફસાએલો પ્રાણી આ જગમાં વિરક્તોજ!
પાંચ હજાર! અને તે ફક્ત એક નકલ લખી આપવા માટેજ! આખો
જન્મ જતાંએ ન મળે તે એક સાધારણ નકલ ઉપરજ મળશે!
મન કેમ વાર ડગે નહિ?

પ્રકરણ ૭ મું.

“ હું આપની બહુ આભારી છું. ”

“ વિશ્વાસરાવ, તમે પોતે જઈને આટલું કામ કરી આવો. કાલે
“ રવિવાર છે; મારાથી જવાનું બનશે નહિ; તમે ત્યાં પાસેજ રહો છો;
“ અને તેમાં વિશેષ એ કે આ પ્લાન તમે પોતેજ કર્યો છે તેથી આ
“ પ્લાન તમે પોતે શેઠજીને બરાબર સમજાવી શકશો. ”

સ્મિથ સાહેબ વિશ્વાસરાવના ટેબલ પાસે આવીને બોલ્યા.

આજ સવારથી વિશ્વાસરાવ આનંદમાંજ હતો, કારણ એકદમ
ચાર મહીનાનો પગાર તેને મળ્યો હતો. આજ લગભગ ચાર મહિના
થયાં, તેણે સુતાર કામની પૂર્ણ માહિતી મેળવી લઈને, સાહેબના હાથ
નીચે પ્લાનની માહિતી મેળવવાની શરૂઆત કરી હતી. થોડા દિવસમાં
તેણે સ્મિથ સાહેબને પોતાના ગુણથી તદ્દન પોતાનાજ કરી લીધા;
થોડા વખતથી સ્મિથ સાહેબના ભાગીદારની પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી
તે કવચિતજ આશીસમાં આવતા હતા, ત્યારે સ્મિથ સાહેબના ઉપર
કામનો બહુજ બોલો પડતો. પણ વિશ્વાસરાવ તે જોખમના કામ
ધીમે ધીમે પોતે ઉપાડી લઈને સ્મિથ સાહેબને સારી મદદ કરવા
લાગ્યો હતો. વિશ્વાસરાવની હોંશિયારી જોઈને તેને સાહેબે પગાર
પેટે મહેરનજરથી આજે એકદમ બરસો રૂપિયા આપ્યા હતા.

આ રૂપિયા મળવાને લીધે વિશ્વાસરાવને આનંદ થયો હતો. પણ
પણ પોતે જાતે કરેલો પ્લાન આજ વગર ચૂકનો થઈને સાહેબને
પસંદ પડ્યો આનોજ તેને બહુ આનંદ થયો. આ આનંદમાંજ પ્લાનનું
પોટલું ખાંધી વિશ્વાસરાવ બપોરે ત્રણ વાગે ઘેર જવાને નીકળ્યો.

ગિરગામમાં દ્વારમાંથી ઉતરતાંજ તેનું ધ્યાન હાથમાંનાં પોટલાં ઉપર, “ રા. મનોહરરાવ પેઢીવાળા, ” આ લખેલાં નામ ઉપર ગયું. તેની સાથેજ તેને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું. કારણ મનોહરરાવ પેઢીવાળા આ નામ તેણે ધણી વખત સાંભળ્યું હતું, પણ તેની સાથે મેળાપ કદી પણ થયો નહતો. એ મહીના પહેલાં તે ગિરજાને મળવા ગયો ત્યારે તેણે મનોહરરાવ પેઢીવાળાને વિષે ધણીક વાત તેને કહી હતી. થોડા વખતથી તેની પાસે દાદા હમેશ જાય છે—આવે છે, ત્યાં ઉતારા-ઉત્તરી નાચ રંગ થાય છે, અને તેની છોકરી સાથે તે લગ્ન કરવાનો છે, વગેરે ગિરજાએ કહેલી વાત તેને યાદ આવી. એટલામાં ગિરજાએ કહેલી એક વાત તેને યાદ આવી; એક વખત મનોહરરાવ પેઢીવાળાને ત્યાંથી ગાયનને ક્વિસે દાદા બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં પાછા આવ્યા; આ વાત યાદ આવતાંજ તેને ખરાબ લાગ્યું. દાદા વ્યસની થયો, હવે તેની દબમતિ નથી, વગેરે વિચાર તેના મનમાં આવ્યા. તે પોતાનાજ વિચારમાં ધીમે ધીમે જતો હતો, એટલામાં તેની દષ્ટિ સામી બીંત ઉપર ટંગાડેલાં પાટીયાં પર પડી. તે સાથેજ તે ત્યાંજ અટકીને ઉભો રહ્યો, ને ગાંડાની માફક તે પાટીયા ઉપરના અક્ષર તરફ જોવા લાગ્યો. કારણ તે પાટીયાં ઉપર ‘ મનોહરરાવ પેઢીવાળા ’ આવું નામ હતું.

એક વર્ષ પહેલાં એક બાલિકાને અકસ્માતમાંથી પોતે બચાવી હતી, ને તે બાલિકા આજ ધરમાં ગઈ હતી, આ પહેલાંના વિચાર તેના મસ્તિકમાં આવ્યા ને તે ગુચવાયો. મનોહરરાવ પેઢીવાળાની તો તે છોકરી નહિ હોય ને ? એનીજ સાથે દાદાના લગ્ન કરવાનું હશે શું ? કે તે વખત બીજો કોઈ ગૃહસ્થ આ ધરમાં રહેતો હશે ? આવા વિચાર વિશ્વાસરાવના મનમાં એક ઉપર એક આવવા લાગ્યા. છેવટે, પોતે ગાંડાની જેમ રસ્તા ઉપર ઉભો હતો તેની તેને ચરમ લાગી, ને તે ધરમાં પેઠો.

દરવાજા ઉપરનો નોકર તેને અંદર લઈ ગયો. મનોહરરાવ કપડાં પહેરીને બહાર જવાની તૈયારીમાં હતા; વિશ્વાસરાવે પોતે કાણુ છે અને આવવાનું કારણુ કહ્યા પછી, મનોહરરાવ બોલ્યા, “ મને લાગતું “ હતું કે હજી પંદર દિવસ પ્લાન તૈયાર થશે નહિ, પણ તમે તો “ બહુજ જલ્દી લાવ્યા ! સારું, ત્યારે હવે એમ કરો; આ પ્લાન લખને “ તમે ઉપરના દિવાનખાનામાં જાઓ. ત્યાં મારી છોકરી છે તેને સારું “ તે બંગલો બાંધવાનો છે. તેનાજ કહેવા પ્રમાણે પ્લાન કરવાનું “ મેં સ્મિથ સાહેબને કહ્યું હતું, તો તેનેજ તે બતલાવો એટલે તે “ પોતાની મરજી મુજબ તેમાં કંઈ ઓછું વધારે જોઈતું હશે તો આપને “ કહેશે. અથવા પસંદ પડશે તો તે રાખી લેશે. કેમ સમજ્યાને ? ” એમ કહીને વિશ્વાસરાવને નોકર સાથે ઉપર જવાનું કહ્યું, અને પોતે બહાર જવાને સારું ઊઠ્યા.

ઉપર ગયા પછી નોકર વિશ્વાસરાવને એક ભવ્ય સુશોભિત દિવાનખાનામાં લઈ ગયો. ત્યાં એક બારીની પાસે અનુપમ લાવણ્ય-મયી ને સુમારે સોળ વર્ષની એક બાળા ભરત ભરતી બેઠી હતી. રેશમને પણ બાળુ ઉપર મુકનારા તેના કાળા અને સુંવાળા કેશ ગાલ ઉપર, હાથ ઉપર અને વાંસા ઉપર લટકતા હતા; તેનું મુખ બહુજ રમણીય હતું; તેનાં બ્રમર-વિબ્રમ-કારક નેત્રો કાંઈક મીઝ્યા સમાન દિસતાં હતાં. બ્રૂ-યુગલ રેખા જેવા હોવાને લીધે તે તેનાં રક્તવર્ણુ મુખ કમળને બહુજ શોભા આપતાં હતાં. તેના હોઠ ચણાઈ જેવા લાલ હતા. વિશ્વાસરાવનું ધ્યાન અંદર જતાંજ તેના હોઠ ઉપર ગયું એ સાહજિકજ હતું. તેના હાથ ગોરા હોવાથી તેમાં સોનાનાં કંકણુ બહુજ શોભતાં હતાં; કંઈથી તે ઉન્નત સ્તન સુધી એક મોતીની માળા લટકતી હતી. વિશ્વાસરાવ ! વિશ્વાસરાવ ! સા-

વધ રહે ! તું એક નિરાશ્રિત ઉદારથી મનુષ્ય છે. તે યુવતી તરફ આટલી તીવ્ર સપ્રેમ દૃષ્ટિથી નીહાળીને જોઈશ નહિ. પણ છટ ! જે મનોવિકારની તેને આજ સુધી કલ્પના નહોતી તેના નવિન અંકુર તેને જોતાંજ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થવાને લીધે તેનું શરિર કંપા-ચમાન થયું !

તે ખાલિકા પાસે એક નાનો કૂતરો પોતાની શેઠાણીના કામ તરફ ધ્યાનથી જોતો, નીચે જળમ ઉપર બેઠો હતો. નોકર પાસે જતાંજ કામમાં ચક્ર્યુર થએલી તે તરુણીએ કિંચિત ઉંચું જોયું. વિશ્વાસરાવની ને તેની દૃષ્ટોદૃષ્ટ થતાંજ તેના ચહેરા ઉપર થોડો ફરક પડ્યો.

પોતાના હાથમાંનું ભરત કામ પેટીમાં મુકીને તરુણી ઉઠી અને પાસેની ખુરસી પર વિશ્વાસરાવને તેણે બેસવાનું કહ્યું. વિશ્વાસરાવે પોતાના હાથમાંનું પોઠલું પાસેના ગોળ ટેબલ ઉપર ઉઘાડીને મુક્યું. ઘરમાં આવ્યો ત્યારથી વિશ્વાસરાવ વિચારથી ગુંચવાતો હતો. જે તરુણીને પોતે એક વખત પોતાના હાથમાં પડતાં પડતાં બચાવી હતી, તેજ આજે પોતાની આગળ ઉભી છે, એ પોતે જાણે કે સ્વપ્ન જુએ છે એમ તેને લાગ્યું. પરંતુ એટલામાં તે તરુણીએ, “બાપા ક્યાં છે ?” એમ નોકરને પુછ્યું, ત્યારે વિશ્વાસરાવ પોતાના સ્વપ્ન-રૂપી જગરણમાંથી ખરોખર જાગૃત થયો.

“બાપાજી ફરવાને ગયા છે,” એમ નોકરે ઉત્તર આપ્યો.

“પહેલાં એક વખત ગાડીમાંથી પડતાંજ મને આપે બચાવી હતી, એ આપને યાદ હશેજ, ” તરુણી વિશ્વાસરાવ તરફ વળીને આગળ બોલી.

“હા,—પણ તે પ્રસંગ આપને હજી સુધી યાદ છે, એમ !” વિશ્વાસરાવ બોલ્યો.

“ યાદ ! એને હું લુલ્લીશ, એટલી હું કૃતધ્ન નથી, વાર ! ” તરુણીએ વિલક્ષણ અવાજથી જવાબ આપ્યો. આ તેના ઉત્તરથી વિશ્વાસરાવ તો તદ્દન નિરુત્તર થયો.

આગળ તે તરુણી બોલવા લાગી, “ તે વખત યાદ આવે છે “ત્યારે હું તદ્દન હતાશ થાઉં છું, કારણ તે વખતે મેં આપનો આભાર ‘બીકને લીધે માનવો’ ઘટે તેમ માન્યો નહિ. તે વ્યક્ત કરવાનો આજે ‘યોગ’ આવ્યો છે. આપે તે વખતે મારા ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો ‘હું’ કદી પણ વાળી શકનાર નથી, એ મને ખબર છે. તો પણ હું ‘આપની’ તે બદલ અત્યંત ઋણી છું. ”

આ તેના ઉત્તમ વર્તનને લીધે વિશ્વાસરાવને તેને વિષે એક વિલક્ષણ આદર ઉત્પન્ન થયો. થોડીવારે વિશ્વાસરાવે સાથે આણેલો પ્લાન તેને બતાવ્યો. તે તેને પસંદ પડ્યો. ને તે પ્લાન તેણે પોતેજ કર્યો છે, એ જાણતાં તેને બહુ આનંદ થયો.

લાંબો વખત સુધી તેણે પ્લાન વિષે પુછપાછ કીધી. વિશ્વાસરાવને પણ તે સમજાવવામાં એક પ્રકારનો આનંદ થયો.

પ્લાન સમજાવી રહ્યા પછી વિશ્વાસરાવે જવાને માટે રજા માગી, ત્યારે તેને એણે થોડો વખત બેસવાનો આગ્રહ કરીને પોતે બહાર ગયો, અને થોડીકવાર પછી હાથમાં એક પ્યાલો લાવીને ટેબલ ઉપર મુક્યો. તેણે વિશ્વાસરાવને આ લેવાનું કહ્યું. આ તેનાં છુટવાળાં વર્તનથી વિશ્વાસરાવને બહુજ કૌતુક લાગ્યું. તેણે ધણા આનંદથી આ પીધી. આ પીતાં એ સ્તબ્ધ રહે તે તે બાલિકાને ન ગમવાથી, તેણે પુછ્યું, “ એકંદર આ પ્લાન ઉપરથી બંગલો કેવો થશે એમાં ‘આપનો’ શું મત છે ? ”

“ અહીંયાં, આ મુંબઈમાં, નવી ધરતી ઉપર થએલા સર્વ બં-

“ ગલામાં આપના બંગલાનો પહેલો નંબર આવશે. ”

“ પહેલો નંબર આવશે ? શું ! મને નથી લાગતું. મારા મા-
“થામાં આવ્યું તે મેં ગમે તેમ સ્મિય સાહેબને કહ્યું.” તેણે હસતાં
હસતાં ઉત્તર આપીને આગળ પૂછ્યું, “ પણ આપે આપનું નામ
“કહ્યું નહિં ? ”

વિશ્વાસરાવના કહ્યા પછી તે તરત બોલી ગઈ, “ આપ માધ-
“વરાવ પેઢીવાળાના બધું છો ? ”

“ હા. ”

પ્રકરણ ૮ મું.

નાનાસાહેબ.

ગયા પ્રકરણમાં મનોહરરાવ પેઢીવાળાનું નામ આવ્યું છે તેની
હવે વાંચકોને ઝાળખાણ કરી આપીએ. સદાશિવરાવની માફક એ
પણ એક ધનાઢ્ય પેઢીવાળા હતા. મનોહરરાવે છેવટનાં પાંચ દસ
વર્ષમાં સારો વેપાર કર્યો હતો. મદ્રાસની અર્ધચન્દ્ર બેંકમાં તેના બે
ત્રણ લાખ રૂપિયા છે એમ લોકો કહેતા હતા, અને તે તેમનું કહેવું
ખરું પણ હતું.

મનોહરરાવ—નાનાસાહેબનું વય ચાળીસની આસપાસ હતું. પહેલી
સ્ત્રીથી તેને એક છોકરી થઈ હતી. આજ તરુણી વિષે ગયા પ્રકર-
ણમાં થોડું જણાવેલું છે. એનું નામ માલતી. નાનાસાહેબની પહેલી
સ્ત્રી માલતીને બાર વરસની સુકીને મરણ પામી હતી. ત્યારબાદ તેણે
મિત્રમંડળના આગ્રહથી દ્વિતીય સંબંધ કીધો હતો. સાવકી માતાનાં
અને માલતી વયમાં ફક્ત ચારજ વર્ષનો ફરક હતો. માલતીની મા-

તાએ તેને નાનપણમાં જ ધણું સારું શિક્ષણ આપ્યું હતું. હાલમાં તે એમપ્રેસ ગલ્લસ રફલમાં અંગ્રેજી છઠી ચોપડી શીખતી હતી.

નાનાસાહેબ કદર સુધારક હતા, પરંતુ તે સુધારકપણું ફાળવ નહોતું. તેણે માલતીને ગાયન, વાજીત્ર ને ચિત્રકળા શીખવવા સારૂ માસ્તર રાખ્યો હતો, ને તેનો આ અભ્યાસ ધણેજ આગળ વધ્યો હતો. માલતીની સાવકી માતાનો—માધ સાહેબનો—સ્વભાવ થોડો ગુર્વિષ્ટ હતો ને તેને ઠાઠમાઠ વધારે ગમતો હતો.

માલતીના આ શિક્ષણને લીધે તે અંદરથી તેની ધણીજ ઇર્ષા કરતી હતી, પરંતુ સરળ સ્વભાવની માલતી પોતાને યોગ્ય તે વર્તન રાખતી હતી. પોતાની સાવકી માતાનાં તિરસ્કાર યુક્ત ઉદ્દગાર સાંભળવામાં આવે તો પણ તે તરફ તે ધ્યાન આપતી નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ તેને સારૂ તેને ખરાબ પણ લાગતું નહોતું.

સવારના નીચેના દિવાનખાનામાં ચાહ પીતાં પીતાં નાનાસાહેબ બોલ્યા, “ કેમ માલિ, તને તે પ્લાન પસંદ પડ્યો કે ? ”

“ હા—મને પહેલાં લાગ્યું કે તે પ્લાન મને સમજાશેજ નહિ, “પરંતુ જે વખતે વિશ્વાસરાવે તે ઉઘાડીને મારી આગળ મુક્યો તે વખતે “એકાદ સહેલા શબ્દમાં લખેલાં પુસ્તક પ્રમાણે મને તે સમજાયો.”

“ પણ એ વિશ્વાસરાવ કોણ ? ”

“ તે માધવરાવના બંધુ ! તમને ખબર નથી કે ? ”

“ માધવરાવ પેઢીવાળાના બંધુ ! છટ્ટ તે કાંઈ માધવરાવનો બંધુ નથી. પરમ દિવસેજ માધવરાવ તેને વિષે કહેતા હતા કે તે કાંઈ “તેના બંધુ નથી,” નાનાસાહેબ બોલ્યા.

“ ત્યારે—પણ, બાપા, સદાશીવરાવ કાકા નહોતા કહેતા કે મારો “છોકરો પૂનાની કોલેજમાં ગયો છે કરીને ! ”

“હા, પણ તે તેનો ખરો છોકરો નહિ; બાઉસાહેબે તેને મા
 “આપ નહિ તેથી ઉછેર્યો; પરંતુ બાઉસાહેબના મરણ પહેલાંજ તે પો-
 “તાના ગુણ પ્રકાશવા લાગ્યો તેથી માધવરાવે તેને ધરમાંથી હાંકી કાઢ્યો.”

“પરંતુ, આપા, તેના વર્તન ઉપરથી—”

“સાંભળ, માલિ,—તે કંઈ નહિ. તું તેની સાથે ઓળખાણ
 “રાખે તે પણ સાફ નહિ. પ્લાન લખને તેને તારી પાસે મોકલ્યો એજ
 “મૂળ મેં મોટી ભુલ કરી. તું તેની સાથે બોલે એ માધવરાવને ગ-
 “મશે નહિ.”

“કેમ, વાર? માધવરાવને ગમાડીને મારે શું કરવું છે! આપા,
 “કાલ તે પ્લાન લખને આવ્યા ત્યારેજ તેની વર્તણૂક ઉપરથી મેં તેના
 “ગુણની પરીક્ષા કરી. અને તે શિવાય તેનો મારા ઉપર ન શીટ-
 “નારો ઉપકાર છે.”

“ન શીટનારો ઉપકાર એટલે?”

“હા, ન શીટનારોજ ઉપકાર,” માલતીએ હાંમતથી ઉત્તર
 આપ્યો. “પહેલા હું ગાડીમાંથી ઉતરતાં જ અકસ્માતથી બચી હતી
 “તે વિશ્વાસરાવને લીધેજ. તેણે મને જો બચાવી ન હોત તો હું તેજ
 “વખતે ઠાર થઈ હોત—તમને તે હકીકત નથી કે ખબર?”

“હા પણ તું તેની સાથે હવે પછી બોલે નહિ, એજ સાફ!”

એટલામાં માધ સાહેબ હાથમાં ચાના પ્યાલા લખને અંતર આવ્યાં
 અને નાનાસાહેબની પાસે બેઠાં. માલતીએ પોતાની ચા પીને ટેબલ ઉપર
 પડેલું એક પુસ્તક ઉપાડ્યું અને બારીની પાસે જઈને તે એક ખુ-
 રસી ઉપર બેઠી.

વિશ્વાસરાવની સાથે તે બોલે તેથી માધવરાવને ખરાબ લાગ-
 વાનું શું કારણ, તે કાંઈ માલતીના સમજવામાં આવ્યું નહિ.

કેટલોક વખત વિચાર કર્યા પછી પ્રત્યક્ષ માધવરાવને પુછવું એવો વિચાર ચરીને તેણે પોતાનું મન વાળ્યું. કોઈ પણ શંકા થયા પછી તે શંકાનું પૂર્ણ નિવારણ થયા શિવાય માલતીને એન પડતું નહિ, આ એક તેનો અંગ સ્વભાવ હતો.

પરંતુ આ સ્વભાવ માલતીનોજ હતો એવું નથી. કોઈ પણ શંકા ઉત્પન્ન થયા પછી તે સંયુક્તિક હોય કે ન હોય પણ તેનું નિવારણ કર્યા કે કરાવ્યા શિવાય સ્ત્રી જાતિને એન પડતું નથી; પછી તે શંકાનું નિવારણ કરવાથી આપણું, પોતાનું કે પોતાના આપ્તેષજનનું જીવલેણ નુકસાન થવાનો સંભવ હોય તો પણ સંશયરૂપી પિશાચની આગળ તે અખળાની નિમ્ન શક્તિ ચાલતી નથી. માલતી જે કે સુશિક્ષિત હતી તો પણ સ્ત્રી જાતિને અનુસાર તેને શંકાનું ગાંડપણ લાગ્યું તેમાં નવાઈ જેવું શું ?

આવી રીતે ઉપરના પ્રશ્નોનું પોતાના મનની સાથેજ સમાધાન કરીને માલતીએ હાથમાંની ચોપડી ઉઘાડી, એટલામાં તેની સામે વિશ્વાસરાવની તે રમ્ય મૂર્તિ આવીને ઉભી રહી.

પ્રકરણ ૯ મું.

માધવરાવની માગણી.

“માધવરાવ, આ વાત તમે પોતેજ તેની પાસે કાઢો. આ “વાતમાં તેનુંજ અનુમોદન ન્યાયદષ્ટિથી યોગ્ય થશે. તે હવે નાની નથી, “જાઓ, આમાં તમને યશ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે,” નાનાસાહેબ બોલ્યા.

આજે માધવરાવે નાનાસાહેબની પાસે માલતીની માગણી કરી

હતી. હાલમાં માધવરાવને માલતીનું બહુજ ગાંડપણ લાગ્યું હતું; તેના મનમાં આ વાત બહુ દિવસથી ઘોળાતી હતી; પરંતુ નાનાસાહેબની પાસે જાહેર કરવાની તેની હોંમત ચાલતી નહિ. છેવટે આજે તેને પોતાનું મન ખોલીને નાનાસાહેબને પોતાના મનોવિકાર જણાવ્યા.

નાનાસાહેબના કથા પ્રમાણે તે ઉઠ્યો. માલતીનું બેસવાનું ઠેકાણું તેને ખબર હતું. કારણ ધણીખંડ માલતી પોતાની લીલાને સાથે લઇને બાગમાં જામના લતામંડપમાં એકાદ ચોપડી લઇને બેસતી. માધવરાવ છેક લતામંડપમાં ગયો. તેને જોતાંજ માલતીએ હાથમાંની ચોપડી બંધ કરી અને ખોલી,

“આવો, માધવરાવ, મારે તમને એક વાત પુછવી છે.”

“અને મારે પણ તમને એક વાત પુછવી છે ! સાંઝે પણ

“તમે પહેલાં પુછો છો કે હું પહેલાં પુછું ?”

“હું પહેલાં પુછું છું,” માલતીએ લીલાને ઉપર ઉંચકતાં ઉત્તર દીધો.

“સાંઝે, ત્યારે પુછો.”

“બાપા કે’ની ઠાલે કહેતા હતા કે તમે વિશ્વાસરાવને ધર-
“માંથી કાઢી મુક્યા છે એ વાત ખરી કે, માધવરાવ ?”

“હા, ખંડે, પણ વિશ્વાસરાવ તને કેમ યાદ આવ્યા !”

“આવ્યા, ગમે તેમ ! પણ તમે તેને કેમ કાઢી મુક્યા ?”

“કેમ કાઢી મુક્યા ? તે એક મહાપાણ મનુષ્ય છે. બાપાને

“કેમ ગમતો હતો તે હરિ જાણે. તેની એકેક વાત કહીએ તો તું

“સુઢાં તેનો તિરસ્કાર કરીશ. બાપાના મરણને પાંચ દિવસ પણ

“થયા નહિ તેટલામાંજ તે મારી પાસે આવીને મીઠકતનો અર્ધો

“હીસ્સો માગવા લાગ્યો. તે વખતે મારી શું સ્થિતિ થઇ, તે પરમેશ્વરજ

“ જાણે. તેજ દિવસે મેં વિલ્ કાઢીને જોયું તો તેમાં તેને વિષે એક
 “ ચુંકાર શબ્દ પણ લખેલો નહોતો. તેર દીવસ પછી ફરીથી તેણે તે
 “ વાત મારી પાસે કાઢી, ત્યારે માત્ર અમને બેઠીને જરાક કચપચ.
 “ થઇ. અને તેજ વખતે મને ખબર પડીકે તેને બેચાર શેઠીયાનું મોઢું.
 “ કરજ છે. તે તમારે ત્યાં આવેતો તેને પગીથીયાં ઉપર સુદ્ધાં ઉભો.
 “ રાખશો નહિ. આ મારે જરૂર નાના સાહેબને કહેવું જોઈએ.”

માધવરાવનું બાપણુ સાંભળીને માલતી તદ્દન ગુચવાઇ ગઇ.
 પરંતુ સરળ સ્વભાવની દોષ રહિત માલતીના મન ઉપર તેની કંઈ
 પણ અસર થઇ નહિ. બાઉ સાહેબનો વિશ્વાસરાવ ઉપર અતિશય
 પ્રેમ હતો, છતાં તેણે વિલની અંદર તેનું નામ તદ્દન તજ દીધું તે
 માધવરાવનું કહેવું તેને જરા પણ ખરૂં લાગ્યું નહિ. કેટલોક વખત
 સુધી બન્ને તદ્દન મુગાં રહ્યાં.

માધવરાવના મનમાં માલતી અને નાના સાહેબનાં મન વિશ્વાસ-
 રાવને વિષે બંને તેટલાં કલુષિત કરી મુકવાનું હતું, તે પ્રમાણે નાના-
 સાહેબનો વિશ્વાસરાવને વિષે તેણે ધણે અંશે મત બદલ્યો હતો. તેમાં
 માલતીના મન ઉપર પણ અસર કરવાને સારૂ આ વખત તેને સારો
 લાગ મળ્યો હતો ખરો, પરંતુ હમણાં તેના મનમાં બીજાજ વિચારના
 તરંગ ચાલી રહ્યા હતા. તે બોલ્યો—

“માલતિ, નાના સાહેબની પરવાનગીથી હું તને એક મહત્વનો

“પ્રશ્ન પુછું છું, પુછું કે?”

“કયો એટલો બધો મહત્વનો પ્રશ્ન?”

“તું મારાં સુખદુખની ભાગીદાર થા એજ.”

“એટલે!”

“માલિ, હું તારા ઉપર ખરાં મનથી પ્રેમ રાખું છું, અને તેના
 બદલે તું પણ—”

લીલીને પોતાના બોળામાંથી ઉતારી મુકી ને માલતી એકદમ ઉભી થઇ, અને શંકા યુક્ત સ્વરે બોલી, “ માધવરાવ—”

“ માલિ, હું શું કહું છું તે ખરોખર સાંભળી તો લે. આમ ગભ-
“ રાઇ ન જ, બેસ. ” માધવરાવે તેના હાથ પકડીને કહ્યું.

માધવરાવના હાથને તરછોડીને માલતી દૂર થઇ અને તિરસ્કાર-યુક્ત મુદ્રાએ બોલી, “ માધવરાવ, આ વર્તન તમને યોગ્ય નથી. હું “સાફ કહું છું કે આવી વાત મારાથી ખીલકુલ ચલાવી લેવાશે નહિ.”

માલતીનો ઉત્તર સાંભળીને માધવરાવ જરા ગુન્નવાયો. પરંતુ મનમાં હિંમત ધારીને તેણે માલતીનો જવાનો રસ્તો રોક્યોને બોલ્યો કે “ માલિ, હું આજ સુધી આશામાં—”

“ માધવરાવ, હું તારા કહું છું કે મને જવા દો. તમને આજ “સુધી હું સભ્ય સમજતી હતી,” માલતી ગુસ્સાથી બોલી.

“ પછી ! એટલામાંજ હું અસભ્ય થયો કે ? અને તને આટલો “બધો ગુસ્સો પણ કેમ આવ્યો. આ જો, માલિ, હું શું કહું છું તે “સ્વસ્થ ચિત્તથી સાંભળ, અને—”

“ મને તમારો એક શબ્દ પણ સાંભળવાની ઇચ્છા નથી. મને “આવી રીતથી અહીં રોકી રાખવાને સાર તમારે શરમાવું જોઇએ. “છોડો મારો રસ્તો, માધવરાવ, આ વર્તન તમને શોભતું નથી.”

“ પણ મારું કહેવું તો સાંભળ—”

માલતીએ તિરસ્કારથી માધવરાવની સામે જોઇને ગુસ્સાથી તેને ઝટ વટાવી મંડપ બહાર નીકળી ગઇ.

માધવરાવ તદ્દન ખસિયાણો પડી ગયો. કેટલોક વખત સુધી માલતી ગઇ તે રસ્તાપર જોતો તે ગાંડાની માફક સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો. થોડી વારમાં તેને કંઈપણ વિચાર થયો હોય એવું દેખાયું. તેણે પોતાની

મંડપને અડકેલી લાઠડી લીધી ને લતામંડપ બહાર નીકળ્યો. જતી વખતે તેના મ્હોંમાથી, “જશે ક્યાં, કરીશજ વશ,” એટલા નિશ્ચયાત્મક શબ્દ બાહરે નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

“ યાદ રાખી મુક ”

આજે નાનાસાહેબને ત્યાં શાની ધામધુમ છે ! વાલકેશ્વરમાં માલતીને સાડાં બાંધવા માંડેલો બંગલો ઘણોખરો તૈયાર થઈ ગયો હતો ને આજ તે બંગલાનું વાસ્તુ હતું, તેથી ત્યાં જવા સાડાં સર્વની એક સરખી ગડબડ ચાલી રહી હતી. તે નવા બંગલામાં ગાયનને સાડાં અને ચાહપાર્ટીને સાડાં નાના સાહેબે પોતાના મિત્ર મંડળને આમંત્રણ કર્યું હતું. આમંત્રિત મંડળીમાં વિશ્વાસરાવને પણ માલતીના આગ્રહ ઉપરથી નોતરવામાં આવ્યો હતો. બંગલો તૈયાર થાય ત્યાં સુધી વિશ્વાસરાવને ચાર આઠ દિવસે કામની તપાસ કરવાને સાડાં વાલકેશ્વર જવું પડતું. કારણ આ બંગલાનો કોંટ્રાક્ટ રિમિટ ચેન્ડ બ્રાઉન સાહેબોએજ લીધો હતો. આજ વાસ્તુ હોવાને લીધે જમ્યા શિવાય ઘણો ખરો વખત વિશ્વાસરાવનો તે બંગલામાં ગયો હતો.

વિશ્વાસરાવ ઉપરની અગાસીમાં છે, એ માલતીને ખબર પડતાંજ આવનાર મંડળીની આગતા સ્વાગતા કરવી છોડી દઈને તે ઉપર અગાસીમાં ગઈ. પ્લાન બતલાવ્યા પછી આઠ મહીનામાં વિશ્વાસરાવનો અને માલતીનો આ બીજી વખતજ મેળાપ થયો હતો.

માલતીને ઉપર આવતી જોતાંજ વિશ્વાસરાવ ઉઠીને ઉભો થયો. આ જોઈને તે સ્મિત વદનથી વિશ્વાસરાવના મુખ તરફ જોતી બોલી,

“ બેસો, બેસો, ઉઠો છો કેમ ? આજ કેટલે અવે દીવસે હું તમને
 “ જોઉં છું. ”

“ તાઘ સાહેબ, હું આપની પાસેજ છું. ધણુંખરૂં મારું અહિં
 “ આવવાનું આઠ પંદર દિવસે થાય છેજ. ” આ વિશ્વાસરાવના બોલવાં
 તરફ માલતીનું ખીલકુલ ધ્યાન નહોતું. તેના મનમાં તે વખતે
 જુદાજ વિચાર ચાલતા હતા. તેને વિષે માધવરાવે કહેલી હકીકતને
 સાડ તે આજ તેના ચહેરા ઉપર તાકીને જોતી હતી. કેટલોક વખત
 તે વિશ્વાસરાવના મ્હોં સામું જોઈ રહી હતી. પરંતુ માધવરાવના
 એક પણ વાક્યની સત્યતા તેના ચહેરા ઉપર દેખાતી નહોતી, એમ
 છેવટે તેનું મન તેને સાક્ષી દેવા લાગ્યું-

પ્રિય વાંચકો ! પ્રેમનો શું આ પ્રકાર હશે વારું ?

માલતી વિશ્વાસરાવ ઉપર પ્રેમ રાખતી હતી કે ?

આનો ઉત્તર હજી ખાત્રીથી આપી શકાતો નથી, કારણ તેનો
 આ ખીજીજ વખત મેળાપ થયો હતો. તેમાં વિશ્વાસરાવને વિષે તેણે
 આઠ મહીનામાં ઘણી ખરાબ વાતો સાંભળી હતી. ત્યારે તેના પ્રેમ
 વિષે કંઈ નક્કી ઉત્તર દઈ શકાય નહિ, પરંતુ એટલી વાત તો ખરી
 જ કે જોકે તેણે તેને વિશે આટલી બધી ખરાબ વાતો સાંભળી હતી,
 તોપણ તેના અંતઃકરણમાં તેના મનમાં અકસ્માત થયો તે દિવસ-
 નોજ મનપ્રેરિત પાયા-શુદ્ધ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. હશે ! પ્રેમ એ
 એક અલૌકિક વસ્તુ છે. તેને રંગ નથી જોઈતો, રૂપ નથી જોતું,
 કે કંઈ નથી જોતું. તે કોની ઉપર ઝારે ને કેવી રીતે બંધાશે એ
 કહી શકાતું નથી. સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણે વનસ્પતિનાં ખીજ જ્યાં સારાં
 વધી શકે એવે સ્થળે હવામાંથી જઈને પડે છે. તેજ પ્રમાણે દ્રોણની
 અથવા પ્રીતિની, દુઃખની અથવા આનંદની, પ્રેરણા કરનારી આ એક

વિલક્ષણ શક્તિ સંસારમાં જમણુ કરે છે. તે શક્તિ મનુષ્યના અંતઃ-કરણમાં જેવો વિચાર ચાલ્યો હોય તેવી મનોવૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. એજ શક્તિએ માલતીના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

પોતાની તરફ માલતી એકી નજરે જોય છે એ જ્યારે વિશ્વાસરાવના ધ્યાનમાં આવ્યું ત્યારે તેને જરા આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને વિષય બદલવાના હેતુથી તે બોલ્યો, “ તાઘ સાહેબ, આપે ખારીનો પ્લાન “ હજી પણ પસંદ કર્યો નથી. ત્યારે આ પ્લાનમાંથી એકાદ પસંદ “કરો છો કે ? ”

“ હા-ના-પણુ,—” માલતી ગુંચવાચેલાની જેમ બોલી. ઘડી એક પછી એકદમ કંઈ માદ આવ્યાની જેમ તે પાછી બોલી, “ વિશ્વાસરાવ, હું તમને એક વાત પુછું છું તેનો તમે જવાબ દેશો કે ? ”

“ આ શું પુછવું, તાઘ સાહેબ ? તમે કહેશો તે પ્લાન હું—”

“હું કાંઈ પ્લાનને વિષે પુછતી નથી. મેં તમારે વિષે એક

“વાત સાંભળી છે.—”

“ મારે વિષે ! ”

“ હા, તમને ઘણું કરજ છે એમ કહે છે. ”

“ મને ? ”

“ હા. ”

“ ના, જરા પણ નથી; આ વાત તદ્દન ખોટી,—” વિશ્વાસરાવે ધણાજ આશ્ચર્યથી હિતર આપ્યો.

“ અને તે કઈને લીધેજ તમે તમારા બાપાના મરતાંજ ઇસ્ટેટનો “ અર્ધો હિસ્સો માગ્યો, ને તે માધવરાવે આપ્યો નહિ તેથી તેની “ સાથે તમે ઘણું લડ્યા. ”

આ સાંભળતાંજ વિશ્વાસરાવ તદ્દન ચકિત થયો. તેના અશુભ

છઞ્જનારામાંથી કોઈએ આ ખુદો કાઢ્યો હશે એમ તેને લાગ્યું ને તે બોલ્યો,

“ ઇસ્ટેટને માટે મારા મ્હોંમાંથી આજ સુધીમાં એક બોલ “ પણ નીકળ્યો નથી. ઇસ્ટેટનો ને મારો શું સંબંધ ? બાપાએ માફ “ લાલન પાલન કરીને શિક્ષણ આપ્યું એજ મને તેણે મોટી ઇસ્ટેટ “ આપી છે, એમ હું સમજી છું. બાપાનો પ્રેમ—” એટલાજ શબ્દ વિશ્વાસરાવે ઉચ્ચાર્યા. આગળ તેને એકાએક રડવાનાં હુસકાં આવ્યાં. આ તેની સ્થિતિ જોતાંજ માલતીના કોમળ મનને વિલક્ષણ પ્રેમનો સ્પર્શ થયો ને તેના પણ નેત્રમાંથી અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં. થોડીવારે વિશ્વાસરાવે પુછ્યું, “ તાંધ સાહેબ, આ ખોટી વાત તમને કાણે કહી ? ”

થોડીવારે માધવરાવે કહેલી સર્વ વાત માલતીએ તેને કહી, અને વિશ્વાસરાવે પણ ધીમે ધીમે બાપાસાહેબના મરણથી તે સર્વ હકીકત માલતીને કહી, ત્યારે તેનું મન ઘણુંજ હલકું પડ્યું. તે સર્વ હકીકત સાંભળીને માધવરાવના એકંદર વર્તનને વિષે માલતીના શરીર ઉપર ફેવાટાં ઉભા થયાં. એટલામાં, પોતે કેટલા ભયંકર વર્તનનો છે, એ ખતલાવવાને સાફંજ, જાણે, માધવરાવ ઉપર આવ્યો. તેને જોતાંજ બંનેનાં અંગમાં ખરેખરજ કંપ ઉત્પન્ન થયો.

“ માલિ, અમે તને કેટલોએ વખત થયો નીચે શોધીએ છીએ, અને તુંતો અહીં ઉપર— ”

“ હું પ્લાન વિષે વિશ્વાસરાવને પુછતી અહીંજ આટલો વખત હતી. ” પ્રથમ માલતી જરા ગુચવાઈ, પરંતુ તેટલામાં તેને તે વાત યાદ આવવાથી તે વખત સંભાળી લીધો, અને માધવરાવ તરફ કિંચિત્ ગુસ્સાથી જોતી જોતી તે જલદીથી દાદર ઉતરી નીચે ચાલી ગઈ.

ઘડીભર માધવરાવ તેની તરફ જોઈ રહ્યો. તે વિશ્વાસરાવની

સાથે એકલીજ વાત કરતી હતી એ જોઇને તેના મનમાં લાહ બળવા લાગી. તેણે ફર દૃષ્ટીથી વિશ્વાસરાવની તરફ જોયું ને ગુસ્સાથી પુછ્યું,

“કેમરે વિશ્વાસ, તું અહીં કેમ ?”

“આજ મને અહીં આવવાનું આમંત્રણ છે.”

“તને આમંત્રણ ! હીક. પછી માલતીની સાથે અહીં એકલોજ “શું કરતો હતો ?”

“પ્લાન સંબંધી તે મને પુછતી હતી.”

આ વિશ્વાસરાવનો સૌમ્ય ઉત્તર સાંભળીને માધવરાવનો ગુસ્સો તો વધારે પ્રકટયો. તે ગુસ્સાથી બોલ્યો, “પ્લાનપ્લાન હું કંઈ પણ સમજતો નથી. પરંતુ આ પછી તું જે માલતીની સાથે બોલવાનો પ્રયત્ન “કરીશ તો તેનું પરીણામ બહુજ ભયંકર આવશે, સમજ્યો કે ?”

“પણ—દાદા,—”

“તું મને દાદા કહીને બોલાવતો નહિ. હલકટ માણસ, તારી “અને માલતીની ઝરોઝરી કરે છે શું ?”

“મને ખબર છે, તેની અને મારી ઝરોઝરી થઈ શકવાની “નથી. પણ કામને લીધે મારે તેને ઉપરા છાપરી મળવું પડશે. હજી “પણ આ પ્લાન તેને દેખાડવાના છે.”

“કંઈ નથી બતલાવવાનું. અને હું તને બીજું પણ કહી મુકું “હું કે મેં તેને સારૂ નાનાસાહેબની પાસે માંગણી કરી છે. તેથી, “તું તેની સાથે પરિચય રાખશે કે મારા માર્ગમાં આડે આવશે તો “મને બીલકુલ પાલવશે નહિ.”

“હું શું—”

“ચૂપ. બોલતો નહિ. તેંજ તેના મનમાં મારે વિષે બોઝે “ગ્રહ ઉત્પન્ન કીધો છે. તું બહુ પાછ માણસ છે, પરંતુ યાદ રાખી

“મુક, હું પણ તને પુરો પડીને વધીશ. તું શું સમજે છે? આ ઉપર “તને આ ધરમાં આવવાનુંજ બંધ કરે છું.” બોલતાં બોલતાં માધવરાવનો ગુસ્સો તદ્દન અપાર થયો. તે આગળ બોલ્યો, “હવે અહો “ક્ષણ સુદાં ઉભો રહેતો નહિ. થા ચાલતો, જાય છે કે નહિ અહીંથી !”

“દાદા, આ તારો મારા ઉપર વ્યર્થ રોષ—”

“તદ્દન બોલતો નહિ જા—”

હવે અહીંથી જવું એજ યોગ્ય છે એમ વિચાર કરીને વિશ્વાસરાવ જડ મનથી કોઇને પણ મળ્યા શિવાય ત્યાંથી નીકળી ગયો.

સરદારગૃહમાં આવ્યા પછી બોજન થઈ રહ્યા બાદ બીજાનું તૈયાર થતાંજ વિશ્વાસરાવ તે ઉપર જઇને પડ્યો, પણ તેને ઉઘ આવી નહિ. માધવરાવના બોલેલા પ્રત્યેક શબ્દના બલુકારા તેના કાનમાં ઉપરા ઉપર પડી તેના હૃદયને ગુંચવી નાંખતા હતા.

પરંતુ તેનું તેને કંઈ વિશેષ લાગ્યું નહિ. તે આજે જુદાજ વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો. કંઈક વખત પછી વિશ્વાસરાવે ઉઠીને બારી ઉઘાડી. બહાર તારાનો ઝંખો પ્રકાશ પડતો હતો; તે ગંભીર અંધકારમાં નક્ષત્રોથી વિભુષિત આકાશ તરફ સ્થિર દૃષ્ટિએ જોતાં તેના શાંત અને નિલજીવનાકાશમાં તે માલતીની રમ્યમૂર્તિ વિજળીની જેમ એકદમ ઝળકી, અને તેના તે તેજે વિશ્વાસરાવનાં નેત્ર અંબધિ ગયાં. તેને લીધે આટલા દિવસ સુધી રહેલા વિચાર, ઉદ્વેગ અને મનોવૃત્તિ તેના હૃદયમાં એકદમ જગૃત થયા. તે આનંદમૂર્તિ તેના હૃદય કમળ ઉપર ઝળકવા લાગી. તેનાં તે ભ્રમર સરખાં કાળાં પાણીદાર નેત્ર, રક્તવર્ણાં હોઠ, કાજળ સરખા કાળા કેશ કલાપ, ધનુષ્યાકાર બ્રુમ્બલ, એક પછી એક તેની સામે આવવાં લાગ્યાં. તે સ્નેહથી પૂર્ણ એવાં નેત્ર, તે પરવાળાં જેવાં હોઠ, તે ચિત્ત હરણુ કરનારૂં લાવણ્ય, એ તૃષ્ણા-

મિત્રી વિશ્વાસરાવનું હૃદય ડોળાય છે, તેટલામાંજ તેને માધવરાવે માલતીને સાડ મારણી કીધી છે એનું સ્મરણ થયું.

રાત અર્ધવિતી હતી, પરંતુ વિશ્વાસરાવને વિચાર છોડતો નહોતો. બારીના સળીયા ઉપર હાથ મુકીને તે વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો. બાહર જગત સર્વ શાંત અને નિદ્રાને આધીન થયું હતું પણ તેના મનમાં વિચારની બહુજ ગડબડ ચાલી રહી હતી.

તરુણ અવસ્થામાં મનુષ્યની આશા બહુ બળવાન હોય છે. માણસ એકાએક નિરાશ થતાં નથી. ન મળી શકે એવી પણ વસ્તુ મેળવી શકશે એમ તે માને છે. અસંભવિતને સંભવિત સમજે છે. વિશ્વાસરાવના વિચાર કંઈક વખત પછી શાંત થયા ને તે પથારીમાં જઈને પડ્યો. તે દિવસે તેની નિદ્રા સ્વપ્નથીજ ભરેલી હતી ને તે સર્વ સ્વપ્નાં માલતીનાંજ હતાં.

પ્રકરણ ૧૧ મું

બેઠા, હું ઠાર બુડ્યો !

વાલકેશ્વરનો બંગલો પુરો થવાને એક વર્ષ થવા આવ્યું છે. આ બંગલાનું ઘણું ખર્ચ સર્વ કામ વિશ્વાસરાવની દેખરેખ નિચે થયું એ વાંચકોએ જાણ્યુંજ હશે. તે વખતની તેની હોંશીયારી, કામની ચતુરાઈ અને બ્યવસ્થિતપણું જોઈને સ્મિત્ સાહેબે તેને પોતાના હાથ નીચે લીધો અને દર માસનો સો રૂપિયા પગાર ચાલુ કર્યો. થોડા દિવસ પછી સ્મિત્ સાહેબનો બાગીદાર બાઉન્ સાહેબ પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાને લીધે વિલાયત ગયો ત્યારથી તેના સર્વ જોખમના કામ વિશ્વાસરાવ કરવા લાગ્યો. તે કામ તે એટલી ચતુરાઈથી

કરતો હતો કે જાણે પોતાનો બાગીદારજી કામ કરે છે એમ સ્મિય સાહેબને લાગતું હતું. વિશ્વાસરાવ ઉપર તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો. તેણે માટુંગા રોડ પર કોઇ બાટીયા અને વાણીયાના અંગલા બનાવવાનાં કેટલાંક કોન્ટ્રાક્ટ લીધાં હતાં તે કામની દેખરેખ કરવાને સાહેબ સ્મિય સાહેબે ત્યાં એક સ્વતંત્ર ઓશીસ ઉઘાડી અને તે કામ ઉપર વિશ્વાસરાવને નીમ્યો. વિશ્વાસરાવ હવે ઘણાખરો સ્વતંત્ર થયો હતો. તેને કોઇ પણ જાતની કાળજી હતી એમ નહોતું. સાહેબની પૂર્ણ મહેરબાની, સ્વતંત્ર ઓશીસ, મોટો પગાર, વગેરે વાતનો વિચાર કરતા તે સુખી હતો. પરંતુ તેનું મન બહુ ઉદાસ રહેતું. મનોહરરાવ પેટીવાળાના વાલકેશ્વરના અંગલાનું વાસ્તુ થયું તે દિવસે માધવરાવની સાથે તેને તકરાર થઇ, ત્યારથી એક વર્ષ સુધી તેનો અને માલતીને! મેળાપ થયો નહિ. વાસ્તવિક રીતે તેને મળવાનું હવે કાંઇજ કામ રહ્યું નહોતું. પરંતુ તેણે તેના મનને વિલક્ષણ ચટકો લગાડ્યો હતો. એક વખત જઇ માલતીને મળવું એવી તેને હંમેશ ઇચ્છા થતી. પરંતુ તેનું અભિમાની મન તે ઇચ્છાને વશ થતું નહિ.

“ માલતીને સાહેબે મેં નાના સાહેબની પાસે માગણી કરી છે ” તથા તેની સાથે તું પરિચય રાખશે તે મને ખીલકુલ પાલવશે નહિ,” એ દાદા સાહેબના શબ્દ અને તેણે પોતાની હલકટમાં કીધેલી ગણના વિશ્વાસરાવ ભુલ્યો નહોતો. અસ્તુ.

સવારના વખતે નાના સાહેબ દિવાનખાનામાં એક કોચની ઉપર બેઠા હતા. એક ખુરસી ઉપર માઇ સાહેબ અને એક ખુરસી ઉપર માલતી પોતાની લીલીને મોંમાં લાકડી પકડતાં સીંખવતી હતી.

“ માલિ ! પછી તારો શું વિચાર થયો ? ” નાના સાહેબે પુછ્યું.

“ શાનો વિચાર ? હું આ પરીક્ષામાં બેસીશ. ”

“હું તે નથી પુછતો. પણ માધવરાવને શું ઉત્તર આપું તે કહે.”

“બાપા, મને શું કામ ફરી ફરી તેને તેજ પુછો છો ? મેં જે
“વખત તેની સમક્ષજ આનો ઉત્તર આપ્યો છે. બાપા, હું કદી પણ
“તેની સાથે લગ્ન કરીશ નહિ.” માલતીએ જરા જોરથીજ
ઉત્તર આપ્યો.

“પણ માલિ, તને માધવરાવમાં એવો શું અવગુણ દેખાયો ? ”
માઠ સાહેબ વચ્ચેજ બોલ્યાં.

“માઠ, મને તે કંઈજ સમજાતું નથી, અને હું તેની સાથે
“લગ્ન પણ કરવાની નથી.”

“બેટા, આમ ગાંડાં જેવું કરીએ નહિ, માબાપનું સાંભળવું
નહિ, એજ કે તારા શિક્ષણનો ઉપયોગ ! ” નાના સાહેબ બોલ્યા.

“પણ, બાપા, તમે આમ કેમ મારી પાછળ લાગ્યા છો ! હું
“હવે અરૂં કહું છું કે આ પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં મને લગ્નજ કરવાં નથી.”

“ભલે, તેમ કાં થાય ના, ” માઠ સાહેબ નાના સાહેબ તરફ
વળીને બોલ્યાં, “તમે માધવરાવને, આટલા દિવસ ગયા તેમ થોડા
દિવસ થોભો, એમ કહો ? ”

“માઠ, હું હવે સાફ કહું છું હું માધવરાવની સાથે કદીપણ
“લગ્ન કરીશ નહિ. બાકી શું કામ તમે મારી પાછળ લાગો છો ? ”

એટલામાં કાળુશા-નાના સાહેબનો મુનીમ-ગભરાતો ગભરાતો
અંદર આવ્યો. પરંતુ નાના સાહેબ એકલા નથી તે જોઈને જરા
અચકાયો. ત્યારે માઠ સાહેબ બોલ્યાં,

“કેમ, મુનીમજી, આમ ગભરાઓ છો કેમ ? ”

“કંઈ નહિ. શેઠજી, જરા બહાર આવશો કે ! ”

નાના સાહેબ સુદાં તેના આ વર્તનથી જરા ઘોંટાળામાં પડ્યા.

તેણે માલતીને અને માધ સાહેબને બહાર જવા ઈશ્વારત કહી.

કાળુશાએ તેની પાસે ધીમા અવાજથી કંઈ શબ્દ ક્યાર્યા, તે સાંભળતાંજ નાના સાહેબ એકદમ ઉઠી ઉભા થયા ને મોટેથી બોલ્યા, “કાળુશા, તમે આ શું કહો છો ? અરે બાપરે ! અરે ભैया, ગાડી “જોડવાનું” કહે-જલદી કહે.”

દીવાનખાનામાં થએલી ગડબડ સાંભળીને બન્ને ગભરાઇ ગયાં. કંઈ પણ ગરબડ થઈ છે ખરી પરંતુ તે જાણવાનો તેને માર્ગ નહોતો, કારણ નાનાસાહેબ અંગરખોને પાંદડી પહેરીને કાળુશાની સાથે બહાર ગયાં.

એ વાગ્યા પરંતુ નાનાસાહેબનો પતો નહોતો, ઘરમાંનાં સર્વે નાનાં મોટાં માણસના રહેરા શીક્ર! પડી ગયા. તપાસ કરવાને સાર પેઢી ઉપર માણસ મોકલ્યું હતું, તે પણ હજી આવ્યું નહોતું. તેની વાટ જોતાં માધ સાહેબ એક કોચ ઉપર બેઠાં હતાં, અને પાસેજ માલતી ત્યાં આમથી તેમ ફરતી હતી.

ત્રણ વાગવાને સુમારે ગાડી આવી. તેની સાથે બન્ને ઉઠીને બહાર આવ્યાં. કાળુશા અને એક અંગ્રેજ દાકતર પહેલા નીચે ઉતર્યા. કાળુશાનું મ્હોં નિસ્તેજ, સફેદ અને ઝાખું થઇ ગયું હતું. તે માધ સાહેબની પાસે આવીને બોલ્યો, “માધ સાહેબ, નીચેના દિવાનખા- “નામાં શેઠ સાહેબને સાર પથારી નાંખવાની પહેલાં વ્યવસ્થા કરો.”

માધ સાહેબ અંદર ગયાં અને માલતી એક થાંભલાની જેમ સ્તબ્ધ ત્યાંજ ઉભી રહી. થોડીવારમાં નાના સાહેબને બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં ગાડીની બહાર કાઢ્યા. દાકતરે તેનો જમણો હાથ પકડ્યો હતો. વડીલની આ સ્થિતિ જોતાંજ માલતીને એકદમ ચક્કર આવ્યાં, ને તે ધગ લઇને નીચે ફરાસખંધીની જમીન ઉપર પડી.

સર્વ ધરમાં એકદમ કોલાહલ મચી રહ્યો. આ બધું થવાનું કારણ અર્જુનનાં કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યું એ હતું. આ જૈકનું દેવાળું નીકળતાની સાથે એક ઘડીમાં નાના સાહેબ લક્ષ્મણપતિના એકદમ કંગાળ થઈ ગયા.

એ દિવસ થયા નાના સાહેબ બેશુદ્ધ સ્થિતિમાંજ હતા. માલતી જરા હરવા ફરવા લાગી હતી.

નાના સાહેબના ઓશીકાની પાસે દાકતર સાહેબ બેઠા હતા. ત્રીજે દિવસે તે જરા શુદ્ધિમાં આવ્યા, તેણે નેત્રો ઉઘાડ્યાં તો તેની દૃષ્ટી પાસે બેઠેલી માલતીની ઉપર પડી. ત્યારે તેના વાંસા ઉપર પોતાના નિસ્તેજ હાથ મુકીને તે ગદગદીત અવાજે બોલ્યા, “બેટા, હું ‘‘દાર બુક્યો. હવે તમારું કેમ થશે. ?’’ આગળ પછી તેને દાકતરે બોલવા ના કહી.

પોતે કંગાળ થયા એ ભયંકર ધક્કાને લીધે ચોથે દિવસે નાના સાહેબનું બેશુદ્ધ સ્થિતિમાંજ દેહાવસાન થયું !!!

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ગરીબીના સંસાર.

બાંચકો ! પેલું સામે નાનું સરખું ઘર કોનું છે વાર ? ઓળખી શકશો કે ? શું કહ્યું ? નહિ ! તે ઘર કોનું છે એ તમને પણ ક્યાંથી સમજાય ? આ અદ્દાટ મુંબઈ શહેરમાં કેટલાંએ ગરીબનાં ઘર છે, તેમાંનુંજ આ એક. પરંતુ આ ધરમાનાં માણસો માત્ર તમને તદ્દન ખાસ પરિચિત છે. તેનાં નામો અહીં દેવા કરતાં આપણે સર્વ જન અંદરજ પ્રવેશ કરીએ ! પણ ઉભા રહો ને જુઓ ! એક તરુણી

બહાર આવીને કાનું કામ છે, એમ પુછે છે ! અરે ! આતો માલતી ! અરેરે, શું આ તેની સ્થિતિ ! તેના મુખ ઉપરનું પુર્વેનું સર્વ તેજ જતું રહ્યું છે. પ્રિય વાંચકો, આ ઘરમાં કાણુ રહે છે તેની હવે તો ઝાળ-ખાણુ પડીને !

નાના સાહેબના મરણ પછી માલતીએ તેના લેણદારાનું પૈએ પે લેણું આપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેને લીધે તેને ઘણો ખરો ઘર વખરો વેચી નાંખવો પડ્યો. એકંદર સર્વ દેવું ચુકવ્યા પછી બાકી સાત-આઠસો રૂપિયા રહ્યા. વિપત્તિ વખતે ધૈર્યથી દિવસ કાઢવાને ખરેખર બહુજ ધૈર્યવાન મનુષ્ય જોઈએ. માલતીએ આ ચાર મહિના બહુજ ધીરજથી કાઢ્યા; તે માટે તેની પ્રસંશા કરીએ એટલી થોડીજ છે. માધવરાવે તેનો આ વખતે બહુ છળ કીધો, પરંતુ તેણે તેની એકે પ્રકારની મદદ લીધી નહિ. કેટલીએ રીતથી જો કે માધવરાવનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો હતો, તોપણ તેને વશ કરવાનો માધવરાવનો પ્રયત્ન ચાલુજ હતો. એક બાજુથી માધ સાહેબને પણ પોતાની તરફ વાળવાના પ્રયત્ને તે લાગેલો હતો, અને માલતીને વશ કરી લેવામાં તે એક સાધનરૂપ થશે એવી તેની માન્યતા હતી, તેથી માધ સાહેબની ગરજો પૂર્ણ કરવાનો ક્રમ તેણે શરૂ રાખ્યો હતો.

બાહેર હવા ખાવાને જવા સાડ માધવરાવ આજે ગાડી મોકલવાના હતા. પરંતુ બહાર જવું કે ન જવું આ માધ સાહેબ આગળ એક પ્રશ્નજ હતો. પોતાની સાથે આવવાને તેણે માલતીને પુછ્યું, પરંતુ માલતીએ તો સાફ નાજ કહી. પાંચ વાગે માધવરાવની ગાડી આવી, ત્યારે માધ સાહેબ એકલાંજ ફરવા ગયાં. ઘરમાં એકલી માલતીજ હતી. માધ સાહેબને જવાને થોડોજ વખત થયો હતો. માલતીએ બહારનો દરવાજો બંધ કરી લીધો હતો. માલતી એકલીજ

પોતાનો વર્તમાનકાળનો વિચાર કરતી બેઠી હતી. સંધ્યાકાળ થયો તોપણ માઘ સાહેબના પાછાં આવવાનાં કાંઈ ચિન્હ દેખાયાં નહિ. એટલામાં દરવાજાને કોઈએ પણ ખખડાવ્યાનો અવાજ થયો. પહેલાં તો ખખડાવનાર માધવરાવજી હશે એમ તેને સંશય થયો, ને આજે બને તો માધવરાવને સારી પેઠે ધધડાવવાનો તેણે નિશ્ચય કરીને દરવાજો ઉઘાડ્યો. પરંતુ માધવરાવને બદલે તેને વિશ્વાસરાવ દેખાયો. તેની સાથે તે જરા પાછળ હડી. વિશ્વાસરાવને જોઈને તેને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અંદર આવ્યા પછી કેટલોક વખત સુધી વિશ્વાસરાવની માલતી તરફ જોવાની ધીરજ રહી નહિ. લગભગ બે વર્ષ થયાં, વિશ્વાસરાવ માલતીને મળ્યો નહોતો, કારણ વાસ્તુક્રિયાને દિવસે દાદાસાહેબના બોલેલા શબ્દો તેના મનમાં હજી પણ જાગૃત હતા; પરંતુ માલતીએ દાદાસાહેબની માગણીનો અસ્વીકાર કીધો એ તેને થોડા દિવસ પહેલાં ખબર પડી, અને તેમાં માલતીના કુટુંબ ઉપર આ આવો ભયંકર પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે હવે એક વખત માલતીને જોઈને મળવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજીને વિશ્વાસરાવ આજે આવ્યો હતો.

વિશ્વાસરાવે ઉચું જોયું તો માલતીના નેત્રો પાણીથી ભરેલાં છે એમ તેણે જોયું. તે બોલ્યો, “માઈ સાહેબ, હવે રડીને શું કામો છે. ખરે, આવી વિપન્નાવસ્થામાં તમારી કસોટી જોવાના ઉદ્દેશ-”
 “થીજ આવા દુઃખના દિવસો પરમેશ્વરે તમને આપ્યા છે. તો”
 “પરમેશ્વર ઉપર ભરોંસો રાખો, એટલે આ દિવસ પણ જશે. ધૈર્ય”
 “બોઈ નાંખશો નહિ.”

માલતીએ કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ત્યારે વિશ્વાસરાવ વિષય બદલીને, આગળ બોલ્યો, “માઈસાહેબ કેમ દેખાતાં નથી?”

“માઈ, બહાર ફરવાને મઠ છે;” માલતીએ થોડીવારે ઉત્તર આપ્યો.

ઘરમાં વડીલ માણસ ન હોવાથી પોતાને વધારે વખત બેસવાનું વિશ્વાસરાવને ઠીક લાગ્યું નહિ. ઘડીએક પછી તે બોલ્યો, “માધ સાહેબ, ધીરજ ધરો. ધીમે ધીમે આંખે દિવસ જશે. સુખના દિવસ આપણે જ ભોગવ્યા અને હવે દુખનાં દિવસ આપણે જ ભોગવવા જોઈએ. ઠીક, ત્યારે, તાઘસાહેબ, જમશ હું હવે,” એમ બોલીને વિશ્વાસરાવ ઉઠ્યો ત્યારે દીન થએલાં વદને માલતી બોલી, “વિશ્વાસરાવ, માર્ધના આવતાં સુધી મારી સોજતે નહિ બેસો? તે-મા-માધવરાવની મને ખીક લાગે છે.”

“કોની ખીક લાગે છે?” વિશ્વાસરાવે એકદમ પુછ્યું.

“કોઈની નહિ.”

“તમે હમણા માધવરાવ કરીને કહ્યુંને?”

વિશ્વાસરાવ માલતીનો ઉત્તરની વાટ જોતો તેના મુખ તરફ જોવા લાગ્યો. કંઈક વખત સુધી તેણે ઉત્તર દીધો નહિ. પરંતુ એકાએક તેને મોટાં હસકાં આવવાં લાગ્યાં, ને તે હસકાં ભરતી ભરતીજ બોલી, “શું કહું? આ માધવરાવે મારી સાથે એક સરખો છળ કરવા માંડ્યો છે.”

“ત્યારે તમે તેને અહીં આવવાનું કેમ ખવ નથી કરતાં?”

“હું કોણ કરનાર? માધને કહ્યું, પણ, તે પણ તેની તરફથીજ આવેલું બોલે છે, કારણ તેની ગરજ માધવરાવ બહુ સંભાળે છે. “વિશ્વાસરાવ, શું કરું?” માલતી તદન દીન રવરે બોલી.

આ તેનું કહેવું સાંભળીને વિશ્વાસરાવના મનમાં અતિશય ક્લેશ થયો. તેને શું ઉત્તર દેવો એજ તેને સુજ્યું નહિ. માધસાહેબને માધવરાવ પૈસાની સહાયતા કરતો હશે તેથીજ તે સુદ્ધાં તેની બાળુની

થઈ ગઈ હશે, એમ ધારીને તે બોલ્યો, “ તાઈસાહેબ, તમને ખરાબ લાગે નહિ તો હું બોલું. ”

“ નહિ ખરાબ લાગે,—કહો તમે એનો કાંઈ પણ ઉપાય. ”

“ માધવરાવ આપને ધરખર્ચના પૈસા આપતા હશે, તેથી માઈ-સાહેબ તેની તરફેણના થયાં—”

“ છટ્-છટ્, માધવરાવે એક પૈં સુદ્ધાં આપી નથી, અને તેની “એક કોડી પણ અમને નહિ જોઈએ. ”

“ પણ—તે પૈસા આપે છે કે નહિ એ, તાઈસાહેબ, તમને ખબર “નહિ હોય; અને એમ હોય તો હું આપને સાહાય્ય કરવાને ક’મુલ છું. “આપને ઉપયોગી થવાને માટે મને કેટલોએ આનંદ—”

“ આપ બહુ દયાળુ છો, વિશ્વાસરાવ, પણ—અમને પૈસાની ખીલ-“કુલ જરૂર નથી. મારી પાસે છે હાલ સાત—આઠસો રૂપિયા. ”

“ તાઈ સાહેબ, તે આપને કેટલા દિવસ પહોંચશે. ”

“ પહોંચશે તેટલા દિવસ પહોંચશે. આગળ કંઈ પણ શીવણ—“ભરતકામ—”

“ નહિ નહિ તે કઠણકામ—”

“ મારાથી થશે નહિ કહો છો, નહિ વાંરે ? ”

માલતીનો આ દૃઢ ઉત્તર સાંભળીને વિશ્વાસરાવની ખાત્રી થઈ કે ભરતજ શું પણ તેનાથી પણ કઠણ કામ માલતી હવે કરશે.—અને ખરોખરજ છે, પ્રસંગ સર્વને શીખવે છે એ કહેવું ખરુંજ છે !

“ તેમ નહિ, તાઈસાહેબ, પણ તમે મને પારકા કેમ સમજીને “છો ! તમારા આશિષથી સારા દિવસ—”

“ વિશ્વાસરાવ, વધારે આગ્રહ કરશો નહિ. તમારો સ્વભાવ

“ઘણેજ દયાળુ છે તે બોલીને શું કહું ? તમારો મારા ઉપર બહુ
“ઉપકાર થયો છે. હું આપની જન્મભર આવીજ ઝાણી રહીશ !”

“પછી તમે મને પારકોજ સમજો છો ને ?”

“ન-હો.”

આ છેવટના પ્રશ્નનો માલતીથી તાબડતોળ જવાબ દેવાયો નહિ !
એટલામાં દરવાજામાં ગાડી આવી ઉભી રહી. માઈ સાહેબ નીચે ઉતર્યા.

“માલતિ, દિવો કેમ નથી સળગાવ્યો ? કેટલી સંધ્યાકાળ—
“પણ આ કોણ—”

“વિશ્વાસરાવ.”

“કોણ માધવરાવના—” આગળના શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં તે અંદર
આવી. માલતીને હવે સોળત થઈ એમ સમજીને, વિશ્વાસરાવ ઉઠ્યો
અને “અવર નવર આવતો જઈરા,” એમ માલતીને વચન આપીને
તેની રજા લીધી. વિશ્વાસરાવના ગયા પછી, માઈ સાહેબે માલતીને
કહ્યું—“માલતિ, તે વિશ્વાસરાવ અહીં શું કામ આવ્યો હતો, તેને
“ધરમાં આવવાનું બંધ કર્યું હતું ને ? આવાં માણસની સંગતી—”

“માઈ, પણ માધવરાવના કરતાં તેનું વર્તન હજાર દરજ્જે સાફ—”

“માલતિ, પણ આ માધવરાવ જાણશે તો તે શું કહેશે ?”

“તેના કહેવાનું મારે શું કરવું છે ? વિશ્વાસરાવ બિચારા ગરીબ
“નિરઅપરાધી જેવા છતાં તું પણ તેને વિષે આમ ! આ માધવરાવેજ
“તેની આવી સ્થિતિ કરી,” માલતી જરા જોરથી બોલી પરંતુ
તેમાંનું માઈ સાહેબને કંઈજ સમજાયું નહિ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ફાંસો નાંખ્યો.

એ ચાર દિવસને અંતરે વિશ્વાસરાવ અને માલતી મળે છે, એ માધવરાવને ખખર પડતાંજ તેનું માથું ફરી ગયું. તેણે ઘણો વિચાર કીધો પરંતુ વિચાર કરવાથી કંઈજ સુઝ પડી નહિ. હમણાં હમણાંની માલતી તેનો હચોક તિરસ્કાર કરવા લાગી હતી, તેથી ફાવીએ તો માધ સાહેબ તરફથીજ કાંઈક શાવીએ એમ તેને લાગ્યું, ને તે પ્રમાણે માધ સાહેબને પોતાની તરફ પૂર્ણ વાળવાનો નિશ્ચય કરીને તે એ ઉદ્યોગે વળગ્યો હતો. પરંતુ આ તરફ વિશ્વાસરાવનું આવવું જવું થવા લાગ્યું, આ જાણ્યા પછી તેને થોડી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ તો પણ તેટલાથી માધવરાવ નાઉમેદ થયો નહિ.

હમણાનું માધવરાવનું મન પેઠી ઉપરથી તો તદ્દન ઉડી ગયું હતું. તેને લીધે (ઉત્પન્નને બદલે) વેપારમાં ઉપરા ઉપર ખોટજ આવવા લાગી હતી. તે શિવાય દિવસે દિવસે તેને નવાં નવાં બ્યસનો લાગતાં ચાલ્યાં હતાં. પૈસાની અડચણને લીધે, થોડા દિવસ ઉપરજ નવું કીધેલું વિલ તેણે જાહેર કરવાનો વિચાર કીધો.

ત્યાં જુઓ ! કેટલોક વખત થયાં માધવરાવ અને માધ સાહેબ કંઈ મહત્વની વાત ઉપર ચર્ચા કરે છે. તો વાંચકો, ચાલો, આપણે સુઢાં તેના સાક્ષીદાર થઈએ. ચાલો જલદી, નહિ તો તેમનું બાપણ પુરું થઈ જશે.

“વિશ્વાસરાવનો પગ હું કેમ તોડું છું, તેતો જુઓ ! પણ મારા કલ્પા પ્રમાણે તમારી તરફથી—”

“માધવરાવ, તે વિષે તમે નિશ્ચિંત રહો.”

“તો, હું જઈ છું ત્યારે; પણ એક વખત માલતીને મળીને—”

“તેને હમણાં મળશે નહિ. તે હમણાં બહાર ચોપડી વાંચતી.”

“હશે, તમે હમણાં જાઓ.”

“સારું, ત્યારે હું જઈ છું.”

વાંચકો, તમે વખત લગાડ્યો, નહિતો તેનો નીચ મનસુબો આપણા જાણવામાં આવ્યો હોત. હશે! પરંતુ એટલું તો ખરું કે તેણે કંઈ પણ નીચ યોજના રચી છે. આપણને સાંભળવાને મળ્યું હોત તો કેટલું સારું થયું હોત! આપણે વિશ્વાસરાવને પહેલાંજ ધથારો કરત, પણ હવે ના ધલાજ છીએ.

બીજે દિવસે, આખો દિવસ માધ સાહેબ પથારીમાંથી ઉઠ્યાં નહિ. તે આખો દિવસ માલતીએ માધ સાહેબની સારવારમાંજ કાઢ્યો, ગરીબી અને તેમાં એકાદ મનુષ્યનો મંદવાડ! આવે વખતે તે કુટુંબના માણસોની કેવી સ્થિતિ થાય છે, એની કલ્પના વાંચકોમાંથી ઘણા ખરાને થવા જોવી છે. આ એકજ દિવસમાં માધ સાહેબના મંદવાડને લીધે માલતીનો જીવ તદ્દન તાળવે આવ્યો. માધ સાહેબનું રાતથી માથું બહુજ દુખતું હતું, અને જીવને બીલકુલ ચેન પડતું નહોતું. માલતીએ સૂંઠનો લેપ ચોપડ્યો પણ તે પાંચ મિનિટમાં, માધ સાહેબે ઘોષને કાઢી નાંખ્યો. કારણ શું તે કાંઈ તેણે કહ્યું નહિ, પરંતુ એટલુંજ બોલ્યા કે, “તે મારાથી સહન થતો નથી.”

“માધ, દાકતર પાસે મોકલવાને પડોશીના ચાકરને બોલાવું કે?”

બપોરે રસોઇ વગેરે કામ પરવાર્યા પછી માલતી માધ સાહેબની પાસે આવીને બોલી.

“ના; માધવરાવ દાકતરને મોકલવાના છે.”

“માધવરાવ દાકતરને મોકલવાના છે! તું માંદી છે તે એ કેમ

“ જાણે ? સવારથી માધવરાવ કાંઈ આવ્યા નથી ! ”

માલતીએ આશ્ચર્યથી પુછેલા પ્રશ્નનો જવાબ દેતાં માધ સાહેબ જરા ગુંચવાયાં પરંતુ તરતજ બોલ્યાં, “ કાલે માધવરાવ આવ્યા “ત્યારનુંજ મારું માથું દુખતું હતું, અને તેને મેં કહ્યું, એટલે તે બોલ્યા “કે, કાલે હું દાકતરને મોકલી દઇશ. ”

પંદર દિવસ થયા તો પણ માધ સાહેબ પથારી ઉપરજ હતાં. સમુદ્ર કિનારાની હવામાં તેને લઇ જાઓ એટલે તેની પ્રકૃતિ તાજડ તોજ સારી થઇ જશે, એમ કાલે દાકતરે માલતીને કહ્યું હતું. અને તેજ વિચારમાં તે હતી. માધ સાહેબના પંદર દિવસના મંદવાડે લ. ગભગ પોણોસો રૂપિયા ખાધા, અને તે શિવાય સમુદ્ર કિનારા ઉપર માધ સાહેબને લઇ જવા એટલે મોટા ખર્ચનું કામ ! આને લીધે માલતી બહુજ ચિંતામાં પડી, તેને કંઈ પણ સુઝે નહિ. કારણ તેની પાસે સીલકમાં હવે બહુજ થોડા પૈસા રહ્યા હતા. આ પૈસા પૂરા થયા પછી શું કરવું ? આ પ્રશ્ન તેના મનમાં આવતો ને તેને લીધે તે તદ્દન હતાશ સરખી થઇને મુંઝવાઇ જતી. આવે વખતે તેને વિશ્વાસરાવ યાદ આવતો, અને મુંઝાતાં મનને કંઈક શાંતિ થતી. આ આમ કેમ થાય છે, એનું તેને રહી રહીને આશ્ચર્ય લાગતું.

કામના બોળને લીધે બે દિવસ વિશ્વાસરાવથી માલતીને મળી શકાયું નહિ તેને લીધે માલતીને બિલકુલ ચેન પડ્યું નહિ. જેમ જેમ સંધ્યાકાળ થવા લાગી, તેમ તેમ તે બહુ આતુર થવા લાગી. છેવટે દિવા થઇ ગયા. આજે પણ વિશ્વાસરાવનો વખત ગયો આ જોઇને તેની નિરાશા વધી. માધસાહેબને ઓસડ આપીને નિરાશ મનથી માલતી ભોજનગૃહનાં બારણામાં આવીને બેઠી. પાસેજ લીલી કુત્રી રમતી હતી તેને માલતીએ પોતાની પાસે ખેંચી; અને બોલી, “લીલિ,

“આજે સુદ્ધા વિશ્વાસરાવ આવ્યા નહિ ને ? ” આ તેના પ્રશ્નનો તે મુંઝું પ્રાણી શું ઉત્તર આપે વાર ? ઉત્તરને બદલે લીલિ માલતીની પાછળ ટક ટક જોવા લાગી, ત્યારે માલતીએ પાછળ જોયું તો પોતાની પાછળ ચોરની જેમ માધવરાવ ઉભા છે. એ જોતાંજ તે ઉઠી, ત્યારે માધવરાવ બોલ્યો.

“માલિ, માઈ સાહેબ હમણા કહેતાં હતાં કે દાકતરે સમુદ્ર “કિનારા ઉપર હવા બદલવાનું કહ્યું છે, ત્યારે તેને સારું હું હમણાં “જઈને મારો બંગલો ખાલી કરું છું. કાલે તું અને માઈ સાહેબ તૈયાર “રહેજો. હું ગાડી મોકલી દઈશ.” એમ કહીને ઉત્તરની વાટ ન જોતાં તે ઝટ ચાલતો થયો. માધવરાવના ગયા પછી માલતી માઈ સાહેબની પાસે ગઈ અને પુછવા લાગી, “શું, માઈ, માધવરાવને તે કહ્યું કે ! ”

“ શું ? ”

“ હવા બદલવાને સારું બંગલો ! ”

“ હા, હા, તેણે કહ્યું કે મારો બંગલો ખાલી છે, તમે બે દિવસ “પ્રકૃતિ સુધરે ત્યાં સુધી તેમાં આવીને રહો, અને તે કાલે ગાડી સુદ્ધાં “ મોકલવાના છે.”

માલતી કંઈપણ બોલી નહિ. તે વિચારમાં હતી. માઈસાહેબ આગળ બોલ્યાં, “હાલની સ્થિતિમાં આપણાથી આટલું બાહુ” શી રીતે “ભરી શકાય; પણ માધવરાવે આ આપણા ઉપર કેટલો ઉપકાર કીધો “સમજવો ! પરંતુ, માલતિ તું તેનો કંઈજ વિચાર કરતી નથી. તે “તારી સાથે કેટલા પ્રેમથી—”

આ છેવટના શબ્દ કાને પડતાંજ માલતી વિચારમાંથી જાગૃત થઈને જરા હટોર વાણીએ બોલી, “માઈ ! ” ચમત્કારિક અવાજમાં ઉચ્ચારેલા આ એક શબ્દથી માઈ તદ્દન ચૂપ થઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે માધવરાવે મોકલેલી ગાડીમાં માધસાહેબ અને માલતી તેના ચોપાટી ઉપરના બંગલામાં ગયા. સરળ સ્વભાવની નિર્દોષ માલતીને માધ સાહેબની સહાયતાથી માધવરાવે નાખેલો આ કપટનો ફાંસો બિલકુલ સમજાયો નહિ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

માલતીનો પત્ર.

માધવરાવને ઘેર આવવાને આજે ત્રણ દિવસ થયા. માધ સાહેબની પ્રકૃતિમાં હવે ઘણો ફેર પડ્યો. હવા બદલવાનું આ પરિણામ એમ તે માલતીને હંમેશાં કહી સંભળાવતી, પરંતુ માલતીની સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન ઉલટી હતી. રહી રહીને તેના મનમાં ધ્રાસકો બેસતોને પોતાના ઉપર કંઈ બચકર સંકટ આવશે એમ તેને લાગતું. ગઈ બે રાત્રીમાં તેને આ વિચારને લીધે બિલકુલ નિદ્રા આવી નહિ. એક તરફ વિશ્વાસરાવની તેને બહુ આશા હતી, પણ તે પણ તેને માધવરાવના બંગલામાં આવ્યા પછી નિરાશા સમાનજ લાગવા માંડી.

ત્રીજે દિવસે સવારે લીલિને લઈને માલતી એકલીજ બેઠી હતી, એવામાં માધ સાહેબ તેની પાસે ગયાં અને બોલ્યાં, “માલતિ, આજ “સાંજે માધવરાવ અહીં જમવા આવવાના છે. આપણને આ બંગલો બે “દિવસ આપ્યો તેથી તેના ઉપકારને બદલે મેં આજે તેને અહીં “જમવાનું કહ્યું છે.”

“સારું કર્યું,” માલતીએ એકજ ઉત્તર આપ્યો.

રાત્રે સૂવેતું બોજન વગેરે થયું. માલતી, માધસાહેબ અને માધવરાવ દિવાનખાનામાં બેઠા.

“માધસાહેબ, અહીં આવ્યા પછી તમારી પ્રકૃતિ સુધરતી જાય છે
 “એ જોઈને મને ઘણોજ આનંદ થાય છે. પણ, માલિ, તું આવી
 “ઉદાસ કેમ ? મારા ઉપર તું જે આટલો ગુસ્સો રાખે છે તે એવું મેં
 “તારું શું બગાડ્યું છે ?” માધવરાવે પુછ્યું; પણ માલતીએ તેનો કંઈજ
 ઉત્તર દીધો નહિ. એટલામાં માધવરાવે માધસાહેબને ધસારો કર્યો એટલે
 તે ઉઠીને બહાર ગયાં. ત્યારે માધવરાવ આગળ બોલ્યો, “પણ માલિ,
 “તારા ગુસ્સાનું કારણ તો મને કહે,”—માધવરાવે પોતાની ખુરશી માલ-
 તીની પાસે લીધી અને બોલ્યો, “માલિ, તને હજી પણ મારી દયા
 “આવતી નથી ને ?”—એમ કહીને તેણે તેનો હાથ પકડ્યો. ત્યારે
 માલતી પોતાનો હાથ છોડાવી લાંબને બોલી, “માધવરાવ તમે કેમ
 “મારી પાછળ લાગ્યા છો ? આટલા સારુંજ શું અમને અહીં આપ્યાં ?
 “મેં તમારા પ્રશ્નનો એક વખત ઉત્તર આપી દીધો છે. પછી તમે તેને
 “તેજ મને શું કામ પુછો છો ?”

“માલિ ! જો, આમ નિર્દય થઈશ નહિ, ત્યારે સારું મારી શું
 “સ્થિતિ થઈ છે, એની તને કલ્પના પણ થશે નહિ. હું ત્યારે સારું
 “તું કહેશે તે કરવાને તૈયાર—”

“તૈયાર—છો ને ? ત્યારે છોડો મારો નાહ. હું ફરીને એક વખત
 “તમને કહું છું કે મારો જીવ જશે તોપણ હું તમારું કશું કમુલ
 “કરીશ નહિ. જાઓ!”—માલતીએ ગુસ્સાથી ઉત્તર આપ્યો. આથી માધ-
 વરાવને ગુસ્સો આવ્યો. હાથ પગ પછાડતો તે ખુરશી ઉપરથી ઉભો
 થયો ને જવા લાગ્યો; જતાં જતાં બોલ્યો, “આનર્માં રાખ, માલિ !
 “મને ખબર છે કે આ તે હલકટ વિશ્વાસનાંજ કૃત્ય છે. જોઈ છું હવે
 “વિશ્વાસરાવ તને કેવી રીતે મળે છે તેજ ?”

માધવરાવના મયા પછી માલતીને તેની બહુ ખીંક લાગવા

માંડી. તેના મનમાં એક એક પુરા વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે આ ઘરમાં એક પણ પશુ રહેવું નહિ એમ તેને લાગવા માંડ્યું. પોતે સર્વ જન બેઠાં હતાં તેમાંથી માછ સાહેબ વચ્ચેજ ઉઠીને ચાલ્યાં ગયાં તેનું કારણ એકાએક તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. તેને માછ સાહેબ ઉપર પણ સંશય આવવા લાગ્યો. એક પાછળ એક વિચાર તેના માથામાં આવવા લાગ્યા, તેમ માછ સાહેબનો મંદવાઃ એ પણ ઢોંગજ છે એમ તેને સંશય આવ્યો. તેની છાતી ધડ ધડ ધમકવા લાગી. માછ સાહેબનો શંકય આવતાં હવે આપણી સહાયતાએ કોઈ નથી એમ લાગીને તેના નેત્રોમાંથી અશ્રુ વહેવાં લાગ્યાં. એટલામાં તેને વિશ્વાસરાવ યાદ આવ્યા, અને તેને જરા ધીરજ આવી. વિશ્વાસરાવને પોતાના મનનો ગુપ્ત વિચાર જણાવી આ સંકટમાંથી છુટકો કરી શ્વેલો એ વિચાર તેના મનમાં આવ્યો.

ધણે વખત વિચાર કીધો પણ તેને માધવરાવના પંજમાંથી છુટવાનો એકે માર્ગ સૂઝ્યો નહિ. ત્યારે તે ઉઠી અને ગિરજની ઓરડીમાં ગઈ. તેને જોતાંજ ગિરજએ પુછ્યું, “ શું બોલ્યો છો, તાર્ધ “ સાહેબ ? ”

“ ગિરજબાઈ, મારે એક તમારું કામ છે, કરશો કે ? ”

“ હા. થવા જોવું હશે તો—”

“ પણ હું કંઈ પુછું તો પહેલાં કહેશો ? તમને આ ઘરમાં “ કેટલાં વરસ થયાં ? ”

“ મને ? થયાં વીસ વરસ, કેમ વાર ? ”

“ અમસ્તુ ! આજે કે નહિ, ગિરજ બાઈ, મારું મન તદ્દન “ ઉદાસ થયું છે. સુતી પણ નિદ્રા આવી નહિ, ત્યારે કહ્યું આશો તમારી “ પાસે આવીને વાતો કરું. ”

“અમેા ધરડાં માણસ પાસે કેવી વાત ! પણ, તાઁ સાહેબ,

“ કામ કયું ? ”

“ કહું ! પણ વિશ્વાસ-વિશ્વાસરાવ કોણ ? ” માલતીએ ગુંચવા-
એલા જેમ થઈને પૂછ્યું.

“ રાવ સાહેબ કે ? બિચારાને રખડતો કર્યો. ”

“ કોણે ! ”

“ કોણે ? કોણે શું ! દાદા સાહેબે ! ”

“ એટલે ? હું નહિ સમજી. ”

“ ક્યાંથી સમજશો ? હુંજ કહું છું ”

ગિરજાએ પહેલેથી તે છેવટ સુધી વિશ્વાસરાવની સર્વ હકીકત
કહી. તેમાં વિલની અંદર અર્ધી મિલકત વિશ્વાસરાવને આપી છે એ
માલતીએ નવું જણ્યું. કારણ વિશ્વાસરાવે પહેલાં એક વખત પોતાની
હકીકત કહેતાં વિલ વિષેના પ્રશ્ન અનામત ગાળ્યો હતો, પરંતુ હવે
તેને સર્વ ખરેખરી હકીકત સમજાઈ, ત્યારે તેને વિશ્વાસરાવે ભોગવેલાં
દુઃખ માટે બહુ ખરાબ લાગ્યું, ને તેના નેત્રમાં અશ્રુ આવ્યાં. એ
જોતાંજ ગિરજા બોલી, “ તાઁ સાહેબ, તમને પણ ખોટું લાગે છે ને ?
“ લાગેજ. અરે, રાવસાહેબના ગુણ કેટલા વર્ણવીને કહું ? ”

“ ગિરજાબાઈ, હવે હું માફ કામ કહું છું, કરશોને ? મને હવે તેની-
“ વિશ્વાસરાવની-પાસે લઈ જાઓ. હું તમારે પગે પડું છું મને હવે અહીં
“ ખીક લાગે છે, ” એમ કહીને માલતીએ દીનવદને ગિરજાનો હાથ પકડ્યો.

આ સાંભળીને ગિરજા ગુંચવાઈ તે બોલી,

“ કેમ ? કેમ વાર ? ”

“ કેમ, શું કહું ? મારા જેવી બાળાતું તેની પાસે ખીજું શું

“ કામ હોય ? ”

‘હવે ગિરજનો સંશય કંઈક ભાંગ્યો, ને તેણે માલતીની તરફ પ્રેમ યુક્ત નજરે જોયું. ધીમે ધીમે માલતીએ પોતાની સાથે આજ-સુધી માધવરાવે રાખેલું વર્તન તેને કહ્યું, ત્યારે વિચાર કરીને ગિરજ બોલી, “તાઇ સાહેબ, હવે તમે કંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ. હમણું “આવી રાત્રીને વિષે રાવસાહેબને ચાં જવાનું” જોખમ ભરેલું કામ છે. “તમે એક કામ કરો. કાગળ લખીને તેને અહીં” બોલાવો. પણ તે—અહીં— “આ—વ—શે કે ? નહિ,—આવશેજ. એમજ કરો, કાગળ લખો પછી આપણે “આગળ શું તે ઠરાવીશું.”

માલતીને પણ આ વિચાર પસંદ પડ્યો. બીજે દિવસે માલતીએ વિશ્વાસરાવને એક કાગળ લખ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

અર્ધ કામ થયું.

“ખેગના દિવસ પાસે આવતા ગયા તેથી જલદી બંગલો તૈયાર જોઈએ,” એમ એક ભાટીયા શેકના તરફથી કાગળ ગયાને લીધે માટુંગામાં વિશ્વાસરાવનું કામ બહુ ઝડપથી શરૂ થયું હતું. આ પંદર દિવસમાં કામનો બોજો એટલો પડ્યો હતો કે વિશ્વાસરાવને જમવાની પણ કુરસદ નહોતી. સ્મિથ સાહેબના માટુંગાના કોન્ટ્રાક્ટ કામમાંથી ઘણાં ખર્ચાં કામ ખલાસ થવા આવ્યાં હતાં.

સાંજે ચાર વાગ્યાને સુમારે ઓફીસમાં કામ કરતો હતો ત્યાં પોસ્ટના સિપાઇએ વિશ્વાસરાવના હાથમાં એક કાગળ મુક્યો. કાગળ કોના તરફથી આવ્યો એ તેને સમજાતું નહિ. કારણ તેનો બીજા કોઇની સાથે પણ કાગળ બ્યવહાર નહોતો. તેણે પત્ર ફેડ્યો. પત્ર

ફાડતાં તેના મુખપર વિલક્ષણ છટા દેખાવા લાગી. એવો તે કેવો કાગળ હતો તે તેમનો તેમજ વાંચકોને સાઝ નીચે આપીએ છીએ.

ચોપાટી, ૧ એપ્રિલ, ૧૯૦૮.

પ્રિયકર વિશ્વાસરાવ,

અનેક પ્રણામ સહ પત્ર લખવાનું કારણ કે આપનો આઠ દિવસ થયાં મેળાપ થયો નથી. બુધવારે આપ ઘેર ગયા હશે, પરંતુ અમારા ઘરને તાળું જોઇને આશ્ચર્ય લાગ્યું હશે. તેજ પ્રમાણે હું આ ઠેકાણેથી લખું છું એ જોઇને પણ તમને વધારે આશ્ચર્ય લાગશે. માધવરાવે અહીં ફસાવીને આણ્યાં છે. હવે વધારે લખતી નથી પણ આજ સુધી આપની પાસે છુપાવેલી વાત જાહેર કરું છું કે આ દેહ આપનો છે. સર્વ આધાર આપના ઉપર છે. વધારે શું લખું ?

લી. સર્વસ્વે આપનીજ

દીન માલતી

તા. ૬. આજ રાતે જરૂર આવજો. ગિરજા આપની વાટ જોતી મોટા દરવાજા પાસે ઉભી રહેશે, વિશેષ મળ્યા પછી.

માલતી.

‘સર્વસ્વે આપનીજ,’ આ જે શબ્દ વિશ્વાસરાવે કેટલીએ વખત વાંચ્યા હશે. પોતે આ શું વાંચ્યું ! આ સ્વપ્ન ખરું પડશે કે ! માલતી આપણી થશે કે ! આનીજ સત્યતા જોવા સાઝ જાણે તે ફરી ફરીને એ જે શબ્દો વાંચતો હતો.

માધવરાવના નીચ વર્તનને માટે હવે વિશ્વાસરાવને ઘણાજ ગુસ્સો આવ્યો. તેણે તે કાગળ ખીસામાં નાંખ્યો અને આજે રાજના કરતાં ઓશીસમાંથી વિશ્વાસરાવ જલદી નીકળ્યો.

રાત્રી થવા લાગી તેમ માલતીની સ્થિતિ ચમત્કારિક થવા લાગી.

તેનો પત્ર વિશ્વાસરાવને પહોંચ્યો હશે કે કેમ ? તે વિચાર કરશે કે નહિ ? નિર્ભયતાથી લખેલો પત્ર વાંચીને તેને મારા ઉપર ચુસ્તો તો નહિ આવેને ? આવા વિચાર અને સંશયને સાફ જગ્યા મળે ન મળે એટલામાં તો વિશ્વાસરાવના ઉદાર વર્તનનું તેને બાન આવે, ત્યારે પોતાનો પત્ર પહોંચતાંજ તે જરૂર આવશે એમ તેને લાગે.

ઉપરના વિચારમાં માલતી હતી તેટલામાં વૃદ્ધ ગિરજા તેની પાસે આવીને ઉભી રહી, તે સુધ્ધાં તેને ખબર પડી નહિ. તેને જોતાંજ માલતી એકદમ બોલી,

“ આવ્યા ? ”

“ હા, ”

ગિરજાએ વિશ્વાસરાવને પોતાની ઓરડીમાં લઈ જઈને બેસાડ્યો હતો. વાંચકો, તે વખતે ગિરજાની પાસે બેઠાં બેઠાં વિશ્વાસરાવના મનની સ્થિતિ કેવી થઈ હશે, તેની તમને થોડી પણ કલ્પના થશે કે ? માલતીને પહેલી વખતે જોતાંજ મનોવિકારના જે નવિન અંકુર તેના હૃદયમાં ઉદ્ભવ્યા હતા, તે આજે માલતીના પત્રથી પૂર્ણવસ્થામાં આવી, ખીલવા લાગ્યાં હતાં.

ગિરજા સાથે માલતી દરવાજા સુધી આવી, પરંતુ તેનાથી આગળ જવાયું નહિ. તેને વિશ્વાસરાવની આગળ જવાની હીંમત થઈ નહિ. આજેજ તેના વર્તનમાં આવો ફરક પડવાનું શું કારણ હશે ? આ પહેલાં તે વિશ્વાસરાવની આગળ કેટલીએ વખત ગઈ હતી, પરંતુ આજે તેને વિનય આગળ જવા દેતો નહિ. ગિરજા પાછળ હતી તેણે માલતીને આગળ ધકેલી. તે અંદર ગઈ ખરી પણ પવનથી જે સ્થિતિ પીંપળાની થાય છે તેજ સ્થિતિ તેની થઈ હતી. આનંદ, ખીંકે, અને લજ્જાએ તેને કંઈ બોલવા દીધી નહિ.

વિશ્વાસરાવ ઉડ્યો અને તેણે માલતીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. તે વખતે તે બીકથી તદ્દન ખ્હાવરી થઇ ગઇ.

“ માલતિ ! ”

વિશ્વાસરાવે મધુર શબ્દથી તેને બોલાવતાંજ તેના શરીર ઉપર પ્રેમના રૂંવાંટાં ઉમાં થયાં, અને તે કંપની સાથેજ તેણે પોતાનું મસ્તક વિશ્વાસરાવના ખભા ઉપર નાંખી દીધું. જ્યારે તરુણપણમાં પહેલો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે બાલ-સૂર્યના કિરણો પ્રમાણે નવિન પ્રેમના અંકુરથી માનસિક જગતને આનંદિત કરે છે, અને જ્યારે તે પ્રેમાંકુર યુક્ત, બહુદિવસથી વિરહિત રહેલું, જોડું મળે છે, ત્યારે પરસ્પરના પ્રેમાનંદમાં બન્ને સર્વ જગતને ભૂલી જાય છે. તેને કશાનુંજ બાન રહેતું નથી. આવીજ સ્થિતિ વિશ્વાસરાવ અને માલતીની થઇ.

વિશ્વાસરાવે માલતીનું મુખ પોતાના હાથથી ઉચું કર્યું ને તેના તરફ સપ્રેમ દષ્ટિથી જોયું તો તેના નેત્રમાંથી એક સરખો અશ્રુ પ્રવાહ ચાલતો હતો. ધીમે ધીમે તેણે માલતીનો હાથ પોતાની છાતી ઉપર મુક્યો. થોડીવારમાં તેના નેત્રમાં પણ અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. બન્નેએ એક બીજના ગળામાં હાથ નાંખ્યા. બન્નેનાં આંસુ, એક બીજના એક બીજ ઉપર કેટલો પ્રેમ છે, તે બતાવતાં હતાં. તેમનાં મુખમાંથી શબ્દનો ઉચ્ચાર થયો નહિ. તેનાં તમ્મ હૃદયને જરા શાંતિ થઇ. ધીમે ધીમે માલતીએ સર્વ હકીકત વિશ્વાસરાવને કહી, તે સાંભળીને વિશ્વાસરાવ બોલ્યો, “માલતિ, તું હવે કંઇપણ ચિંતા કરીશ નહિ. હું કાલે તેની “સર્વ વ્યવસ્થા કરેલું. કાલે રાતે આજ વખતે આવીને તને લઇ “જવાની વ્યવસ્થા કરીશ,” એવી રીતે ઠરાવ કરીને પછી વિશ્વાસરાવે માલતીની રજા લીધી.

વિશ્વાસરાવ માલતીને મળવા અડી આવ્યો હતો, એમ બીજે

દિવસે માધવરાવને ખબર પડી ત્યારે માધવરાવના અંગમાં લાલ લાલ બળવા લાગી. વિશ્વાસરાવને આપણા રસ્તામાંથી દૂર કેવી રીતે કરવો, તે વિષે તેને કંઈ પણ વિચાર સુઝ્યો નહિ. છેવટે તેને એક વિચાર સુઝ્યો ને તે ત્યાંથી ઉઠ્યો. માધસાહેબ હમણાજ ઉઠ્યાં હતાં. તેની સાથે થોડીવાર મસલત કરીને, શેઠની સ્વારી ગાડીમાં બેસીને બહાર ગયો. માધસાહેબ જલદી સર્વ વિધિ પુરી કરીને, ઉપરના દિવાનખાનામાં ગયાં અને માલતીને ઉપર બોલાવીને તેણે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિની વાતમાં રોડી. એક કલાકે એક કૉન્સ્ટેબલ, સિપાઈ અને તેના નાયકને લઈને માધવરાવ પાછો આવ્યો. દિવાનખાનામાં બેઠા પછી કૉન્સ્ટેબલે પુછ્યું, “કેટલી રકમની ચોરી થઈ છે?”

“સાત આઠ હજારનો આશરો છે,” માધવરાવે ઉત્તર આપ્યો.

“શું શું જથ્થો હતો?”

“મારા ખીસામાંથી સોનાનું ઘડીઆળ, ને ખીસામાં મુકેલી “બે સોનાની વીંટી ને બાકી સર્વ રોકડ.”

“ચોરી થઈ ત્યારે કપડાં ક્યાં હતાં? રોકડ કેટલી હતી?”

દિવાનખાનામાંની ખુંટી તરફ આંગળી બતાવી, માધવરાવ બોલ્યો,

“કપડાં ત્યાં હતાં. કાલ હું પેઢી ઉપરથી આવ્યો તે વખતે

“મારી પાસે સાડા પાંચ હજારની નોટો હતી.”

“નોટના નંબર લખ્યા હશે?”

“ના, સો-સોની એક એક નોટ હતી. ધણું ખર્ચ એવી “નાની નોટોના નંબર હું લખતો નથી.”

“સારું, ત્યારે કોનો બેઠો તમને છે?”

“બેઠો, સાહેબ, બેઠો એવો કોની ઉપર આણું?” માધવરાવે શુભવાએલા જોવા ઉત્તર દીધો.

“તમારા સર્વ નોકરને મારી આગળ લેતા આવશો કે ?”

ઘોડાવાળો, રસોઇઓ, નોકર વગેરે ધરના સર્વ નોકરો દિવાન-ખાનામાં જઈને ઉભા રહ્યા. સાહેબે એકે એકની જુખાની લીધી. તેમાં ઘોડાવાળો બોલ્યો, “કાલ રાતે દશવાગે રાવસાહેબ અહીં આવ્યા હતા.”

“કોણ, વિશ્વાસ ! રાત્રે આવ્યો હતો ? ક્યારે ?” માધવરાવ આશ્ચર્યનો દેખાવ બતલાવીને બોલ્યો.

“વિશ્વાસ કોણ ?” સાહેબે વચ્ચેજ પુછ્યું.

“આ માણસને અમારા વડીલે નાનાનો મોટો કર્યો હતો, પરંતુ “વડીલના મરણ પછી તેના ખુરા વર્તનને લીધે મેં તેને ધરમાંથી “કાઢી મુક્યો.”

વિશ્વાસરાવની વિરુદ્ધ જેટલું કહી શકાય તેટલું કહ્યું. વિશ્વાસ-રાવના શિવાય આ ચોરી થઈ નથી, એમ સાહેબની પણ દૃઢ ખાત્રી થઈ. સર્વ નોકરના નામ નાયકે લખી લીધાં. સાહેબ ઉઠ્યો ને જત વખતે બોલ્યો, “શેઠ, તમે હવે કંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ, ચોર “પકડાયોજ એમ સમજો. આજને આજ ચોરને તાખામાં લઉં છું.”

સાહેબને શેઠહેન્ડ કરતાં માધવરાવે એક કંઈક કાગળનું બંડલ તેના હાથમાં આપ્યું, અને બોલ્યો, “હવે આ વિષે હું ચિંતાજ કરતો “નથી, પણ ચોર બહુ હોંશીયાર છે. આ કામમાં ચાર પાંચ હજાર “પણ ખર્ચ થઈ જાય તો પણ ચાલશે, પણ તેને યોગ્ય શિક્ષા “થવી જોઈએ.”

“સારું, સારું, કંઈ ચિંતા કરતા નહિ,” માધવરાવે આપેલું કાગળનું બંડલ ખીસામાં નાંખતા નાંખતા હસતો હસતો કૉનસ્ટે-બલ બોલ્યો.

સાહેબનું લશ્કર ગયા પછી માધવરાવ પોતાનાં મન સાથેજ આનં-

દથી બોલ્યો, “ હરકત નહિ ચાર પાંચ હજાર ખર્ચ થાય તો પણ તેને
 “હું હવે બરોબરન બતાવું છું. હવે માલતી મારી. જોઈ હવે તેનું કેમ
 “જોર ચાલે છે તે. ”

એટલામાં માધસાહેબ દિવાનખાનામાં આવ્યાં તેની તરફ જોઈને
 તે હસતો હસતો બોલ્યો, “ અર્ધું કામ થયું, માધસાહેબ, વિશ્વાસરાવને
 “કેદખાનું બતાવ્યુંજ સમજો. હવે ફક્ત માલતી—એ આજ સંબ્યાકાળે
 “બીજો પ્રયોગ. ”

“ પણ સંબાળજો વાર ! કરવા જશે એક અને થશે બહુવુંજ !
 “તેથી કહું છું કે પ્રથમ આપનો બરોબર વિચાર કરો. ”

“ હં ! તેમાં શું છે મોટું ! હવે અમારો મારેલો ઘોડો તદ્દન
 “વગર ચૂકે છેક જશે, એવી મારી પુણી ખાત્રી. ”
 “ ત્યારે તો ઠીકજ છે. ”

પ્રકરણ ૧૬ મું.

આ શું ? વિલ !

ખિચારા વિશ્વાસરાવની પર આવેલાં સંકટની માલતીને ખીલકુલ
 કલ્પના પણ નહોતી. ખચર પણ ક્યાંથી પડે ? અને એટલા સાઈંજ
 તેને માધસાહેબે માળ ઉપર લઈ જઈને વાત કરવામાં રોકી હતી.
 ખપોરના જમ્યા પછી, માધસાહેબ માધવરાવનો પેડર રોડ ઉપરનો
 બંગલો જોવા ગયાં. જતી વખતે તેણે માલતીને આવવા વિષે કહ્યું
 પણ માલતીએ ના કહી.

માધ સાહેબના ગયા પછી માલતી નીચેની ઓરડીમાં એકલીજ
 વીચાર કરતી બેઠી હતી. આજ ઓરડી પુર્વે બાઉ સાહેબની બેસવા

ઉઠવાની હતી, એ વાંચકોનાં ધ્યાનમાં હશેજ ! માલતી ત્યાં એક પુરશી ઉપર બેઠી હતી. વિશ્વાસરાવે આજ રાત્રે તેને આવવાનું વચન આપ્યું હતું. આજ માધવરાવના હાથમાંથી આપણે છુટકો થશે, આજ એક વિચાર તેના મનમાં એક સરખો ઘોળાતો હતો. તે આ વિચારમાં હતી ત્યારે તેની દૃષ્ટિ તે જુનાં કાળાં લાકડાના કપ્પાટ ઉપર હતી. બાજુમાં લીલી કુતરી કપ્પાટની પાસે બેઠી હતી. એટલામાં એક નાનું સરખું ઉંદરનું બચ્ચું તે કપ્પાટની નીચે ગયું. ત્યારે માલતીએ છુઃ કહીને કપ્પાટની નીચે આંગળી ખતાવી. ઉંદર પકડવા સાડ લીલીની એક સરખી ધડપકડ શરૂ થઈ. મ્હોટી મહેનતથી લીલીએ પોતાનું અર્ધું અંગ કપ્પાટની ફાટમાં ઘાટ્યુંને ફાટમાં સંતાએલા ઉંદર ઉપર તલપ મારવાનો સપાટો ચલાવ્યો. લીલીની તલપના ધક્કાથી કપ્પાટની પાછળ પડેલા ધૂળથી ભરેલા કાગળનું એક જુનું બંડલ બહાર આવ્યું.

શાના કાગળ છે, એ જોવાને સાડ માલતી પુરશી ઉપરથી ઉઠી. તેણે તે પડેલું બંડલ હાથમાં લીધું. હાથમાં લીધા પછી તે બંડલમાં કાંઈ જરૂરના કાગળ હોય એમ તેને લાગ્યું. કારણ બહારથી સીલ મારીને રાતી દોરીએ તે બાંધેલું હતું. અંદર શું લખેલું છે એ જાણવાની સ્વભાવિક રીતે માલતીને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે તે બંડલની દોરી છોડીને કાગળ ઉઘાડ્યો. પહેલી ચાર પાંચ લાઇન પછી તેના મોંમાંથી આશ્ચર્ય સાથે, “આ શું વિલ ! ગિરજા કહેતી હતી “તેજ આ વિલ લાગે છે ?”—આ શબ્દ બાહરે આવ્યા.

સદાશિવરાવ—ભાઉસાહેબે—જે વિલ કરી મુક્યું હતું તે આજ ! બીજાં પ્રકરણમાં જે વિલને સાડ માધવરાવને નિરાશા થઈ તેજ વિલ આ ! વિશ્વાસરાવનો મિલકત ઉપરનો અર્ધો હક્ક સાબિત કરનાર વિલ તે આ ! અને માધવરાવના પાપનો ઘડો ભરાયો તે ખતલાવનાર પણ આજ વિલ !

આખું વિલ્લુ વાંચી રહ્યા પછી માલતીના આનંદની સીમાજ રહી નહિ. તેણે જલદી જલદી તેની ધડી કરી અને પોતાની ઝોટીમાં તે ખોસ્તું. વિશ્વાસરાવ ક્યારે આવે અને ક્યારે તે બંડલ તેના હાથમાં આપું એમ માલતીને થવા લાગ્યું. તે આનંદના સમુદ્રમાં આવી ગઈ. તેણે લીલીને પોતાના હાથમાં લઈને અનેકવાર પ્રેમથી દાખી. માઈસાહેબ હજી પણ આવ્યાં નહોતાં તેને લીધે માલતીનો વખત જતો નહોતો. છેવટે થોડો વખત બહાર ફરવા જવાનો વિચાર કરીને તેણે કપડાં પહેર્યાં. ભીમો ઘોડાવાળો તેની સેવામાં હાજરજ હતો. તેણે પકડાં પહેરેલાં જોઈને બોલ્યો,—" તાઈસાહેબ ફરવા જાઓ છો કે ? " માલતીએ " હા, " એમ ઉત્તર દીધો.

ઘોડાવાળાએ ગાડી જોડીને દરવાજા આગળ ઉભી રાખી. માલતી ગાડીમાં બેઠી ને ગાડી ચાલતી થઈ. જતી વખતે તેણે એક વખત પોતાની ઝોટીમાં ખોશું વીલ સુરક્ષિત છે કે કેમ તે તપાસી જોયું.

મહાલક્ષ્મી ઍટરીના દરીયાની એક કલાક સુધી હવા ખાઈને તેણે ગાડી પાછી હાંકવાને કહ્યું. ઘોડાવાળાએ લાંબેના રસ્તા ઉપરથી ગાડી ફેરવીને એક ત્રણ માળના બંગલાના બાગના દરવાજાની પાસે ગાડી લઈ જઈને ઉભી કરી. વિચારમાં મગ્ન થયેલી માલતીને પોતે આટલી જલદી પાછી ઘેર કેવી રીતે આવી, એની કલ્પના પણ થઈ નહિ. તે ગાડીમાંથી ઉતરી બંગલામાં ગઈ. અંદર પ્રવેશ કરતાંજ તેની પાછળનો દરવાજો જોસથી બંધ થયો.

દરવાજાનો અવાજ થતાંજ માલતીની છાતીમાં ધ્રાસ્કો પડ્યો. તેણે પાછળ વળીને જોયું તો માધવરાવ હસતો હસતો ઉભો છે એમ તેને દેખાયું.

માધવરાવને જોતાંજ તેની શું સ્થિતિ થઈ હશે ! જે સંકટથી

તે પહીતી હતી, તેજ સંકટ તેની પાસે આવીને મૂર્તિમંત ઉભું થયું. તેના સર્વ અંગ પરસેવાથી બીંબાધને નીતરાંબોળ થયાં. હાથ પગ થર થર ધ્રુજવા લાગ્યા, છાતી ધચકવા લાગી ને મ્હોં સૂકું પડી ગયું. પરંતુ માધવરાવે તે તેની સ્થિતિપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. તે હસતો હસતો બોલ્યો, “કેમ, માલિ, હવે તું મારા હાથમાંથી કેમ જશે ! “ગમે તેમ ફસાવી ! પણ જવા દે તે. માલિ, હજી પણ તને પોતાની હક “નથી કે છોડવી ? જો આજ કેટલા દિવસથી તારા ભજને લાગ્યો છું, “પણ તેનું તને કંઈજ નથીને ? હમણા તું આ હાલતમાં અને દુઃખમાં “દિવસ કાઢે છે તે તને ગમે છે ને ? માલિ, માંડે કહ્યું માન, એટલે હું “તને મારા દેહની-મારી સર્વ જીંદગીની-અર્ધાગી કરું છું. જો, માલિ, “વિચાર કર આમ બીજાના પ્રાણ લેવાનો રસ્તો લે નહિ. હવે હું તદ્દન “તારે શરણે આવ્યો છું, માલિ ! ”

માધવરાવના ભાષણમાંથી એક શબ્દ સુદ્ધાં માલતીએ સાંભળ્યો નહિ. તેનો જીવ તદ્દન કાવરો બાવરો થઈ ગયો.

“માધવરાવ, તમે મને અહીં ફસાવીને લાવ્યા છો, પણ વિચાર “કરો આનું પરીણામ બહુ ભયંકર આવશે. મારી પાછળ તમે લાવ્યા “છો, પણ તેથી હું તમારું કહ્યું કમ્પલ કરીશ એમ તમને લાગે છે કે ? “મારા આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તમે ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો તો “પણ તે વ્યર્થ છે. હવે મુંઝે મોઢે મને ઘેર જવાદો. ”

“એમ ! એમ ! આટલું જે કીધું તે મુંઝે મોઢે તને જવા દેવાને “સારું તને લાગે છે ! માલિ, તું મને તદ્દનજ મુર્ખ સમજે છે કે ? આ “જો મારી એકજ વાત સાંભળ.” માધવરાવે બોલતાં બોલતાં આવીને તેનો હાથ પકડ્યો અને ચુપ્પન લેવા સારું પોતાનું મોઢું તેના મુખની પાસે લીધું. તેવોજ માલતીને અનિવાર્ય કાપ ચઢ્યો ને તેણે જોરથી

માધવરાવના શ્રીમુખમાં લગાવ્યું. તેની સાથેજ માધવરાવ તદ્દન સ્તબ્ધ થઇ ગયો. માલતીએ કરેલું અપમાન સહન ન થવાથી તે માલતીના અંગ ઉપર ધસતે પથ્થુ તેની ગતિ એકા એક ત્યાંજ ખુટી. માલતીને બદલે ત્યાં મહાકાળિકા દેવીજ ઉભી છે કે શું એમ તેને લાગ્યું. માલતીના નેત્રોમાંથી ગુસ્સાને લીધે અગ્નિ વરસે છે કે શું એમ તેને ભાસ્યું. આ જોઇને માધવરાવ ગભરાયો. તેણે પોતાના પગ પાછા ખેંચ્યા ને બીમા ધોડાવાળાને ખુબ મારી. માલતી તરફ જોવાની તેને હવે હિંમત રહી નહિ. તેણે જવાનો વિચાર કીધો. જતાં જતાં તે બોલ્યો, “કમુલ થયા પહેલાં તારો અહીંથી છુટકો થવો કઠણ છે, એ ફક્ત ધ્યાન.”

માધવરાવના ગયા પછી, બીમો બોલ્યો, “તાઈસાહેબ, ઉપર ચાલો મારે હુકમ પ્રમાણે નીચેના સર્વ કરવાજી બંધ કરી ક્ષેવા જોઇએ.”

આજ તે પોતાનો સંકટમાંથી છુટકો કરવાની હતી, પરંતુ તેને બદલે ઉલટી માધવરાવના કારાગૃહમાં આવી પડી.

અકરણ ૧૭ મું.

એકજ વખતે બે પત્ર.

આખી રાત માલતીએ રહીને પસાર કરીધી. એકજ રાત્રીના શોકને લીધે તેનું પ્રકુલ્લ મુખ કેટલુંએ સુકાઇ ગયું હતું. વિશ્વાસરાવ આવ્યો હશે ને હું નહિ, તે જોઇને તેને કેવું એ લાગ્યું હશે, એ યાદ આવતાં તેને બહુ દુઃખ થયું. માધવરાવનાં કૃષ્ણ કૃત્યમાં માઇ પૂર્ણ સહાય છે એવી હવે તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઇ. માઇ સાહેબ માટે હવે તેને પૂર્ણ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. તેને પોતાની પહેલાંની સ્થિતિ યાદ આવી ને એક

દમ રૂદન વધ્યું. રડી રડીને તેના નેત્રમાંથી પાણી ખુટ્યું ત્યારે તેને જરા શાંતિ થઈ. અહા, રડવામાં કેટલાંએ સુખ છે ? જગમાંની સર્વ સંપત્તિ અને સ્વર્ગમાંના સર્વ સુખ, એની ખરી યોગ્યતા દુઃખી લોકનેજ ફક્ત સમજાય છે, એ ખરું છે.

બપોરે બાર વાગાને સુમારે બીમાએ માલતીને આર જમવાનું આપ્યું. સવારથી તેણે મ્હોં સુદ્ધાં ધોયું નહોતું, તો સ્નાનની તો વાતજ શું ? જમવાનું મુકીને બીમો જવા લાગ્યો, ત્યારે માલતી બોલી, “ બીમા, અરે તું દરવાજો તો ઉઘાડ, મેં મ્હોં પણ ધોયું નથી.” પરંતુ બીમાએ હંધ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એ શું કરે ? ધણીનો કુકમજ તેવો હતો. માલતીએ બહુ કાલાવાલા કર્યા ત્યારે તેણે તે દરવાજો ઉઘાડ્યો. માલતી પોતાનો સર્વ વિધિ આટોપી લઈને પાછી દિવાનખાનામાં આવી. બીમાએ દરવાજો પાછો બાહરથી બંધ કર્યો.

બીમો દરવાજો બંધ કરી ગયા પછી માલતી એક ખુરસી ઉપર આવીને બેઠી. સર્વ જમવાનું થંડુ થઈ ગયું પરંતુ તે તરફ તેનું ધ્યાન સુદ્ધાં ગયું નહિ. માલતીએ ટેમલનું એક ખાનું ઉઘાડ્યું. તેમાં લખવાનાં સર્વ સાહિત્યો દેખાયાં; ત્યારે સર્વ હકીકતનો એક પત્ર લખીને વિશ્વાસરાવને મોકલવો એવો વિચાર કરીને તેણે તેમાંથી એક કાગળ અને પરખીડિયું બહાર કાઢ્યાં; બે ચાર કામળ ફાડ્યા પછી તેણે નીચે પ્રમાણે એક કાગળ લખ્યો.

પેડર રોડ, ૩ એપ્રિલ, ૧૯૦૮.

મિયકર વિશ્વાસરાવની પવિત્ર સેવામાં,

હું હમણાં કયે ઠેકાણે અને કેવી સ્થિતિમાં છું એ આપને આ પત્ર ઉપરથી ખબર પડશેજ. કાલે સંધ્યાકાળે માધવરાવે મને એકલીને ફસાવી આ બંગલામાં આણીને ગોંધી રાખી છે. બીજાની સહાયતા

વિના અહીંથી છુટકો થવો શક્ય નથી, કારણ દરવાજા ઉપર એ પરદેશી રખેવાળ રાખ્યા છે. બાકી સાહેબે મરણ સમયે કરી મુકેલું ખર્ચે વિલ કાલે અચાનક મારા હાથમાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી થોડા દિવસ ઉપર માધવરાવે જાહેર કીધેલું વિલ ખોટું છે એ સિદ્ધ થાય છે. હાલ તે વિલ મારા તાબામાં છે. વિલ મને કેવી રીતે મળ્યું તે ચમત્કારી હકીકત મળ્યા પછી સમજાશે. પરંતું પહેલાં મારો અહીંથી ધડીનો પણ વિલખ ન કરતાં છુટકો કરવાની તજવીજ કરો !

મારા છુટકાની વ્યવસ્થા જલદી ન થઈ તો માલતી મરણ પામશે એમજ સમજાશે, વધારે શું લખું !

સંકટમાં પડેલી અને આપની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરનારી,

માલતી

માલતીએ કાગળ લખીને બંધ કીધો. કાગળ પોસ્ટમાં લઈ જઈને કોણ નાંખશે, એ હવે માલતીને ચિંતા થઈ. બીમો આવ્યા પછી તેને હાથે પગે પડીને તેને પૈસાની લાલચ દેખાડીને તેની પાસે કાગળ પોસ્ટમાં નાંખાવવો આવો તેણે વિચાર કીધો. ચાર વાગ્યા તો પણ બીમો આવ્યો નહિ. શું કરવું એ કંઈ તેને સ્પષ્ટ નહિ. રસ્તામાંથી જતાં એકાદ માણસને બૂમ મારીને પત્ર બારીમાંથી આપવો પણ પેડર રોકના ચાંત રસ્તા ઉપર જનાર આવનાર થોડા ! રસ્તા ઉપરથી એટલામાં ચાર પાંચ માણસ ગયાં, પરંતું તેને બૂમ પાડવાની માલતીની હિંમત થઈ નહિ. સંધ્યાકાળ થયો અંધારું પડવા લાગ્યું. તે વખતે એક સાહેબ ધીમે ધીમે ચાલતો ને તેની પછવાડે તેની બે ઘોડાના ગાડી આવતાં માલતીએ બારીમાંથી જોઈ. ત્યારે બીજાં માણસને કાગળ આપવા કરતાં સાહેબને આપ્યું તો જરૂર તે પોસ્ટમાં નાંખશે, કારણ તે લોક બહુ દયાળુ હોય છે, એમ લાગવાથી તેણે જલદી

જલદી બીજાં પાકીટ ઉપર, “કૃપા કરીને આ અંદરનો કાગળ પોસ્ટમાં “નાંખજો. આને લીધે આપનો એક અનાથ બાળકી ઉપર અગણિત “ઉપકાર થશે,” એટલા અક્ષર ઉતાવળથી લખીને વિશ્વાસરાવ ઉપર લખેલો પત્ર તેણે તે કવરમાં નાંખ્યો ને બંધ કર્યો. સાહેબ બારી પાસે આવતાં જ તેણે સૂ સૂ કરીને તેને ઝૂમ મારી. સાહેબે ઉપર જોયું ત્યારે માલતીએ પોતાના હાથમાંનો કાગળ બારી બહાર ફેંક્યો. કાગળ બાગની ભીંત ઉપર પડ્યો. સાહેબ સ્તબ્ધ ઉભા રહીને આ સર્વ જોતા હતા. થોડી વારે તેની ગાડી પાસે આવી. તેણે ગાડી વાળાને કહીને તે ભીંત ઉપરનો કાગળ મંગાવ્યો. કાગળ વાંચતાં જ તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો, ને કંઈ પણ આ ઘોંટાળો છે એમ તેને લાગ્યું. તેણે ઉપરનું પાકીટ ફેડ્યું, તેની દૃષ્ટિ અંદરના કાગળ ઉપરનાં ઠંકાણા ઉપર જતાં જ તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એટલામાં એક પટાવાળો ઓપીસનો સિપાઈ હાંફતો હાંફતો આવીને તેની બાજુમાં હાથમાં એક કાગળ લઈને ઉભો રહ્યો. સાહેબે તેની તરફ જોયું તો તેની જ ઓપીસનો સિપાઈ હતો.

“કોન હૈ! પટેવાલા? ક્યા લાયા?”

“સાહેબ, એ ખત લાયા હું. બહોત જરૂરકા હૈ.”

સિપાઈની તે વખતની સ્થિતિ ઉપરથી ને બોલવા ઉપરથી તેના હાથમાંનો કાગળ બહુ જરૂરનો હોય એમ લાગતું હતું. અને ખરે-ખરજ તે કાગળ જરૂરનો હતો. કારણ કાગળની એક બાજુએ ‘અત્યંત જરૂરનો’ એવું લાલ અક્ષરથી લખેલું હતું. જલ્દી જલ્દી સાહેબે તે કાગળ હાથમાં લઈને ફેડ્યો, તે વાંચતાંજ તદ્દન દિગ્ભ્રમ થયો, કારણ એક વ્યક્તિ માટે તેના હાથમાં તે વારે બે કાગળ હતા.

સાહેબને મળેલો બીજો કાગળ એ પણ વાંચકોને બતાવું છું; એટલે સાહેબને આટલું કેમ આશ્ચર્ય લાગ્યું, સાહેબ કોણ, કોનો કાગળ, એ તરતજ વાંચકોના ધ્યાનમાં આવશે.

ડોંગરીનું જલખાનું, ૩ એપ્રિલ ૧૯૦૮.

મેહેરબાન સાહેબ,

આજ સવારે માટુંગાની ઓપીસમાં કામ કરતો હતો ત્યારે બે કોન્સ્ટેબલ અને બે સિપાઇએ આવીને મળે પકડવાનું વારંટ દેખાડી આ ઠેકાણે આણી મુક્યો છે. હું ચોર છું એમ કહીને મારા ઉપર આઠ હજારનો ચોરીનો ચાર્જ મૂક્યો છે. ફરીઆદી કોણ છે તે સમજાયું નથી. મોટા સંકટમાં છું. સાહેબને ચોખ્ખે લાગે તે કરવું. પણ હું સોગનપૂર્વક કહું છું કે આ કામમાં હું તદ્દન નિર્દોષ છું, તે જાણજો.

લી. આપનો આશાધારક નમ્ર નોકર,

વિન્ધ્યાસરાવ.

વાંચકો ! આ સાહેબ કોણ હતા, એ તમારાં ધ્યાનમાં આવ્યુંજ હશે ! તે સ્મિથ સાહેબ હતા. બંને કાગળ ખીસામાં મૂકીને સ્મિથ સાહેબ ગાડીમાં બેઠા ને તેણે ગાડીવાળાને ડોંગરી ઉપર ગાડી લઈ જવાનું કહ્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ફૂનિયા તો એવીજ છે !

વિશ્વાસરાવની ઉપર હવે સ્મિત્ સાહેબની બહુજ મેહેરબાની હતી. બાકિન સાહેબ વિલાયત ગયા ત્યારથી તેના નાનાં મોટાં સર્વ જોખમનાં કામ વિશ્વાસરાવ સંભાળતો હતો. તેના ઉપર સાહેબનો પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો હતો. ગયા પ્રકરણમાં કલા પ્રમાણે કાગળ વાંચતાંજ સ્મિત્ સાહેબ તત્કાળ ડોંગરીની જોડ ઉપર ગયા અને વિશ્વાસરાવને મળ્યા, પછી સ્મિત્ સાહેબ બોલ્યા.

“આમાં કંઈ પણ બૂલ થઈ હોવી જોઈએ. બીજા માણસને “બદલે તને પકડ્યો હોવો જોઈએ. તું તદ્દન નચિંત રહે હું એનો “બદોબસ્ત કરું છું. ચરે દા, પણ આ જો તારો કાગળ. હું સાંજે “ફરવા ગયો ત્યારે સદાશિવરાવ પેઢીવાળાના પેડરરોડ ઉપરના બંગલાની “બારીમાંથી એક છોકરીએ મારી ઉપર નાંખ્યો.”

“એક છોકરીએ ?” વિશ્વાસરાવે આશ્ચર્યની સાથે પુછીને તે કાગળ ફેડ્યો.

કાગળ વાંચતો હતો ત્યારે સ્મિત્ સાહેબ વિશ્વાસરાવનાં મુખ તરફ એકી નજરે જોતા હતા. “મને લાગતું હતું તેજ પ્રમાણે “કંઈ પણ ઘોંટાળો છે,” એમ વિશ્વાસરાવના ચહેરા ઉપરથી તેની ખાત્રી થઈ. તેણે પૂછ્યું “વિશ્વાસરાવ, કેનો કાગળ છે ?”

વિશ્વાસરાવે માલતી વિષેની સર્વ હકીકત સાહેબને કહી. તે સાંભળીને સાહેબ બોલ્યા, “જેયું, તું કહેતો હતો તે પ્રમાણે ઓગણીસમી સદીની ફૂનિયા નથી. જો ત્હારી ખાત્રી થઈ ? હું પહેલેથીજ કહેતો

“હતો તે પ્રમાણે માધવરાવને કોર્ટમાં યોગ્ય શિક્ષા કરાવી હોતે તો તારા ઉપર આ પ્રસંગ આવત નહિ. માધ, દૂનિયા તો આવીજ છે ! “વિશ્વાસઘાત, ફૂડ, કપટ, લોભ, વ્યભિચારથી જગત ભરેલું છે. જેના ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ તે આપણું ગળું કાપશે એમજ સ- “મજ. ” એમ કહીને સાહેબે જેલરને બૂમ મારીને ફર્યાદી કોણ છે એમ પૂછ્યું.

“ માધવરાવ સદાશિવરાવ પેઢીવાળા, ” એમ જેલરે ઉત્તર આપ્યો. તે સાંભળીને સાહેબ બોલ્યા. “ સાંભળ, વિશ્વાસરાવ સાંભળ, “જ્ઞાને હવે તારી પૂર્ણ ખાત્રી ? હશે. આ સર્વ બનાવટજ છે, એમ “મને પહેલેથીજ લાગતું હતું. તું બિલકુલ ચિંતા કરીશ નહિ; હું “હમણાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને બંગલે જઈને તને છોડવવાની “તજવીજ કરે છું, અને માલતીનો છુટકો કરીને તેને મારે બંગલે “મડમને સ્વાધિન કરે છું,” એમ કહીને સાહેબ ઉઠ્યા.

રાત્રે આઠ વાગાને સુમારે માધવરાવ માધ સાહેબને મળીને ની- કળ્યા. સીધી રીતે માલતી માને તો ઠીક છે, નહિ તો તેને કોઈ પણ પ્રયત્નથી આજ વશ કરવાનો તેણે મન સાથે નિશ્ચય કીધો. માધવરાવ બંગલે જઈને બીમાને મળ્યો. તેણે કહ્યું કે “ બંને વખતના “જમણને તાઢ સાહેબ બિલકુલ અડક્યા નથી; કાલ સાંજથી તેના “પેટમાં કંઈ પણ અન્ન ગયું નથી. ”

“ બસ, કંઈ હરકત નહિ. હુંજ જઈને હમણાં જોઉં કેટલા “દિવસ જમશે નહિ તે. એજ દિવસને ? પણ ત્રીજે દિવસે તે પોતાની “મેજે માગશે. ”

માધવરાવ ઉપર ગયા ત્યારે માલતી એક ખુરશી ઉપર કપાળે હાથ મૂકીને બેઠી હતી. દરવાજે ખખડતાંજ તેણે પાછળ જોયું. મા-

ધવરાવને જોતાંજ તેની સામે ટક્કર લેવાને તે સાવધ રીતે ખુરશી ઉપરથી ઉભી થઇ.

“માલિ, થાળી પીરસીને મોકલી પરંતુ તું જમી કેમ નહિ?”

“મારે જમવું નથી.”

“કેટલા દિવસ?”

“પ્રાણુ જતાં સુધી, નહિ તો અહીંથી છુટકો થતાં સુધી.”

“એમ કે? હવે ડાહો હોય તો માંડે સાંભળ—”

“માધવરાવ, દૂર ઉભા રહો અને તમારે જે જોલવું હાથ “તે જોલો.”

“દૂર ઉભો રહું કેમ? પાસે આવીશ તો શું કરીશ?”

“શું કરીશ તે જોલીને ખતાવ્યા કરતાં કરીને ખતાવીશ, “સમજ્યા?”

“એમ કે? જોડે તો ખરો તારી કૃતિ કેવી છે તે?”

“ધ્યાનમાં રાખો, માધવરાવ! ફરીથી એક વખત કહું છું— “પાસે આવશો તો તમારા મોઢાં સામે પ્રાણુ તજીશ.”

“અરર—ખરું કે શું? પછી મેં આટલા કીધેલા પ્રયત્ન “ફેકટ જશે ત્યારે? લાડકિ—”

“હૃષ્ટ!—દૂર જ—”

માલતીએ કઠોર અવાજથી ઉત્તર આપ્યો પણ તે તરફ માધવરાવે ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ તેના ઉત્તરથી સીધી રીતે વળશે નહિ, એમ તેને લાગ્યું. તેણે નિર્ભયપણે માલતીનો હાથ પકડ્યો. તે છોડાવવાને સાંડે તેણે બહુ ખટખટ કીધી પરંતુ કંઈ પણ તેનું જોર આપ્યું નહિ. છેવટે માધવરાવે તેની કમર ઉપર પોતાનો હાથ વિંટાળ્યો, ને તેને ચુંબન લેવાને પ્રયત્ન કર્યો. માલતીએ પોતાના શરીરની સવ

શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો, પણ આખા દિવસની ઉપવાસી હોવાને લીધે માધવરાવની આગળ તેનું કંઈપણ ચાલ્યું નહિ. માધવરાવ તદ્દન વિષયાંધ થઈ ગયો. છેવટે માલતીએ મોઢેથી ખૂંચો પાડી, એટલામાં દરવાજો જોશથી ઉઘડીને સ્મિત સાહેબ અને તેની પાછળ પોતે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એકદમ અંદર આવ્યા. સ્મિત સાહેબે માધવરાવની કમરમાં જોરથી પહેરેલા ખૂટ સાથેજ લાત મારી, અને તિરસ્કારથી તેની સામે જોઈને તે બોલ્યા, “તું કેવળ નર પશુ છે, અનાથ સ્ત્રી “ઉપર હાથ નાંખવાની તને થોડી પણ શરમ લાગવી જોઈએ ?” અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ તરફ વળીને તે બોલ્યા,

“હવે આના કરતાં વધારે પુરાવાની તમને જરૂર પડે એમ મને લાગતું નથી.”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે બહાર ઉભેલા જમાદારને અંદર બોલાવ્યો, અને માધવરાવના હાથમાં બેડી નાંખવાનો હુકમ કર્યો.

તે વખતે માધવરાવનો ચહેરો જોવા જેવો હતો. એકાએક આ શું થયું તેજ તેને સમજાયું નહિ. તે તદ્દન ગુચવણમાં પડી ગયો. પોતાના સુખની અણીની વખતે આ લશ્કર એકાએક અંદર કેવી રીતે આવ્યું, તેઓને પહેલેથી સુચના કોણે આપી, ઇત્યાદિ વાતનો તેને સંશય પડ્યો.

“માલતિ, તદ્દન ખરી વખતે આવી સહાયતા તને કરાઈ, તેને “લીધે મને આનંદ થાય છે. તે મને ઓળખ્યો નહિ હોય, પણ હું “તને પહેલેથીજ ઓળખું છું. કદાચિત્ત મારું નામ જાણતાંજ તું મને “ઓળખશે. મારું નામ સ્મિત. મેંજ તારા નવા બંગલાનું કામ કરીધું “છે. વિશ્વાસરાવ મારાજ હાથ નીચે કામ કરે છે. આજે કર્મ કર્મ “સંયોગથી, હું આ રસ્તા ઉપર તીકળ્યો, એટલે તારાથી મારી પાસે

“કાગળ નાંખી શકાયો—તારા ઉપર જેવું સંકટ આવ્યું, તેવુંજ વિશ્વા-
 “સરાવની ઉપર આવ્યું છે. આજે સાંજે જે કાગળ તેં બારીમાંથી
 “મારા ઉપર નાંખ્યો, તે કાગળ મેં વિશ્વાસરાવને જેલમાં લઈ જઈ—”

“ક્યાં આગળ ?—” થરથર ધ્રુજતાં માલતીએ પૂછ્યું.

“વિશ્વાસરાવ હાલ કેદમાં છે.” માધવરાવની તરફ આંગળી
 દેખાડી તે આગળ બોલ્યા, “આજ ચંડાળે તેના ઉપર ખોટો ચોરીનો
 “આરોપ મૂક્યો છે. પરંતુ તું કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. તે નિર્દોષ છે
 “તો જલ્દી દોષ મૂકતા થશે.”

“વિશ્વાસરાવ હાલ કેદમાં છે,” એ સ્મિત સાહેબે ઉચ્ચારેલા
 શબ્દ ફક્ત સાંભળતા સાંભળતામાં ધબક લાગે તે જમીન ઉપર પડી.

તેજ વખતે જમાદારે માધવરાવને જોરથી ધક્કો મારીને દિવા-
 નખાનાની બાહર આણ્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

“ગજબ થયો હવે શું કરે ?”

માલતીને ઘણાં પ્રયાસથી બંનેએ ઉચ્ચકીને ગાડીમાં લીધી. સ્મિત
 સાહેબ તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. બીમાના અને બંને પરદેશી રખ-
 વાળદારોના હાથમાં તેના ધણીની માફક બેડી નાંખીને પોલીસ સુપ-
 રિન્ટેન્ડન્ટે બંગલાને સીલ કરવાનો હુકમ જમાદારને આપ્યો.

સ્મિત સાહેબની વાટ જોતાં મડમ સાહેબ બાહરેજ બેઠાં હતાં.
 દશ વાગે સાહેબની ગાડી આવી. મડમ આગળ જઈને બોલ્યાં,
 “આજે મોડું થવાનું હતું, ત્યારે મને કહાવી મોકલવું તો હતું ?
 હું મ્હારી ફાકટ ચિંતા—”

“પહેલાં, અહીં આવ. પડોશના ડાક્ટર આવ્યા હોય તો તેને “જલ્દી નીચે બોલાવ,” સ્મિથ સાહેબ ગાડીમાંથી જ બોલ્યા.

ગાડીમાં બીજું કોઈ છે એવું મડમે જોયું. શું ઘોંટાળો છે એ તેને સમજાયું નહિ. તેણે ઉતાવળા ઉતાવળા ડૉક્ટર ફિલ્ડર સાહેબને બૂમ મારી તેની બુમ સાંભળીને ડૉક્ટર જલ્દીથી નીચે આવ્યા. ત્રણેએ મળીને માલતીને દિવાનખાનામાં લઇ જઇ એક કોચ ઉપર સુવાડી. ડા. ફિલ્ડરે તેની નાડી વગેરે જોઇને કહ્યું “એને જખરજસ્ત બય “પેડા છે, અને એના પેટમાં અત્ર જરાપણ ગરુ નથી, તે અશક્તિને “લીધે તે આમ બેશુદ્ધ સ્થિતિમાં છે, ” એમ કહીને તેણે નોકરને બૂમ મારીને પોતાને ઘેરથી નળી લાવવાનું ને સ્મિથ સાહેબને દુધ મંગાવવાનું કહ્યું.

ડાક્ટરે નળીની સહાયતાથી પાશેરેક દુધ માલતીના પેટમાં નાંખ્યું. થોડી વારે સ્મિથ સાહેબે તેને વિષેની સર્વ હકીકત તેઓને કહી તે સાંભળીને મડમનું મન બહુ દયાનિત થયું. તે ઉડી અને પ્રેમથી તેણે માલતીના ગાલનું ચુંબન લીધું.

બીજે દિવસે માલતી તેજ સ્થિતિમાં હતી. ડા. ફિલ્ડર ધડીએ ધડીએ આવીને તેને જોતા હતા. સ્મિથ સાહેબની મડમ આખા દિવસમાં ત્યાંથી ખસી નહિ. માલતીના અપ્રતીમ સૌંદર્ય તરફ વારંવાર જોવા છતાં, તેના મનને તૃપ્તિ થતી ન હતી. તેનાં તે અત્યંત કોમળ પણ સુંદર ઘડેલા અવયવ જોઇને તેનું પોતાની સુંદરતાનું અભિમાન ગળી ગયું. તે દિવસે સ્મિથ સાહેબ અને મડમે ઘણાં ઉપચાર કર્યા પછી માલતી થોડી શુદ્ધિમાં આવી. તેને જે એકદમ અસહ્ય દુઃખ થયું હતું, તેના ધક્કાને લીધે તેનું શરિર શક્તિ હીન થઇ ગયું હતું.

ત્રીજે દિવસે સર્વ જન માલતીની પથારી પાસે બેઠા હતા.

સ્મિથ સાહેબ બોલ્યા, “ વિશ્વાસરાવના નિર્દોષપણા વિષે સર્વની ખાત્રી
“થઈ, તે હવે થોડી વારમાં અહીં આવશે. ”

આ સ્મિથ સાહેબના શબ્દ સાંભળી માલતીનું હૃદય આનંદના
સમુદ્રમાં ઉછળવા લાગ્યું. તેણે દીર્ઘ શ્વાસ ખેંચવા માંડ્યો. તેના
કપાળ ઉપર પરસેવાનાં બિંદુ ચમકવાં લાગ્યાં. તેને ઘણી શક્તિ
આવ્યા સમાન લાગ્યું. તે ઉઠીને બેસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એ
બેઠને મડમે તેને ધીમેથી બેસાડી. ઉઠીને બેઠા પછી માલતીએ
પોતાની પાસેથી એક ઘડી વાળેલો કાગળ કાઢીને આપ્યો. તે હાથમાં
લઈને મડમે પૂછ્યું, “ આ શું છે, આ શું છે ? ”

“ વિલ્, ” માલતીએ ઉત્તર આપ્યો. એટલામાં દરવાજો પણ
ખખડ્યો. સ્મિથ સાહેબ ઉઠીને બંદાર ગયા ને થોડીવારે તેણે મડમને
પણ બાહેર બોલાવી. સાહેબે તેને સારૂ આટલો શ્રમ લીધો એ
ઉપરથી તેની વિશ્વાસરાવ ઉપર બહુ પ્રીતિ છે એમ માલતીને લાગ્યું.
તેની અને વિશ્વાસરાવની વચ્ચે હવે આડું આવનાર બીજું કોઈ નથી
એમ તેને લાગીને તે આનંદ સમુદ્રમાં ઘુડી ગઈ. તેની દષ્ટિ દરવાજા
ઉપર ગઈ. ત્યાં વિશ્વાસરાવની રમ્ય મૂર્તિ શાંત મુખે પોતાની તરફ
જુએ છે ને પોતાને આલિંગન આપવા સારૂ આગળ હાથ પ્રસારે છે,
એમ તેને દેખાયું.

આ સ્વપ્ન છે કે ખરૂં છે કે કોઈ રોગનાં ચિન્હ છે એનો તેને
પહેલાં નિર્ણયજ થયો નહિ. તેણે પોતાનાં નેત્ર વિંચી લીધાં, પણ
આ સ્વપ્ન નહોતું ને આ તેની બ્રાંતિએ નહોતી પણ તેની નજરે
ખરેખરજ કાંઈ પડતું હતું. વિશ્વાસરાવે તેને છાતી સરસી ચાંપી
હતી ! તે ગાઢ આલિંગનથી માલતીનું તપેલું હૃદય શાંત થયું. વિશ્વા-
સરાવનો અને તેનો શ્વાસ એક થયો. માલતીનાં અને વિશ્વાસરાવનાં

હોક એકત્ર મળ્યાં. તે સ્પર્શથી માલતી થરથર કંપવા લાગી ને સંઘા શુન્ય થઇ.

“ માલતિ ! ”

“ વિશ્વાસરાવ ! ”

એકજ વખતે પરસ્પરનાં હાથમાં પોતાનાં શરીર સાથેજ પરસ્પરનાં નામ નીકળી પડ્યાં !

“ માલતિ, હવે તને મારા અને તારા વિયોગની લેશ પણ “બહીક રહી નથી. તને હવે માધવરાવની બહીક રાખવાનું કંઈ પણ “કારણ નથી, તું હવે સર્વસ્વ મારી થઇ.”

માલતીએ ઉત્તરને બદલે સપ્રેમ દષ્ટિથી પોતાનાં પ્રિયકરની સ્હામું ઉંચું જોયું, અને કિંચિત હાસ્ય કરીને તેને ધટ મીટ મારી.

વાંચકો, આ પ્રેમી જોડાને આપણે અહીંજ રહેવાં દઇને, માધવરાવને હવે મળીએ. આજે એ દિવસ પછી એવા સજ્જન મનુષ્યને આપણે હવે અવશ્ય મળવું જોઇએ, ખરૂંને ?

ત્યાં જુઓ પેલી નાની સરખી ઓરડીમાં પગ નાખીને કોણુ બેઠું છે ? અહો ! તેતો આપણા પ્રતાપી માધવરાવ ! સાંભજો, સાંભજો, તે શું કહે છે તે—

“ ગજબ થયો હવે હું શું કરું ? ”—

શું કરીશ, બાપા ? હસતાં હસતાં કર્મ કરવાં, ને રડતાં રડતાં તેનાં પરિણામ ભોગવવાં ! ભોગવ હવે કર્યાં કર્મનાં ફળ ! ! !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

કરવું તેવું ભરવું.

માલતીએ અને વિશ્વાસરાવે પોતાનાં મન એક ખીન્ન સાથે ઉઘાડ્યાં પછી વિશ્વાસરાવ બાહેર આવ્યો તેને જોઈને સાહેબ બોલ્યા, “વિશ્વાસરાવ, તું તો લક્ષાધિપતિ છે.”

વિશ્વાસરાવને સાહેબના બોલવાનો અર્થ બરાબર સમજાયો નહિ, પરંતુ તે બોલ્યો,

“આપની કૃપાથી હું ખરો, સાહેબ.”

“ભારી કેવી કૃપા ? આ સર્વ તારી માલતીની કૃપા,” એમ કહીને તેણે વિશ્વાસરાવના હાથમાં વિલ આપ્યું. વિશ્વાસરાવે તે ઉઘાડ્યું. વિલ વાંચ્યા પછી તેના મુખ ઉપર આનંદનું તેજ ચમકવા લાગ્યું. સર્વ જન ઉડીને પાછાં અંદર ગયાં. માલતીનું પૂર્ણચંદ્ર પ્રભાણે આનંદથી ખીલેલું મુખ જોઈને મડમે તેની તરફ પ્રેમ યુક્ત નજરે જોઈ તેને ચુંબન કર્યું, અને તેની પાસે બેસીને તેને કહ્યું,

“માલતિ, વિલ તારે હાથ કેવી રીતે આવ્યું તે સર્વ હકીકત અમને કહે જોઈએ ?”

માલતીએ સર્વનાં મુખ તરફ હસતાં હસતાં જોયું ને કહેવા લાગી, “તે દિવસે મેં-મેં-એ-એને કાગળ લખ્યો,” માલતી વિશ્વાસ તરફ જોઈને બોલી.

“એને એટલે કોને ?” મડમ હસતી હસતી વચ્ચે બોલી.

વિશ્વાસરાવ એ નામ ઉચારતાં હવે તેને શરમ લાગવા માંડી. ઠીકજ છે. પહેલી વખત સર્વ બાળાઓની આજ રીતિ થાય છે.

“ કહે કહે, એને એટલે કેને ?” મડમે ફરીથી પૂછ્યું. માલતીએ જલ્દી જલ્દી, “ વિશ્વાસરાવ, ” એટલો શબ્દ બોલીને નીચું જોઇ રહી.

“ હુર-રે ! વરતું નામ લીધું, ” તાળી પાડીને મડમ બોલી. આખા દિવાનખાનામાં હસાહસ થઇ રહી.

“ ઠીક પછી ? ” માલતીને વાંસે હાથ ફેરવીને મડમે પૂછ્યું.

“ તે રાત્રે તે આવ્યા હતા. બીજે દીવસે હું તને અહીંથી “લઇ જઇશ એમ તેણે વચન આપ્યું હતું, તે રાત મેં ભારે સંકટમાં “કાઠી બીજે દિવસે સવારમાં હું અને માઇ ઉપરનાં દિવાનખાનામાં બેઠાં “હતાં. તે વખતે એક સાહેબ અને બે સિપાઇને અંદર આવતાં બારી- “માંથી મેં જોયા પણ તેવી તરફ મેં વધારે ધ્યાન આપ્યું નહિ. “અપોરે માઇ માધવરાવનો અંગલો જોવાને જવા લાગી. જતી વખતે “ “તું આવે છે કે ? ” એમ તેણે મને પૂછ્યું. મેં ના કહી. તેના “ગયા પછી નીચેની ઝોરડીમાં વિચાર કરતી હું એકલીજ બેઠી હતી, “એટલામાં એક ઉંદર કબાટની નીચે ગયો. મારી કુતરી તેને પકડવાનો “પ્રયત્ન કરવા લાગી, ને લીલીએ તેને પકડવો એમ મારા મનમાં હતું. “હું તેને સૂ ! સૂ ! કરવા લાગી. લીલીએ ધણો પ્રયત્ન કરીને છેવટે “પોતાનું અર્ધું અંગ કબાટની પાછળની ફાટમાં નાંખ્યું. કંઈક વખત “પછી લીલીએ પોતાનાં પગથી એક ખંડલ બાહર કાઢ્યું. ખંડલ શાનું “છે તેને જોવાને સાફ મેં ઉચ્ચક્યું.”

માલતીને અતિશય થાક લાગ્યો તેથી તે થોડીવાર મુંગી રહી.

“ તેજ આ વિલ લાગે છે ? વિશ્વાસરાવ તું મોટો બાગ્યશાળી “છે. તે વખતે આ જો માધવરાવનાં હાથમાં ગયું હોતે તો તેણે “તેનાં ફાડીને ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા હોતે. પરંતુ સત્યનો બેલી

“ પરમેશ્વર ! હીક પછી ? ” આહેય બોલ્યા.

“ વિલ છે એમ જાણતાંજ મેં તે મારી ઝોટીમાં સંતાડી ‘મૂકયું’ ઘણો વખત સુધી હું તે વિલ વિષે વિચાર કરતી હતી. પછી ‘ઉડીને બાહેર આવી; માફ મન કરેજ લાગ્યું’ નહિ, ત્યારે બાહેર ‘આગમાં ફરવાનાં વિચારથી હું કપડાં પહેરી તૈયાર થઈ ત્યારે બીમાએ ‘મને ‘બાહેર ફરવા જાઓ છો કે ?’ એમ પૂછ્યું. તે વખતે તેના ‘કપડથી પુછવાનો અર્થ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ. હું બાહેર આવી ‘ત્યારે ફરવાજી પાસે ગાડી તૈયારજ હતી. હું અંદર જઈને બેઠી. તે ‘દિવસે હું કંઈ બાજુ ફરવા ગઈ હતી તે મારા ધ્યાનમાં નથી. કારણ ‘માફ મન વિચારમાં ગુચ્ચાયલું હતું. બીમાને મેં ગાડી પાછી વાળવાની ‘કહ્યું. તેને ગાડી પાછી વાળીને એક ફરવાજીની પાસે લઈ જઈ ઉભી ‘કરી. હું નીચે ઉતરીને બંગલામાં ગઈ. અંદર ગયા પછી પાછળ ‘ફરવાજે બંધ કરવાનો મોટો અવાજ આવ્યો, ત્યારે હું બરાબર ‘શુદ્ધિમાં આવી. પાછળ જોયું તો માધવરાવ મારી તરફ જોતો ઉભો ‘હતો. પછી તે આગળ આવી મારાં અંગને અડકવા લાગ્યો. મેં ‘ગુસ્સાનાં આવેશમાં જોરથી તેને મોંમાં માર્યું. ”

“ શાબાશ ! પછી આગળ તેણે શું કર્યું ? ” ઉત્કંઠાથી મડમે પૂછ્યું.

“ મેં તેના મોંમાં માર્યા પછી તેને જે લાગ્યું હોય તે ખરું. ‘તે મારી તરફ જોતાં ચૂપ ઉભો રહ્યો. પછી બીમાને તેણે બોલાવ્યો, ‘ને કંઈ કહ્યું, અને પોતે ચાલતો થયો. બીમાએ મને ઉપલે માળે ‘લઈ જઈને ગોંધી રાખી. તે રાત મેં અન્ન પાણી વગર અધારામાં ‘સંકટથી ગુજરી. બીજે દિવસે બીમા જમવાનું લઈને આવ્યો. મેં ‘તેનો સ્પર્શ પણ કર્યો નહિ. બપોરે કર્મ ધર્મ સંયોગે ટેબલના ખાનાં-

“માથી મને કાગળ લેખણ મળ્યાં. મેં એક કાગળ લખ્યો ને આપને
 “બૂમ મારી. બારીમાંથી આપની તરફ નાંખ્યો. એ આપને ખબરજ છે.
 “રાત્રે પાછો માધવરાવ આવ્યો. તે વખતે તે તદ્દન બેકામ થયેલો દે-
 “ખાતો હતો. પ્રથમ તેને સામોપચારથી ધણું કથું પરંતુ તેની કંઠજ
 “અસર થઈ નહિ. છેવટે તેને મને બેઉ હાથમાં મળ્યુત પકડી. મેં
 “મોટેથી બૂમો મારી એટલામાં દરવાજો ઉઘાડી આપ અંદર આવ્યા.
 “પછી આપને સર્વ ખબરજ છે!”

મઠમ માલતીના મુખ ઉપર પ્રેમથી હાથ ફેરવીને બોલી, “તે
 “ચંડાળે મારી લાડકીને બહુજ ત્રાસ આપ્યો. ઇશ્વર તેને તેના પાપનું
 “પ્રાયશ્ચિત જલ્દીજ આપશે;” એમ કહીને પાછું એકવાર અતિશય
 બહાલથી ચુંબન કર્યું.

માલતી હકીકત કહેતી હતી ત્યારે વિશ્વાસરાવ તેના તરફ સ-
 પ્રેમ અને એકાગ્ર દષ્ટિથી જોતો હતો. તેના મનમાં નાના પ્રકારના
 વિચાર આવતા હતા. માધવરાવે પોતાના નીચ વર્તનથી પોતાનો જીવ
 દુઃખમાં નાંખ્યો તેને લીધે તેને ખરાબ લાગતું હતુંજ. પરંતુ તે કરતાં
 પોતે પિતા કરતાંએ વધારે પૂજ્ય માનેલાં ભાઈ સાહેબના નામને
 કલંક લાગ્યું એ વિચાર તેના શુદ્ધ મનને વધારે પીડવા લાગ્યા.

“સાહેબ, છેવટે થયું તે સર્વ આનંદદાયકજ થયું. તો પણ
 “માધવરાવે જે કંઈ કીધું તે બહુજ ગેરબ્યાજખી અને વડીલની કી-
 “ર્તિને લાંછન લાગે એવાંજ કૃત્યો કીધાં,” કહી એક પછી વિશ્વા-
 સરાવ બોલ્યો.

“મેં તને પહેલાંજ કથું કે ભાઈ! દુનિયાતો એવીજ છે.
 “પણ તારો ક્યાં તે ઉપર વિશ્વાસ બેસતો હતો?”

“અને દુનિયા તો એવીજ હોવાને તેનું મૂળ કારણ એ

“ ‘કનક’ અને ‘કાન્તા’ છે ના ? ” મડમ બોલી.

હશે. બીજે દિવસે માધવરાવનો કેસ ચાલ્યો થયો. તેના ઉપર ત્રણ આરોપ મૂકાયા હતા. એક તો ખોટું વિલ્લ તૈયાર કરવાનો, ” બીજો વિશ્વાસરાવ ઉપર ચોરીનું ખોટું આળ ચઢાવવાનો અને ત્રીજો માલતીને બળાતકારે ગોધી મૂકવાનો. એ ત્રણ આરોપ કોર્ટમાં તેના ઉપર સાબીત કરી તે બદલે તેને સાત વર્ષ સખત મજુરીની શિક્ષા થઇ. તેજ પ્રમાણે “તેના સાક્ષીદાર સુખડચંદ એણે તે ખોટું વિલ્લ તૈયાર કરવામાં મદદ કરી તેથી બે વર્ષ સખત મજુરીની અને ભીમાને અને પરદેશીઓને એક વર્ષ સુધી કેદ એમ દરેકને શિક્ષા થઇ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સમારોપ.

પ્રિય વાંચકો, અમારી વાર્તા પૂરી થવા આવી, હવે નાયક નાયિકા અને બીજા એક બે પાત્રો વિષે એક બે વાતો કહી આ નાની વાર્તા આપણે પૂરી કરીશું.

માધવરાવનાં ખટલાના નિકાલ થયા પછી બીજે દિવસે માલતી અને વિશ્વાસરાવ ચોપાટી ઉપરના બંગલામાં રહેવા ગયાં.

માલતીનાં મુખ તરફ જોવાની હવે માધને હિંમત રહી નહિ. આ પોતાની સાવકી માતાની સ્થિતિ તરત માલતીના ધ્યાનમાં આવી ગઇ. તે આગળ જઇને બોલી, “ માધ, હવે તને તારી કૃતનો અને “તારા વર્તનનો પશ્ચાતાપ થતો હશે. હું તને જરાપણ દોષ દઇશ નહિ. કારણ મારી ખાત્રી છે કે માધવરાવે તને કપટથી પોતાના પક્ષમાં

“લીધી હતી. તેના દુષ્ટ વિચાર તેં પહેલેથીજ જાણ્યા હોતે તો તું “કદી પણ તેના કહેવા પ્રમાણે કરત નહિ. હશે હવે તે વાત જવા દે.”

માલતીએ આટલા ઉદાર અંતઃકરણથી માઇની લગ્નનું રક્ષણ કર્યું, તોપણ તેનું મન તેને ખાતું હતું. છેવટે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તેને પોતાના સર્વ અપરાધ ક્યુલ કીધા ને તેની પૂર્ણ ક્ષમા માગી. માલતીએ તેના સર્વ અપરાધની અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા આપી. પછી એ મહિને વિશ્વાસરાવ અને માલતીનાં મોટી ધામધુમથી લગ્ન થયાં. લગ્નમાં સ્મિથ સાહેબે માલતીનાં હાથમાં (કન્યાદાન) કહીને કંઈ કાગળ આપ્યો. તે કાગળ વાલકેશ્વર ઉપર માલતીને સાઈ નાના-સાહેબે જે બંગલો આપ્યો હતો તેનાં ખતપત્ર હતાં.

નાના સાહેબનાં મરણ પછી આ બંગલો લીલામ સમયે સ્મિથ સાહેબે લીધો હતો. તેજ બંગલો કન્યાદાન કહીને તેણે આજે પાછો માલતાને આપ્યો.

પછી, એક વર્ષે વિલાયતમાં બ્રાઉન સાહેબ મરણ પામ્યા ત્યારે સ્મિથ સાહેબે વિશ્વાસરાવને પોતાનો ભાગીદાર કીધો. ચોપાટી ઉપર રહેનારા હમારા એક મિત્ર તરફથી અમને એમ ખાત્રીપૂર્વક ખબર મળી છે કે અમારૂં એ આનંદી જોડું હવે બહુ સુખમાં છે, અને તેમના આનંદમાં વધારો કરનાર એ બાળક-એક પુત્ર અને એક પુત્રી-લીલી કુતરીની સાથે હંમેશાં બાગમાં આનંદ કરતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. વૃદ્ધ ગિરજા તે નાના બાળકોને ઘડીએ દુર કરતી નથી ઘરમાંનું ઉપરનું કામ કરવાને સાઈ ઘરમાં બીજા નોકરો રાખ્યા છે, અને સર્વ પ્રકારનાં દેખરેખનું કામ ગિરજાને સોંપ્યું છે.

